

**Victor Hugo**  
**MIZERABILI**



**COSETTE**

**Victor Hugo**

**MIZERABILII**



**PARTEA A DOUA  
COSETTE**

Traducere de LUCIA DEMETRIUS  
și TUDOR MĂINESCU

București, 1985  
Editura Univers

---

Note de N. N. CONDEESCU  
Cuvânt înainte de ANGELA ION  
Coperta colecției de Vasile Socoliuc

---



**PARTEA A DOUA**

**COSETTE**





# CARTEA ÎNTÂI

## WATERLOO



### I – Ce se poate vedea venind de la Nivelles

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineată de mai, un drumeț, cel ce povestește întâmplarea de față, venea de la Nivelles și se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rânduri de copaci, pe o șosea lată, pietruită, care șerpuia pe niște dealuri înșirate unul după altul, înălțând drumul și scoborându-l, întocmai ca niște valuri uriașe. Trecuse de Lillois și de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dâmb, iar la o cotitură de drum lăaturalnic, lângă un fel de spânzurătoare putredă, pe care sta scris: *Vechea bari-*

eră nr. 4, o cârciumă, pe fațada căreia se putea citi: *La răscruce de vânturi. Echabeau. Cafenea particulară.*

După vreo mie de pași de la cârciumă, se pomeni în mijlocul unei vâlcele, unde se află o apă care trece pe sub arcul unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți și foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăștie de partea cealaltă prin livezi și se îndreaptă cu gingășie și fără nicio rânduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han; o trăsurică pe patru roți stătea în fața ușii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscați lângă un gard viu, niște var care fumea într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui șopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetișcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vânt, un afiș mare, galben, pesemne al unei reprezentatii dintr-altă parte, de la vreo serbare câmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în care se bălăcea un cârd de rațe, se pierdea în mărăciniș o potecuță prost pietruită. Drumetul o luă pe acolo.

După vreo sută de pași făcuți pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o strea-

șină de olane puse în muchie, ajunse în fața unei porți de piatră boltite, așezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O fațadă fără podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe fațadă ajungea aproape până la poartă, făcând cu ea, dintr-odată, un unghi drept. Pe pajiștea dinaintea porții zăceau trei grape, printre care creșteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi și ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cui-buri decât din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cânta în neștire în vârful unui copac.

Drumețul se aplecă și se uită cu băgare de seamă la piatra din stânga, unde văzu, în partea de jos a porții, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte și ieși o țarancă.

Îl văzu pe călător și își dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franțuzească a făcut asta! zise

ea. Și adăugă: Și ce vezi colo, mai sus, în poartă, lângă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia? întrebă drumețul.

— Hougomont, spuse țăranca.

Drumețul se ridică. Făcu câțiva pași și se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic și pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

## II – Hougomont

Hougomont a fost un loc al morții, cea dintâi piedică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel și nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase și al șaselea paraclis al mănăstirii din Villiers.

Drumețul împinse poarta, trecu pe lângă o caleașca veche de sub un portic și intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenția în cur-



tea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naște adesea din ruină. Lângă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, și prin care se vedeau pomii unei livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, niște hârlețe și niște lopeți, câteva căruțe, o fântână veche cu lespede ei și cu scripetele de fier, un mânz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniță mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei – iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Niște găini scormonesc cu ciocul în țărână. Se aude un mârâit:.. Un dulău își arată colții, ținând locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admirație. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ținut piept timp de șapte ceasuri unei armate îndârjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile și cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul

acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porți; poarta dinspre miazăzi, a castelului, și poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme; diviziile Guillemniet, Foy și Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă și fu sfărâmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în fața acestui eroic colț de zid. Brigada Baudin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde nițel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sunt așezate în marginea de sud a curții. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atârnată pe zid. Sunt patru scânduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, și căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atârnată pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată pătrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, și care mărginește ograda înspre nord. Este o poartă obișnuită, pentru căruțe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scânduri grosolane; dincolo, niște pășuni. Încăierarea pentru această intrare a

fost înverșunată. Pe ușorul porții au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mâini însângerate. Acolo a fost ucis Baudin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vâlmășagul adânc al încăierării s-a întipărit aici; viață și moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sunt în paragină, pietrele se năruie, spărturile țipă, găurile sunt ca niște răni; copacii, aplecați, scuturați de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decât astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri și colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lângă capelă se înalță, prăbușită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuiește din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foișor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împușcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor; prin toate gârliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele și dăduseră foc zidurilor și

oamenilor; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelete, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă; infanteriștii englezi stătuseră la pândă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus până jos seamănă cu interiorul unei scoici sfărâmate. Ea are două caturi; asediați pe această scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sunt lespezi mari, albastre, aruncate morman în niște urzici. Vreo zece trepte sunt încă prinse de zid; pe cea dintâi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sunt acolo și doi copaci bătrâni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzește în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbătând mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domnește iarăși liniștea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patru pereți văruiți, o ușă în fața altarului, două ferestre arcuite; pe ușă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o fereastră pătrată, astupată cu un braț de fân; jos,

într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: așa e capela. Lângă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpâni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărâmătură; a fost un adevărat cuptor; ușa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decât niște cioturi înnegrite; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sunt plini de iscălituri. Lângă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume: *Henquinez*. Pe urmă, altele: *Conde de Rio Maior*, *Marques y Marquesa de Almagro* (Havana). Se găsesc și câteva nume franțuzești cu semne de exclamare; semne de mânie. Perețele a fost vărut din nou în 1849. Națiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la ușa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieșirea din capelă, se vede în stânga o fântână. În curte sunt două. Te întrebi: de ce

nu mai are fântâna asta găleată și lanț? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fântână a fost Guillaume van Kylsom, țăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit și s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mănăstirii Villiers a ascuns timp de câteva zile și nopți pe acești nefericiți fugiți de la casele lor. Și astăzi încă anumite urme, ușor de recunoscut, cum sunt trunchiurile bătrâne ale arborilor arși, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățișurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul” și se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare și lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimântat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fântână scotea el apă. Mulți au bătut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fântâna din care s-au adăpat atâția morți trebuia să moară și ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape

cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința și după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fântâna era adâncă: au făcut dintr-însa un mormânt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fântână glasuri stinse cerând ajutor.

Fântâna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan și închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decât bârnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Când te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adânc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fântânii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fântâna nu are în față lespedeala lată, albastră, care slujește ca un fel de margine tuturor fântânilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau

șase butuci de lemn, noduroși și țepeni, care par niște oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț. Nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strânge aici și din când în când câte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă își ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Ușa ei dă spre curte. Lângă tăblița frumoasă a unei broaște gotice, ușa are un mâner de fier în chip de trifoi, așezat de-a curmezișul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mâner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mâna cu o lovitură de secură.

Bunicul familiei care locuiește aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune:

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică și plângea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ținea mama în brațe. Toți puneau urechea la pământ ca să asculte. Eu făceam ca tunul și ziceam: „Bum, bum!”

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.



E alcătuită din trei părți; am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părți au o împrejmuire comună; spre intrare, clădirile castelului și ale fermei; în stânga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Întâi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni și se sfârșește cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stâlpi învolți. O grădină seniorială, în stilul franțuzesc dinaintea lui Lenôtre<sup>1</sup>; astăzi, numai dărâmături și bălării. În partea de sus a stâlpilor sunt niște globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci și trei de stâlpi; ceilalți sunt trântiți în iarbă. Aproape toți sunt ciuruiți de rafale. Un stâlp sfărâmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră șase voltijori<sup>2</sup> din I-iul regiment de in-

---

<sup>1</sup> Arhitect-peisagist din secolul al XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.

<sup>2</sup> Infanteriști de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

fanterie și, nemaiputând să scape, încolțiți și alungați ca niște urși în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă și trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzând de jos, șase contra două sute, curajoși, neavând alt adăpost decât tufele de coacăze, ținură piept un sfert de ceas până să fie răpuși.

Urci vreo câteva trepte și, din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de câțiva stânjeni pătrați, o mie cinci sute de oameni au fost secerați în mai puțin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci și opt de metereze făcute de englezi la înălțimi deosebite se văd și azi. În dreptul celei de-a șaisprezecea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în fața lui, crezută că nu e vorba decât de un gard viu, îl trecură și dădură peste zid, obstacol și capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsând foc toate deodată, un popot de șrapnele și de gloanțe; brigada Soye fu nimicită aici. Așa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavând scări, francezii s-au cățărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiștea de-aici a fost scăldată în sânge. Un batalion din Nassau, alcătuit din șapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanțe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele și părăluțe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleilor atâr-nă niște frânghii din păr de cal, pe care se usucă rufe, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ți se înfundă în mușuroaie de cârțiță. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pământ și care înverzește. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el când și-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbușit generalul german Duplat, scoborât al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes<sup>3</sup>.

---

<sup>3</sup> Edict dat în 1598 de regele Franței Henric al IV-lea prin care se acorda protestanților libertatea cultului, în afară de Paris și alte câteva centre mari. Edictul a fost revocat în 1685 de Ludovic al XIV-lea la cererile insistente ale iezuiților. Sute de

Lângă el se încovoiaie un măr bătrân, bolnav, legat cu un bandaj de paie și de humă. Aproape toți merii sunt gârboviți de bătrânețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un șrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un râu de sânge englez, de sânge german și de sânge francez, amestecate cu îndârjire, o fântână plină de cadavre, regimentul din Nassau și regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc și sabie, ciopârțiți, măcelăriți, împușcați – numai în dărâmătura asta din Hougomont; și toate astea, pentru ca un țăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci și vă povestesc ce-a fost la Waterloo!”

---

mii de protestanți (calviniști) au părăsit atunci Franța, refugiindu-se în Anglia, Olanda, Elveția și Prusia.

### III – 18 iunie 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) și să ne oprim iarăși asupra anului 1815, și chiar puțin mai înainte de epoca în care începe acțiunea povestită în partea întâi a acestei lucrări.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Câteva picături de apă mai mult sau mai puțin au adus declinul lui Napoleon. Pentru că Waterloo să fie sfârșitul Austerlitzului, providența n-a avut nevoie decât de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fără niciun rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo (și asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decât la ceasurile unsprezece și jumătate. De ce? Pentru că pământul era moale. A fost nevoie să se aștepte până se va usca puțin pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofițer de artilerie și vedea totul sub acest unghi. În esență, acest strălucit căpitan era același om care, în raportul către

directorat asupra Abukirului<sup>4</sup> spunea: „*Una dintre ghiulelele noastre a ucis șase oameni*”. Toate planurile sale de luptă sunt făurite numai în funcție de proiectil. Cheia biruințelor sale: a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului dușman drept o cetățuie și o bătea cu tunul. Hărțuia fără încetare punctul slab cu șrapnele; începea și sfârșea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea și împrăștierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a, lovi fără încetare – și sarcina, asta i-o încredința ghiulelei. Metodă de temut și care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atât mai mult pe artilerie, cu cât se bucura și de superioritatea numerică. Wellington nu avea decât o sută cincizeci de guri de foc, pe când

---

<sup>4</sup> Localitate de pe coasta mediteraneană a Egiptului, în fața căreia flota engleză a nimicit la 1 august 1798 flota franceză care-l transportase pe Napoleon Bonaparte și armata sa expediționară la gurile Nilului. Victorie a lui Napoleon asupra turcilor (1799).

Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuți-vă un teren uscat, artileria putând să se miște, acțiunea începută la șase dimineața. Bătălia ar fi fost câștigată și sfârșită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii? Poate fi oare învinovătit cârmaciul de naufragiu?

Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăișul ca și teaca, sufletul ca și trupul? Începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul? Într-un cuvânt, așa cum au socotit mulți istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mânie, ca să-și ascundă sie însuși propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-și mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realiști, pe care i-am putea numi uriași ai acțiunii, o vârstă de miopie a geniului? Bătrânețea nu are nicio înrâurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante și ca Michelangelo, a îmbătrâni înseamnă a

crește; pentru cei ca Hannibal și ca Bonaparte – înseamnă oare a descrește? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simț al biruinței? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-și dea seama de primejdie, a nu mai presimți când i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea subredă a prăpăstiilor? Nu mai simțea apropierea catastrofelor? El, care altădată cunoștea toate căile izbânzii, și care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atât de buimăcit încât să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni? La patruzeci și șase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decât un mare nechibzuit?

Nu suntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în dușman, să-l frângă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington și pe Blücher la două frânturi, să pună mâna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxellesul, să-l arunce pe german în Rin și pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.



Se înțelege de la sine că nu avem pretenția să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întâmplările care au dat naștere dramei pe care o istorisim, se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută – și făcută în chip magistral! – dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuși, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cât despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu suntem decât un martor de la distanță, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pământ frământat cu sânge omenesc, socotind poate aparențele drept realități; nu avem dreptul de a înfrunța în numele științei o întreagă înlănțuire de fapte în care se găsește fără îndoială și un element amăgitor; nu avem nici experiența militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanț de întâmplări neprevăzute îi covârșește pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

## IV – A

Cei care doresc să-și închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decât să facă, în gând, pe pământ, un A mare. Piciorul din stânga al literei A e drumul spre Nivelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; liniuța dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vârful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stânga de jos e Hougomont; acolo se află Reille împreună cu Jérôme Bonaparte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puțin mai jos de punctul unde liniuța lui A întâlnește și taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuței se află punctul unde s-a spus cuvântul hotărâtor al bătăliei. Acolo a fost așezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vârful literei A, cuprins între cele două picioare și liniuță, e podișul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfășurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta și spre stânga drumurilor dinspre Genappe și Nivelles; d'Erlon – ținându-i piept lui Picton, iar Reille – ținându-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podișului

Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cât despre câmpia propriu-zisă, închipuiți-vă o bucată întinsă de pământ, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean și se înfundă în pădure.

Două oștiri dușmane pe un câmp de bătaie sunt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiș devine un punct de sprijin; colțul unui zid este un meterez; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pământ, o diferență de nivel, o potecă așezată de-a curmezișul, o râpă, o pădure, pot opri pe loc călcâiul acestui uriaș care se numește o armată și-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din câmpul de luptă, pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pâlț de copaci și să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte câmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Câmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul

acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simțea la largul său, pe când Napoleon se afla la strâmtoare. Armata engleză era pe înălțime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mână, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniștit sub chipiul școlii din Brienne, în uniformă verde, cu reverul alb acoperind decorația, cu haina-i lungă ascunzând epoleții, cu cordonul roșu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtând în colțuri litera N cu coroană și cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste cio-  
rapii de mătase, cu pintenii de argint, spadă de la Marengo – toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osândită de alții. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulți dintre eroi răspândesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puțin îndelungat. Dar acum se face ziuă și istoria își spune cuvântul.

Lumina aceasta care se numește istorie, e

nemiloasă; ea are acea caracteristică dumezeiască și ciudată că, fiind lumină și tocmai pentru că e lumină, așterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din același om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte și o nimicește; adâncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în prețuirea definitivă a popoarelor. Pângărirea Babilonului îl micșorează pe Alexandru<sup>5</sup>. Încătușarea Romei îl micșorează pe Cezar<sup>6</sup>. Nimicirea Ierusalimului îl micșorează pe Titus<sup>7</sup>. Tirania îl urmărește pe tiran. E o nenorocire pentru un om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

## V – *Quid obscurum*<sup>8</sup> al bățăliilor

---

<sup>5</sup> Aluzie la jefuirea Babilonului, oraș în Mesopotamia, una din capitalele imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în 331 î.e.n.

<sup>6</sup> Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui Iuliu Cezar (secolul I î.e.n.).

<sup>7</sup> Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman Vespasian, în anul 70.

<sup>8</sup> Acel ceva obscur (lat.).

Cunoaştem cu toţii partea întâi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de ameninţare pentru amândouă armatele, dar pentru englezi mai mult decât pentru francezi.

Plouase toată noaptea; pământul fusese desfundat de atâta ploaie; apa se strânsese ici şi colo în gropile câmpului ca în nişte căldări; pe alocuri convoaiele de căruţe se înfundaseră până la osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grâul şi secara, culcate la pământ de această gloată de căruţe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcând aşternut sub roţi, nicio mişcare – mai ales în văile dinspre Papelotte – n-ar fi fost cu putinţă. Lupta începu târziu; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să țină toată artileria în mâna lui, ca pe un pistol, ţintindu-l când într-un punct, când într-altul al bătăliei; hotărâse să aştepte până ce bateriile înhămate vor putea să se mişte şi să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele şi să usuce pământul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întâlnirea de la Austerlitz. În clipa când se auzi cea dintâi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverșunare, poate chiar cu mai multă înverșunare decât ar fi vrut împăratul, de către aripa stângă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în același timp centrul, împingând brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney<sup>9</sup> împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stângi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stânga. Și planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze și vitejii belgieni din divizia Perponcher nu și-ar fi păstrat cu tărie poziția, așa încât Wellington, în loc să-și îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă și un batalion din Brunswick. Atacul aripii drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stânga engleză, să

---

<sup>9</sup> Mareșal al imperiului. A luat parte și s-a distins în mai toate campaniile lui Napoleon. Trecut de partea Burbonilor în 1814, i-a părăsit în anul următor cu o bună parte din trupe ușurând restabilirea imperiului. După înfrângerea de la Waterloo s-a refugiat în Elveția, dar a fost prins, judecat și condamnat la moarte.

taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal – nimic mai limpede. Cu excepția câtorva incidente, atacul acesta reuși. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, și în special brigada lui Kempt, era alcătuită în mare parte din recruți. Acești soldați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experiență, au știut să iasă vitejește din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca pușcaș, lăsat întrucâtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem așa, propriul său general; recruții aceștia au arătat că au ceva din spiritul inventiv și din înverșunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să șovăie. În această zi, între amiază și ceasurile patru după-masă există un interval întunecat; mijlocul bătăliei e întrucâtva nelămurit, e punctul încâlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se deslușeau tălăzuirii uriașe,



un miraj amețitor; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculețele de la centură fluturând cu curelele încrucișate, leduncile<sup>10</sup> cu cartușe, dolmanele husarilor, cizmele roșii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldații englezi, având în locul epoleților niște colaci mari, albi și rotunzi, cavaleria ușoară hano-vreză cu căști lunguiețe de piele, cu benzi de aramă și cu penaj roșu, scoțieni cu genunchii goi și cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noștri – toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Rosa<sup>11</sup>, iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval<sup>12</sup>.

O bătălie e amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*<sup>13</sup>. Fiecare istoric scoate oarecum

---

<sup>10</sup> Cartușieră portabilă sub forma unei diagonale de piele pe piept.

<sup>11</sup> Pictor italian (1615–1673), renumit prin coloritul intens și variat al pânzelor sale.

<sup>12</sup> General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

<sup>13</sup> Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

ceea ce-i convine din acest vălmășag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; când se trece la acțiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul și se deformează unul pe altul. Un anumit punct al câmpului de luptă înghite mai mulți luptători decât altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puțin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sunt stropite. Ești silit să arunci acolo mai mulți soldați decât aveai de gând. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă plutește și șerpuiește ca un fir, valuri de sânge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc, regimentele – înaintând sau dând înapoi alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stânci se mișcă fără încetare unele în fața altora; în locul infanteriei sosește artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sunt un fel de dâre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiți bine – nu mai e nimic; luminișurile își schimbă locul; cutele întunecoase înaintează și se retrag; suflă un vânt ca de mormânt, care împinge, gonește, umflă și risipește aceste mulțimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilație. Nemișcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi.

Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroși, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decât Van der Meulen<sup>14</sup>. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înșală; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptățește pe Folard<sup>15</sup> să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se restrânge, se fărâmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decât de istoria unei armate”. În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decât liniile principale ale luptei; și, oricât de conștiincios ar fi, niciun povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvârșit forma aceluia nor îngrozitor care se numește o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate mari-

---

<sup>14</sup> Pictor flamand (1634–1690). A pictat cu predicție scene de război.

<sup>15</sup> Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris, între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

le ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

## **VI – Orele patru după-amiază**

Pe la orele patru, situația armatei engleze era gravă. Prințul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă, Picton aripa stângă. Bătăios și ca scos din fire, prințul de Orange le striga olando-belgienilor: „Nassau, Brunswick, niciun pas înapoi!” Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington; Picton murise. În aceeași clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorâseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonț în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin: Hougomont și Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supraviețuiau decât patruzeci și doi de oameni; toți ofițerii – afară de cinci – muriseră sau fuseseră prinși. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această șură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarășii săi îl soco-

teau invulnerabil, fusese omorât aici de un mic toboșar francez. Baring fusese scos din poziție și dat înapoi; Alten – trecu prin sabie. Se pierduseră câteva drapele, printre care unul al diviziei Alten și unul al batalionului din Lunebourg, purtat, de un principe din familia Deux Pont. Scoțienii cenușii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecați. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în fața lăncierilor lui Bro și a cuirasi-erilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decât șase sute; din trei locotenenți-colonei, doi erau la pământ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de șapte lovituri de sulită. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea și a șasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decât un nod: centrul. Și nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimițându-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, și pe Chassé, care se afla la Braine-l'Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puțin concavă – foarte înțesat și foarte compact – avea o poziție bine întărită. Ocupa podișul de la Mont-Saint-Jean, având în spate satul, iar în față povârnișul, pe vremea aceea foarte

anevoios. Era apărat de locuința asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles și care se afla la întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atât de solidă, încât ghiulelele ricoșau pe ea fără s-o clinească. De jur împrejurul podișului englezii tăiaseră ici și colo gardurile vii, croiseră ferestre prin măraciniș, așezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufișurile. Artileria lor stătea la pândă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea șiretlicuri, era atât de bine pusă la cale, încât Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineața să recunoască pozițiile bateriilor dușmane, nu observase nimic și se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nicio piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles și Genappe. Era tocmai vremea când lanurile sunt înalte, la marginea podișului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grâul mare.

Pus astfel la adăpost și bine susținut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situație foarte bună.

Poziția aceasta nu era amenințată decât

dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu câmpul de luptă și străbătută de Groenendael și Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărâmițat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaștini. Retragerea, după părerea multor oameni competenți – ce-i drept, combătută de alții – ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, și cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stângă, precum și cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentele lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unități de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din Kielmansegge și pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemână douăzeci și șase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras<sup>16</sup>, fu răsfrântă înapo-

---

<sup>16</sup> Scriitor militar francez (1810–1865), prieten cu Victor Hugo, exilat ca și el în 1848, după lovitură de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. Este cunoscut mai ales prin cartea sa *Bătălia de la Waterloo*, principalul izvor al lui Hugo pentru partea întâi din partea a doua a romanului de față.

ia centrului". O baterie puternică fusese ascunsă după niște saci de pământ în punctul unde se află astăzi ceea ce se numește Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvânt vestită. Ponsomby distrus, rămânea Somerset.

Bateria de care am amintit și care, odată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla așezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptușit în grabă cu un strat de saci de nisip și cu un parapet lat de pământ. Lucrarea nu fusese isprăvită; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniștit, dar stăpân pe sine, Wellington era călare și rămase acolo toată ziua, în aceeași atitudine, puțin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există și azi, sub un ulm pe care, mai târziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat și l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătându-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucțiuni și ce ordine ne lăsați dacă veți fi ucis?” „Să faceți ca mine!” îi răspunse Wel-



lington. Lui Clinton îi spuse laconic: „Să vă mențineți aici până la ultimul om!”

De bună seamă, ziua se sfârșea rău. Wellington le striga foștilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria și de la Salamanca<sup>17</sup>: „Boys (băieți), puteți da oare înapoi? Gândiți-vă la bătrâna Anglie!”

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puțin înapoi. Deodată, pe coama podișului nu se mai văzură decât pușcașii și artileria; restul pierise; puse pe fugă de obuzele și ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucișează și astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mișcare îndărăt; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi: „Început de retragere!” strigă Napoleon.

## VII – Napoleon bine dispus

Împăratul, cu toate că era bolnav și stingerit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De dimineață figura lui de ne-

---

<sup>17</sup> Localități din Spania în care s-au dat lupte între englezii comandați de Wellington, și trupele de ocupație ale lui Napoleon.

pătruns zâmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adânc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorât la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudăţenii. Bucuriile noastre sunt umbră. Zâmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

*Ridet Caesar, Pompeius flebit*<sup>18</sup>, spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix<sup>19</sup>. Pompei de data asta poate că nu plângea, dar nu încape îndoială că Cezar râdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetând călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminând întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întâlnire într-o anumită zi pe câmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese câtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultând bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a fost auzit atunci zvârlind în întuneric nişte cuvinte ciudate: „Suntem de aceeaşi părere!” Napoleon se înşela. Nu mai

---

<sup>18</sup> Râde Cezar, va plânge Pompeius (lat.).

<sup>19</sup> Aruncător de fulgere (lat.).

erau de aceeași părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopți fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din când în când să stea de vorbă cu santinelele. La ora două și jumătate, lângă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marș; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand: „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei șase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda!” Vorbea cu aprindere; își regăsise însuflețirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, când îi arătase marelui-mareșal pe țăranul înflăcărat din golful Juan, exclamând: „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri!” În noaptea de 17 spre 8 iunie își bătea joc de Wellington: „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecție!” spunea Napoleon. Ploua cu găleata; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei și jumătate dimineța i se risipise o iluzie; niște ofițeri trimiși în recunoaștere îi vestiră că dușmanul nu făcea nicio mișcare. Nimic nu se clintea. Niciun foc nu se stinsese în tabăra vrăjmașă. Armata engleză dormea. Pe pământ era tăcere adâncă; zgomot nu era

decât în văzduh. Pe la ceasurile patru, cerce-  
tașii îi aduseră un țăran; țăranul slujise drept  
călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză,  
probabil brigada Vivian, care se ducea să  
ocupe poziția în satul Ohain, la extrema  
stângă. La cinci, doi dezertori belgieni îi ra-  
portară că au fugit de la unitățile lor și că  
armata engleză e gata de luptă. „Cu atât mai  
bine! exclamase Napoleon. Sunt mai bucuros  
să-i dau peste cap, decât să-i gonesc din ur-  
mă!”

Dimineața, pe malul care face un unghi cu  
drumul din Plancenoit, descălecaser în noroi,  
poruncise să i se aducă o masă de bucătărie  
și un scaun țăranesc de la ferma din  
Rossomme, se așezase peste un maldăr de  
paie drept covor și desfăcuse pe masă harta  
câmpului de luptă, spunându-i lui Soult:  
„Strașnică tablă de șah!”

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri  
desfundate din pricina ploilor de peste noap-  
te, nu putuseră să ajungă de dimineață; osta-  
șul nu dormise, era ud și flămând; ceea ce nu  
l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel  
lui Ney: „Avem nouăzeci la sută sorti de iz-  
bândă!” La ora opt, i se aduse împăratului  
dejunul la care invitate mai mulți generali.  
În timp ce mânca i se aduse la cunoștință că

Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!” Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atât de prost să vă aștepte pe maiestatea voastră!” „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să glumească”, spune Fleury de Chaboulon<sup>20</sup>. „Fondul caracterului său era foarte vesel”, spune Gourgaud<sup>21</sup>.

„Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decât spirituale”, spune Benjamin Constant. Merită să ne oprim puțin asupra acestei voioșii de uriaș. Grenadirilor săi le spunea „deșcă”; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăți. „Împăratul se ținea numai de pozne cu noi!” spunea unul dintre ei. În timpul mis-

---

<sup>20</sup> Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elba și pe timpul celor sută de zile. A scris niște *Memorii pentru a servi la istoria vieții particulare a lui Napoleon*.

<sup>21</sup> Ofițer în armata imperială și aghiotant al lui Napoleon între 1811–1814; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile și a luat parte la lupta de la Waterloo; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii de care se folosește și Victor Hugo în opera de față.

terioasei călătorii din insula Elba spre Franța, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, întâlnind bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, și cerându-le celor de pe *Inconstant* vești despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb și roșu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă răsărind până și răspunse el însuși: „Împăratul e sănătos!” Cel ce știe să răsărind astfel înseamnă că e obișnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră; pe urmă, doi generali se așezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mână, cu o foaie de hârtie pe genunchi, și împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa când armata franceză eșalonată, în mișcare, pe cinci coloane, se desfășurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dând onorul în răpăit de tobe și-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căști, de săbii și de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori: „Măreț! Măreț!”

De la ora nouă până la zece și jumătate,

toată armata – lucru ce pare de necrezut – luase poziție, desfășurându-se pe șase linii și alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de șase V”. După câteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei liniști adânci care premerge oricărei încăierări, văzând cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detașate în urma ordinului său din cele trei corpuri – al lui d'Erlon, al lui Reille și-al lui Lobau – care erau sortite să înceapă acțiunea, atacând Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles și Genappe, împăratul îl bătu pe umăr pe Haxo și-i spuse: „Iată douăzeci și patru de fete frumoase, generale!”

Sigur de izbândă, încurajă cu un zâmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin fața sa și pe care o alesese ca să se bariadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decât un singur cuvânt de compătimire semeață; văzând că la stânga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormânt măreț, se îngrămădesc admirabilii scoțieni cenușii cu caii lor superbi, a spus: „Păcat!”

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme și și-a ales ca post de observație un dâmb îngust, acoperit cu iarbă, așezat la

dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles și care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurele șapte seara, dintre Belle-Alliance și Haie-Sainte, era primejdioasă; e o movilă destul de înaltă, care există și astăzi, și îndărătul căreia se îngrămădea garda într-un povârniș al câmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoșau pe caldarâmul șoselei până la Napoleon.

Ca și la Brienne, îi șuierau pe deasupra capului gloanțele și ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărâmate, lame vechi de săbii și proiectile strâmbe, mâncate de rugină. *Scabra rubigine*<sup>22</sup>! Acum câțiva ani a fost dezgropat un obuz de șaiszeci, care mai era încărcat și al cărui focos fusese turtit pe suprafața bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un țăran dușmănos, speriat, legat de șaua unui husear și care se întorcea la fiecare val de șrapnele, căutând să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e o rușine; ai să mori lovit în spate!” Cel ce scrie rândurile de față a găsit el însuși pe povârnișul fărâmicios al acestei

---

<sup>22</sup> Cu rugină ca o râie (lat.).



mobile, scormonind în țărână, rămășițele unui gât de bombă, mâncată de oxidul celor patruzeci și șase de ani, precum și niște cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca niște bețe de soc.

Toată lumea știe că undulațiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon și Wellington, nu mai sunt așa cum erau la 18 iunie 1815. Luându-se din acest câmp al morții ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfățișare, iar istoria, nedumerită, nu știe cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzând câmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat: „Mi s-a schimbat câmpul de luptă!” Acolo unde se află azi piramida cea mare de pământ, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povârniș ușor spre drumul dinspre Nivelles și pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o râpă. Înălțimea acestei râpe poate fi măsurată și astăzi după înălțimea mobilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles; unul, la stânga, mormântul englez; celălalt, în dreapta, mormântul german. Mormânt francez nu există. Pentru Franța

câmpul acesta e în întregime un mormânt. Mulțumită miilor și miilor de căruțe de pământ folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare și cu o circumferință de-o jumătate de milă, podișul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină și lesne de urcat; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuș abrupt. Povârnișul era acolo atât de înclinat, încât tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră și mai mult malul, noroiul făcea și mai anevoios urcușul, și nu numai că te poticneai, dar te și împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de șanț cu neputință de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de șanț era acesta? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia; Ohain este altul. Ascunse amândouă în niște vâlcele, satele acestea sunt unite printr-un singur drum de vreo leghe și jumătate, care trece printr-o câmpie cu terenul accidentat, intrând și înfundându-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată râpă. În 1815, ca și astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două

șosele dinspre Genappe și dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul câmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost și este și azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o tranșee; o tranșee adâncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întâmplau și accidente. Drumul era atât de îngust când intra în Braine-l'Alleud, încât un trecător fusese strivit de o căruță, așa cum arată crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir și pe care se află și numele mortului: *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles*, precum și data accidentului: *Februarie 1637*<sup>23</sup>. Drumul era atât de adânc pe podișul de la Mont-Saint-Jean, încât un țăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vârf s-a pierdut în pământul desțelenit, dar al cărei pedestal răsturnat poate

---

<sup>23</sup> Iată inscripția: DOM / Aici a fost strivit / Într-un ceas rău / Sub o căruță / Domnul Bernard / De Brye, negustor / Din Bruxelles (neciteț) / Februarie 1637.

fi văzut și astăzi pe povârnișul cu iarbă din stânga șoselei dintre Haie-Sainte și ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuț de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, șanț în vârful coastei și groapă ascunsă în pământuri, era de nevăzut și, din pricina asta, groaznic.

## VIII – Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste

Deci, în dimineața luptei de la Waterloo, Napoleon era mulțumit.

Avea dreptate: am văzut și noi că planul de bătaie pe care îl alcătuisese era, într-adevăr, minunat.

Peripețiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite: rezistența Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Sainte, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neașteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un șanț, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care

se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decât să provoace vulcani de noroi, așa încât încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstrației lui Piré asupra localității Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desființată, aripa dreaptă engleză prost hărțuită, aripa stângă prost atacată, neînțelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, așa încât grosimi de douăzeci și șapte de rânduri și flancuri de câte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoare spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinat, bateria mărginașă descoperită dintr-odată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot și Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieșit din școala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie și infanterie, secerată de gloanțele lui Best și Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de șapte piese ținută locului,

prințul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ținea și poziția Frischemontului și Smohainul, drapelele regimentelor 105 și 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintașii coloanei volante de trei sute de vânători, care supraveghea distanța dintre Wavre și Plancenoit, declarațiile neliniștitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni uciși în mai puțin de o oră în livada de la Hougomont și cei o mie opt sute de oameni răpuși în și mai puțin timp în jurul Haie-Sainteii – toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca niște nori întunecați prin fața lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obișnuit să privească războiul în față, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puțin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora deloc că începuturile erau șovăielnice, pentru că se credea stăpân și posesor al sfârșitului; știa să aștepte, se credea în afara de orice discuție și trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune sortii: „N-ai să îndrăznești!”

Făcut deopotrivă din lumină și din umbră,

Napoleon se simțea ocrotit la bine și îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înțelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig și Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adâncul cerului cineva se încruntă tainic. În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podișul Mont-Saint-Jean și cum dispărură primele rânduri ale armatei engleze. Aceasta se strângea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolțit și distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pământ de către Franța; erau răzbunate Crécy<sup>24</sup>, Poitiers<sup>25</sup>,

---

<sup>24</sup> Localitate în nordul Franței (Picardia); victorie a lui Eduard al III-lea, regele Angliei, împotriva lui Filip al VI-lea de Valois, regele Franței, la începutul Războiului de o sută de ani (1346).

<sup>25</sup> Oraș din Franța (reg. Poitou); victorie a englezilor împotriva francezilor în Războiul de o sută de ani (1356).

Malplaquet<sup>26</sup> și Ramillies<sup>27</sup>. Omul de la Marengo<sup>28</sup> anula înfrângerea de la Azincourt<sup>29</sup>.

Cugetând asupra cumplitei întâmplări, împăratul își mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe câmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gânduri, cerceta costișele, își însemna povârnișurile, scormonea cu privirile pâlcul de arbori, lanurile de secară, poteca; părea că numără fiecare tufă. Își aținti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două șosele, făcute din două mari

---

<sup>26</sup> Localitate din Flandra franceză; victorie a ducelui de Marlborough împotriva francezilor în Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1703).

<sup>27</sup> Sat din Belgia; victorie a englezilor comandați de Marlborough împotriva francezilor, în același Război de succesiune la tronul Spaniei (1706).

<sup>28</sup> Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austriecilor în cursul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).

<sup>29</sup> Localitate din nordul Franței; în bătălia care a avut loc la 25 octombrie 1415 (Războiul de o sută de ani), armata engleză a înfrânt o armată franceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeste.



grămezi de pomi tăiați, cea de pe șoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Sainte, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau câmpul de bătaie până în fund, și cea de pe șoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfântul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă și șopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi și-și adună gândurile. Wellington se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârșească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ștafetă în goana calului la Paris, pentru a da de știre că bătălia era câștigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care țâșnește fulgerul!

În clipa aceea găsisese unde anume să trăsnească. Dădu ordin cavaleriștilor lui Milhaud să ia cu asalt podișul Mont-Saint-Jean.

## IX – Neprevăzutul

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front

de un sfert de leghe. Oameni uriași, pe cai năprasnici. Erau douăzeci și șase de escadroane și aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută șase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, și pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de sulite. Purtau căști fără penaj și pieptare de fier bătut, pistoalele la șa și săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineța la ceasurile nouă, pe când goarna suna și toate muzicile intonau: *Să veghem la mântuirea imperiului*. Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfășuraseră pe două rânduri între șoseaua Genappe și Frischemont și-și luaseră poziția de luptă în acea puternică linie a doua, atât de iscusit alcătuită de Napoleon, și care, sprijinindu-se la extrema stângă pe cuirasierii lui Kellermann și la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney își trase sabia din teacă și luă comanda. Uriașele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele și trompetele în vânt, împărțită în

coloane pe divizion, dintr-o singură mișcare, ca și cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbec de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră până atunci atâția oameni. Dispăru în fum, apoi, ieșind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă și strânsă, urcând la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupra-i cumplita coastă de glod a podișului Mont-Saint-Jean. Urcau amenințători, gravi, netulburați; în răstimpul dintre tirul flintelor și artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stânga divizia Delord. De departe ți se părea că vezi doi șerpi uriași de oțel îndreptându-se spre creasta podișului. Străbătu câmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea mării redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat<sup>30</sup> dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulțimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron

---

<sup>30</sup> Mareșal al imperiului și cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numit „cel mai strălucit dintre ofițerii de cavalerie ai lui Napoleon”.

șerpuia și se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfârtecătă, un vălmășag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri și fanfare, un tumult disciplinat și înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epoei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu fața omenească și cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi: zei și fiare.

Printr-o ciudată coincidență numerică, douăzeci și șase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci și șase de escadroane.

Îndărătul crestei podișului, în umbra unei baterii camuflate, aștepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, și puse pe două rânduri, șapte pe primul, șase pe al doilea, cu pușca la ochi, ținând spre ce avea să vină, liniștită, mută, nemișcată. Nu-i vedea pe cuirasieri și cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum crește zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ și simetric al copite-

lor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor și un fel de suflu uriaș și sălbatic. Se făcu o tăcere amenințătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un șir lung de brațe ridicate care-și roteau săbiile prin aer, și coifuri, și trompete, și stindarde, și trei mii de capete cu mustăți cenușii care strigau „Trăiască împăratul!”. Toată cavaleria se ivi pe podiș și în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic; la stânga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, și caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunși în vârful crestei, dezlănțuiți, pradă furiei și grabei de a nimici careurile și tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei și englezi era un șanț, o râpă. Era drumul prăpăstios spre Chaîn.

Clipa fu înfricoșătoare. Șanțul era acolo, neașteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adânc de doi stânjeni. Șirul al doilea îl împinse pe cel dintâi înăuntru, și cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se și răsturnându-se pe călăreți; niciun mijloc de a da înapoi, întrea-

ga coloană nu mai era decât un proiectil. Forța dobândită pentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Șanțul cel neînduplecat nu putea fi luat decât atunci când se umplea. Călăreți și cai se rostogoliră într-însul unii peste alții, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decât o masă de carne, și când prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei și merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Așa începu înfrângerea.

O tradiție locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain și-au găsit moartea două mii de cai și o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă și toate celelalte cadavre aruncate în șanț a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atât de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, șarjând singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenție terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafața podișului.

Prevenit lotuși și nedumerit de acea biseri-

cuță albă care sta ca un semn la cotitura șoselei spre Nivelles, pusese o întrebare călăuzei Lacoste, gândindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un țăran.

Dar aveau să se mai ivească și alte nenorociri.

Era oare cu putință ca Napoleon să câștige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Rea-ua voință a întâmplărilor se anunțase mai demult.

## **X – Podișul Mont-Saint-Jean**

Odată cu râpa, ieșise la iveală și bateria. Șaizeci de tunuri și cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută militărește bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu

avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întâmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cât scad în număr, cu atât devin mai inimoși.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stânga în linie oblică, ca și cum ar fi presimțit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănțui; în galop, cu hățurile în voie, cu sabia în dinți, cu pistoalele în mână.

Sunt unele momente în luptă când sufletul se înăsprește în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră și toată ființa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverșunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoșător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vârtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rândul întâi, cu un genunchi în pământ, primea cuirasierii în vârful baionetei; rândul al doilea îi împușca; în spatele celui de-al doilea rând, tunarii își încărcau tunurile. Fața careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături și se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari



se cabrau, călcau rândurile în copite, săreau peste baionete și cădeau uriași în mijlocul acelor patru ziduri omenеști.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Șirurile de oameni dispăreau sfărâmate, sub cai. Baionetele se înfingeau în burțile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfărtecate de cavaleria înverșunată se strângeau fără să șovăie. Bogați în muniție, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Fața acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desființat. Era format din regimentul 75 de *highlander*i<sup>31</sup>. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braț, cimpoierul cânta cântece de munte, lăsându-și în jos, cu o adâncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrângeau păduri și lacuri, pe când cei din jurul lui se nimiceau unii pe

---

<sup>31</sup> Scoțieni.

alții. Scoțienii aceștia mureau cu gândul la Ben Lothian<sup>32</sup>, așa cum grecii își aduceau aminte de Argos<sup>33</sup>. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul și brațul care-l susținea, curmă cântecul, ucigându-l pe cântăreț. Cântecul amuți. Nu prea numeroși și împruținați de nenorocirea din răpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făcea cât zece. Câteva batalioane de hanovrezi<sup>34</sup> dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta și se gândi la cavalerie. Dacă în aceeași clipă Napoleon s-ar fi gândit la infanterie, ar fi câștigat bătălia. Această uitare a fost marea și fatala lui greșală.

Cuirasierii care atacau se simțiră deodată atacați. Cavaleria engleză le căzu în spate. În fața lor, erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria ușoară germană și

---

<sup>32</sup> Ținut din centrul Scoției simbolizând pentru scoțieni întreaga patrie.

<sup>33</sup> Murind, grecii își aminteau de Argos, cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.

<sup>34</sup> Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra, care în secolul al XVIII-lea aparținuse regilor Angliei.

la stânga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacați din flanc și din front, dinaintea și din urmă, de către infanterie și cavalerie, trebuiră să facă față inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vârtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia neconținut. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniți din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stâng de un proiectil, se află în colecția numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decât astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureș amețitor de suflete și vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decât opt sute; Fuller? Locotenent-colonelul lor căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii și cu vânătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podișul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou și iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie, sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmășeală uriașă, oamenii se gătuiau fără ca unul să-l scape din mână pe celălalt. Careurile rezis-

tau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorâți patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiș. Lupta țină două ceasuri.

Armata engleză fu adânc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiți în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul râpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul și ar fi câștigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită, îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera și Badajos. Pe trei sferturi înfrânt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: *Sublim*<sup>35</sup>!

Cuirasierii zdrobiră șapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară șaiszeci de tunuri și răpiră regimentelor engleze șase drapele, pe care trei cuirasieri, și trei vânători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situația lui Wellington se înrăutățise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniți înverșunați, care își pierd tot sângele, luptând și rezistând mereu. Care din doi va cădea cel dintâi?

Lupta de pe podiș continua.

Până unde au înaintat cuirasierii? Nimeni

---

<sup>35</sup> Textual: *Splendid* (n.a.).

n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiți morți sub șopronul unde se cântăreau căruțele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie și se întâlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe și Bruxelles. Călărețul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăiește încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simțea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înțelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podișul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpânea satul și câmpia pe porțiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decât culmea și coborâșul. Ambele părți păreau înrădăcinate în acest pământ al morții.

Dar lovitura dată englezilor părea definitivă. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stângă, „cerea întăriri”. „Nu mai sunt, răspundea Wellington. Să moară până la ultimul!” Aproape în aceeași clipă (apropiere ciudată, care zugrăvește halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea

lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga: „Infanterie! De unde s-o iau? O fi vrând s-o fac eu?”

Armata engleză totuși era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oțel, zdrobiseră infanteria. Câțiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul cutare, batalionul era comandat de câte un căpitan sau locotenent; divizia Alten, care fusese destul de încercată de Haie-Sainte, era aproape nimicită; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul șoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noștri în Spania, împotriva lui Wellington, și care, în 1815, aliați cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulți ofițeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-și piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoși din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers și Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat și, în echilibrul acesta sânge-

ros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de-al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenți-colonei, patru căpitani și trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci și patru de ofițeri și o sută doisprezece soldați; regimentul 79 vânători de munte avea douăzeci și patru de ofițeri răniți, optsprezece ofițeri morți și patru sute cincizeci de soldați uciși. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat și degradat), văzând măcelul, se întorsese din drum și pornise în goană spre pădurea Soignes, semănând deruta până la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniți se repezeau într-acolo, văzând că francezii câștigă teren și că se apropie de pădure; olandezii, loviți de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghețaseră de la Vert-Coucou până la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atât de mare, încât îl cuprinse și pe prințul de Condé<sup>36</sup>,

---

<sup>36</sup> Comandant militar francez. În timpul revoluției din 1789 a alcătuit în Renania o armată for-

care se afla la Malines și pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepția neînsemnatei rezerve eșalonate în spatele ambulanței din ferma de la Mont-Saint-Jean și de brigăzile Vivian și Vandeleur, care flancau aripa stângă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturisește Siborne; iar Pringle, exagerând dezastrul, merge mai departe și spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci și patru de mii. Ducele-de-fier<sup>37</sup> era liniștit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de față la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas și fu auzit murmurând cuvintele astea îngrijorătoare: „Blücher sau noaptea!”.

Cam în același timp un șir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălțimile dinspre Frischemont. E momentul culminant al acestei drame uriașe.

---

mată din nobili francezi emigranți luptând împotriva Franței revoluționare. Sub restaurație a fost comandantul infanteriei.

<sup>37</sup> Wellington, comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supranumit astfel pentru energia și tenacitatea lui.



## **XI – Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow<sup>38</sup>**

Se știe în ce chip dureros s-a înșelat atunci Napoleon; îl aștepta pe Grouchy<sup>39</sup>, dar sosi Blücher; moartea în locul vieții.

Soarta își are cotiturile ei: aștepta tronul lumii și Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuză lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de

---

<sup>38</sup> General prusac, care a sosit primul, la Waterloo, în flancul drept al oastei lui Napoleon, provocând deruta acesteia.

<sup>39</sup> Unul din mareșalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prusacii lui Blücher, înfrânți cu câteva zile în urmă la Ligny. Blücher însă izbuti să se desprindă din urmărire, își re-grupa forțele și apăru pe câmpul de bătaie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. În timpul acesta, Grouchy se ținea departe de bătălie. În declarațiile culese la Sfânta Elena de secretarul său, Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrângerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

Plancenoi, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câștigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoi, armata prusacă ar fi dat peste un șanț de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuși generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Așadar, era și timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont și plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate și diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoaleau până la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă râul Dyle pe podul îngust de la Wavre; ulița care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele și furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două șiruri de case în flăcări și fuseseră silite să aștepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prânzului.

Dacă acțiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârșită la orele patru, și Blücher s-ar fi aflat în

fața unei bătălii câștigate de Napoleon. Așa sunt întâmplările astea uriașe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ocean ceva pe linia îndepărtată a zării și care-i atrăsese lua-rea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sunt trupe”. Îl întrebasese apoi pe ducele de Dalmația: „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert?” Mareșalul își îndreptase luneta într-acolo și răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, Sire. Fără îndoială, e Grouchy.” Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămânea nemișcat în ceață. Toate ochenele statului-major studiaseră „norul” semnalat de împărat. „Sunt coloane care fac haltă”, spuseră unii. „Sunt pomi”, spuseră cei mai mulți. Adevărul era că norul nu se mișca din loc. Împăratul trimisese în recunoaștere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie ușoară a lui Domon.

Așa și era: Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă și nu putea face nimic. Trebuia să aștepte grosul corpului de armată și primise ordin ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzând primejdia în care se găsea Wellington dădu ordin lui Bülow să atace și spuse această frază de pomină: „Tre-

buie să dăm oxigen armatei engleze”.

Puțin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke și Ryssel se desfășurau în fața corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prințului Wilhelm de Prusia ieșea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele prusace plouau până în rândurile gărzii de rezervă din spatele lui Napoleon.

## XII – Garda

Restul se știe; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzlețită, optzeci și șase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuși Blücher, francezii erau respinși, Marcognet era măturat de pe podișul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot și Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănțuia, odată cu căderea nopții, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva și pornea înainte, se făcuse o uriașă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză și cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoșătoare. Ea striga în vreme

ce simțea că moare: „Trăiască împăratul!” Istoria nu cunoaște nimic mai mișcător decât această agonie care izbucnește în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte și lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniștite, minunate, în ceața încăierării, dușmanul fu pătruns de respect pentru Franța; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrând pe câmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinși, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare și țintiți bine!” Regimentul roșu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufișurilor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noștri, se năpustiră cu toții, și măcelul suprem începu. Garda imperială simți din um-

bră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel: „Scape cine poate!” care înlocuise pe „Trăiască împăratul!” Și, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet și cu atât mai nimicită cu cât pășea mai departe. Nu se găsiră nici șovăitori, nici sfioși. În trupa aceea, soldații și generalii erau la fel de viteji. Niciun om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreția morții primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Nădușit, cu ochii înflăcărați, cu spumă la gură, cu uniformă descheiată, cu unul dintre epoleți tăiat pe jumătate de lovitură de sabie a unui guard<sup>40</sup> călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însângerat, plin de noroi, mareș, în mână cu o sabie ruptă, spunea: „Priviți cum moare în luptă un mareșal al Franței!” Dar degeaba, nu muri. Era răvășit și furios. Îi arunca întrebară asta lui Drouet d'Erlon<sup>41</sup>: „Tu nu te lași

---

<sup>40</sup> Soldat din armata regală engleză.

<sup>41</sup> (Jean-Baptiste) alt mareșal din armata lui Napoleon; își va relua activitatea sub Ludovic-Filip și va fi atunci guvernator general al Algeriei.

ucis?” Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Așadar, pentru mine nimic! Ah! Aș vrea să-mi întrec în burtă toate ghiulele astea ale englezilor!” Nenorocitul, erai sortit gloanțelor franceze!

### XIII – Prăpădul

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părțile în același timp: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare!” fu urmat de strigătul „Scape cine poate!” O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoia, se sparge, trosnește, plutește, se rostogolește, cade, se izbește, se grăbește, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut și, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se așază de-a latul șoselei spre Bruxelles, oprind în același timp pe englezi și pe francezi. Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotrivește fugii. E depășit. Soldații fug strigând: „Trăiască mareșalul Ney!” Două regimente ale lui Dürutte se duc și se întorc înfricoșate, ca și cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile

ulanilor<sup>42</sup> și împușcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack și Rylandt. Cea mai rea învălmășeală e deruta; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele și batalioanele se sfarmă și se împrăstie, lovindu-se unele de altele, uriașă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sunt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic își prăpădește escadroanele de serviciu într-o ultimă sfortare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont și Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus șarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbește, îi silește, îi amenință, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineată „Trăiască împăratul!” rămân căscate; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, lovește cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimicește. Caii înhămați dau năvală, tunurile o iau razna, soldații deshamă caii de la chesoane, și

---

<sup>42</sup> Cavaleriști din armata prusacă.



pun mâna pe ei ca să fugă; furgoanele, date peste cap, cu roțile în sus, împiedică drumul și prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morți și peste vii. Brațele sunt deznădăjduite. O mulțime amenințătoare umple drumurile, înțesate de acești patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte disperate, saci și puști aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfârșit cu camarazii, cu ofițerii, cu generalii; nu mai e decât o spaimă de negrăit. Zieten lovește în voie Franța cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Așa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strânse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraș; dar după prima salvă prusacă o luară cu toții la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd și azi urmele salvei pe fața veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la câteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localității Genappe, mâniași desigur că erau atât de puțin victorioși. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pilda lugubră de a amenința cu

moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în ușa unui han din Genappe, își predă sabia unui husar al morții, care i-o luă și-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinșilor. Să pedepsim, pentru că noi suntem istoria: bătrânul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vârf dezasatrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosse-  
lies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin și nu se opri decât la graniță. Vai! Și cine fugea în felul acesta? Armata cea mare.

Amețeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din câte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mâini uriașe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forță care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atâtea capete; iată de ce atâtea inimi mari și-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiți, nemaiaivând nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simțindu-se la umbra unei prezențe cumplite. *Hoc erat*

*fatis*<sup>43</sup>. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e țâțâna veacului al XIX-lea. Dispariția aceluia mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decât un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopții, pe o câmpie de lângă Genappe, Bernard și Bertrand<sup>44</sup> apucară de o pulpană a redingotei și opriră în loc un om buimac dus pe gânduri, sinistru, care, după ce fusese târât până acolo de curenții retrașii, descălecăse, își trecuse pe sub braț căpștrul calului și, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaș al visului său zdrobit.

---

<sup>43</sup> Așa a fost scris (lat.).

<sup>44</sup> Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo; ultimul este cunoscut prin credința păstrată împăratului, pe care l-a urmat în insula Elba și în insula Sfânta Elena.

## XIV – Cel din urmă careu

Câteva careuri din gardă, nemișcate în scurgerea retragerii, ca niște stânci în apa care curge, rezistară până noaptea. Odată cu noaptea venea și moartea. Careurile așteptară această umbră dublă și, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte și nemaiavăd nicio legătură cu armata ciopârțită din toate părțile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvârși această ultimă faptă, unii ocupaseră poziții pe înălțimile de la Rossomme, alții pe câmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreț, părăsite, învinse, înfricoșătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podișului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morții, la picioarele povârnișului pe care-l urcaseră cuirasierii și năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei dușmane, victorioase, sub un potop înspăimântător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofițer necunoscut, pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuțina și răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanțe și-și restrângea tot mai mult cele

patru laturi. De departe, oprindu-se când și când să răsuflă, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreștea.

Când legiunea aceea nu mai fu decât un pumn de oameni, când steagul lor nu mai fu decât o zdreanță, când puștile lor lipsite de gloanțe nu mai fură decât ciomege, când mormanul de cadavre fu mai mare decât grupul celor în viață, învingătorii fură străbătuți de un fel de spaimă sfântă în fața acestor muribunzi sublimi, și tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roți și afeturi. Uriașul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei și îi privea. Putură să audă în umbra asfințitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca niște ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alții Maitland, le strigă „Bravi francezi, predați-vă!” Cambronne le răspunse: „C...t”.

## XV – Cambronne

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvânt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece peste această regulă pe riscul nostru.

Așadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvânt și apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr și nu e vina acelui om că, deși împușcat, a supraviețuit.

Omul care a câștigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda la ceasurile patru și era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a câștigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsnești cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului râpos de la Ohain,

întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăși în mormânt, să faci în așa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca penultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais<sup>45</sup>, să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul și să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce râd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl.

Cuvântul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins? Wellington? Nu. Fără

---

<sup>45</sup> *Să-l completezi pe Leonida cu Rabelais* – să închei narațiunea unei jertfe sublime cu un hohot de râs sarcastic. *Leonida*, rege al Spartei (490-480 î.e.n.) eroul de la Termopile, pe care l-a apărat contra perșilor și unde a murit eroic. *François Rabelais* (1494–1558), mare scriitor umanist francez, care, în povestirile *Gargantua și Pantagruel* a satirizat societatea monarho-feudală a vremii.

Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucnește de furie, i se oferă această batjocură, viața! Cum să nu izbucnească?

Sunt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpâni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioși și, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate; au sub călcâiul lor garda imperială și armata cea mare; l-au zdrobit pe Napoleon și n-a mai rămas decât Cambronne, nu mai protestează decât acest vierme de țărână. El va protesta. Atunci el caută un cuvânt, așa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă și acea spumă e cuvântul. În fața acestei biruințe minunate și mediocre, în fața acestei biruințe fără biruitori, se ridică acest disperat; o îndură în toată măreția ei covârșitoare, dar își dă seama de nimicnicia ei și face mai mult decât s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forța și materia care îl copleșesc, găsește o expresie pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Să spui



asta, să faci asta, să găsești asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găsește cuvântul de la Waterloo, după cum Rouget de Lisle găsește *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin și trece prin acești oameni; ei tresar; unul cântă cântecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvânt al disprețului titanic nu e azvârlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puțin. El îl azvârle trecutului, în numele revoluției. Auzi și recunoști în Cambronne vechiul suflet al uriașilor. Parcă ar fi Danton care vorbește, sau Kléber<sup>46</sup> care urlă.

La cuvântul lui Cambronne, vocea engleză răspunse; „Foc!” Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieși o ultimă și înfricoșătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfârșit, ușor albicios datorită lunii care se

---

<sup>46</sup> General francez din timpul revoluției de la 1789. A luat parte la expediția lui Napoleon în Egipt și a urmat acestuia la comanda trupelor de acolo.

ridicase, iar când se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămășiță măreață era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetății vii zăceau la pământ; cu greu puteai desluși ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai mărețe decât cele romane, își dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pământul muiat de ploaie și sânge, în grânele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineața, fluierând și dând vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poșta la Nivelles.

### **XVI – *Quot libras in duce?*<sup>47</sup>**

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită și pentru cei ce-au câștigat-o, ca și pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică<sup>48</sup>. Blücher nu vedea în ea decât foc. Wellington nu înțelegea nimic. Citiți rapoartele. Comunicatele sunt confuze. Comentariile sunt încurcate. Unii băi-

---

<sup>47</sup> Cât prețuiește ducele? (lat.).

<sup>48</sup> „O bătălie terminată, o zi sfârșită, măsuri greșite care au fost îndreptate, izbânzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică”. (Napoleon: *Însemnări de la Sfânta Elena.*) (n. a.).

guie, alții se bâlbâie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeții; numai Charras<sup>49</sup>, deși în unele privințe suntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbuși a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toți ceilalți istorici sunt oarecum orbiți și, în orbirea lor, bâjbâie. Zi cu adevărat năprasnică, de păruire a monarhiei militare – care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele – și de prăbușire a forței, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesități supraomenești, oamenii n-au însemnat nimic.

Luându-le lui Wellington și lui Blücher victoria de la Waterloo, înseamnă oare a știrbi cu ceva Anglia și Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sunt mari, slavă Domnului, și fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În

---

<sup>49</sup> *Jomini, Müffling, Charras* – scriitori militari din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au studiat și descris bătălia de la Waterloo.

epoca asta, când Waterloo nu era decât un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sunt proprii secolului nostru, și în zorile acestea Anglia și Germania își au strălucirea lor minunată. Ele sunt mărețe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvorăște din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuiește măreția lor în veacul al XIX-lea nu-și are obârșia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neașteptate după o biruință. E mândria deșartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalță și nici nu se prăbușesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebește pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decât o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor, nu sunt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii și cuceritorii le pot pune ca niște jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobândirea unui progres. Mai puțină glorie, mai multă libertate. Când încetează bătaia tobei, are cuvântul rațiunea. E jocul de-a cine pierde câștigă. Așadar, să

vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amândouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, și Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc câștigat de Europa și plătit de Franța. Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atâta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întâlnire din toată istoria. Napoleon și Wellington. Nu sunt doi dușmani, ci două ființe cu totul opuse. Dumnezeu, care folosește antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor și o confruntare mai neobișnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruțarea rezervelor, un sânge rece îndărătnic, o metodă nezdruincinată, strategia care știe să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mână, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârșit la punct; de partea cealaltă, intuiția, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu știu ce care vede ca vulturul și care lovește ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeată, toate

tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate și oarecum silite să se supună, despotul care merge până la tiranizarea câmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporește știința strategică, dar o și tulbură. Wellington era un Barrême<sup>50</sup> al războiului, pe când Napoleon era un Michelangelo; și, de rândul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amândouă taberele așteptau pe cineva. A izbândit cel care a calculat exact. Napoleon îl aștepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aștepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întâlnise în Italia și-l bătuse strașnic. Bătrâna bufniță fugise din fața tânărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar și scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci și șase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, având totul împotriva lui și nimic de partea sa, fără merinde, fără muniții, fără tunuri, fără bocanci, aproape

---

<sup>50</sup> Calculator francez din secolul al XVII-lea, autorul unei *Cărți a socotelilor gata făcute*, conținând în special tabele de dobânzi. Mai târziu numele lui a devenit substantiv comun.

fără oaste, cu o mână de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate și câștiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputință? De unde venea turbatul ăsta înspăimântător, care, aproape fără să răsufle și mânuind tot mereu aceiași luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dând peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas<sup>51</sup>? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Școala militară academică îl excomunicase. De-aici, o dușmănie de neîmblânzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de șah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 dușmănia asta își spuse ultimul cuvânt și, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulțimilor. Soarta își dădu învoirea la ironia asta. În pragul prăbușirii, Napoleon se întâlnește din nou cu un Wurmser tânăr.

Într-adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de

---

<sup>51</sup> Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinși de Napoleon în nordul Italiei.

ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mână întâi, câștigată de un comandant de mână a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărârea engleză, este sângele englez; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreț a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăși. Nu comandantul ei, ci oștirea.

Wellington, cu o neînțeleasă lipsă de recunoștință, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst<sup>52</sup> că oștirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă”. Ce crede despre asta întunecatul vălmășag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo?

Anglia a fost prea modestă față de Wellington. A face pe Wellington atât de mare, înseamnă a micșora Anglia. Wellington nu este decât un erou ca oricare altul. Scoțienii cenușii, garda călare, regimentele lui Maitland și Mitchell, infanteria lui Pack și a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby și a lui Somerset, scoțienii de munte cântând din cimpoi sub

---

<sup>52</sup> Ministru englez în cabinetul Castelereagh, cunoscut pentru ura sa față de Revoluția Franceză.



ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruți care abia știau să mânuiască flinta, ținând piept vechilor cete de la Essling și de la Rivoli – iată ceea ce este mare. Wellington a fost dârz; ăsta e meritul lui și noi nu i-l precupețim, dar cel din urmă dintre pedestrașii și dintre călăreții lui a fost tot atât de dârz ca și el. Ostașul de fier prețuiește tot atâta cât Ducele-de-fier. În ce ne privește, toată admirația noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălța în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mânia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688<sup>53</sup> și după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate și în

---

<sup>53</sup> În 1688, o revoltă a populației londoneze a izgonit dinastia Stuartilor, care tindea spre absolutism, și a înlocuit-o cu alta, olandeză, de Nassau-Orania care s-a legat să respecte constituția Regatului-Unit. Această schimbare de dinastie este departe de a fi avut însemnătatea revoluției burgheze din Franța, cum spune V. Hugo. Revoluția burgheză din Anglia avusese loc mai înainte (1640–1619).

ierarhie. Poporul acesta, pe care niciun altul nu-l întrece în putere și-n glorie, se prețuiește ca națiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie și-și ia un lord drept șef. Ca muncitor, se lasă disprețuit; ca ostaș, se lasă ciomăgit. Se știe că în bătălia de la Inkermann<sup>54</sup>, un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglan<sup>55</sup>, deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi niciun erou sub gradul de ofițer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo, este uimitoarea iscusință a întâmplării. Ploaia din timpul nopții, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămâne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înșală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rânduit de minune.

Într-un cuvânt, s-o spunem, la Waterloo a

---

<sup>54</sup> Bătălia de la Inkermann (1854) din timpul războiului Crimeii.

<sup>55</sup> Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

fost mai mult un măcel decât o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic față de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; șaptezeci și două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală și s-a stabilit următoarea proporție: pierdere de oameni – la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruși, patruzeci și patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci și șapte la sută francezi, patruzeci și patru la sută ruși. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută ruși și prusaci. La Waterloo, cincizeci și șase la sută francezi; treizeci și unu la sută aliați. În total, la Waterloo, patruzeci și unu la sută: o sută patruzeci și patru de mii de luptători, șaizeci de mii de morți.

Câmpia de la Waterloo se înfățișează azi cu liniștea obișnuită a pământului, reazim nepăsător al omului, și seamănă cu toate câmpiile.

Noaptea totuși, se desprinde de-acolo un fel de ceață plină de năluci; și dacă vreun călă-

tor se plimbă prin aceste locuri, dacă privește, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în fața câmpiilor de la Filippe<sup>56</sup>, vedenia prăpădului pune stăpânire pe el.

Înspăimântătorul 18 iunie trăiește din nou; falsa colină-monument se șterge; acel leu oarecare se destramă; câmpul de bătaie prinde iar viață; șiruri de infanteriști șerpuesc pe câmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scânteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucișarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormânt, vuietul nedeslușit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sunt grenadierii; lucirile acelea sunt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sunt, dar se ciocnesc și luptă încă; și râpele se împurpurează; și copacii se înfioară; și furia se înalță până la nori; iar în beznă toate acele înălțimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârte-

---

<sup>56</sup> Pe câmpiile de la Filippe (Macedonia), în anul 42 î.e.n., Octavian și Antoniu i-au învins pe dușmanii lor politici, Brutus și Caius, apărători ai libertăților republicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horațiu, nu Virgiliu.

juri de vedenii care se nimicesc între ele.

## **XVII – E oare bine că a existat un Waterloo?**

Există o școală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată deloc ură față de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertății. Negreșit, nimeni nu se aștepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tâlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruință contrarevoluționară. E Europa împotriva Franței; Petersburgul, Berlinul și Viena împotriva Parisului; e *statu quo*<sup>57</sup> împotriva dorinței de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziș prin 20 martie 1815; e asmuțirea monarhiilor împotriva neîmblânzitei răscoale franceze. Ținta era de a înăbuși în sfârșit acest mare popor care se afla în erupție de douăzeci și șase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick și de Nassau cu Romanovii, cu

---

<sup>57</sup> *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte; formulă a politicii conservatoare.

Hohenzollernii, cu Habsburgii și cu Burbonii.

Waterloo poartă în cârcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despot, prin reacțiunea firească a lucrurilor, egalitatea trebuia neapărat să fie liberală, și că din bătălia de la Waterloo a ieșit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituțională nedorită. Pentru că revoluția nu poate fi cu adevărat învinsă și pentru că, fiind providențială și cu neputință de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo – în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo – în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituția și i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolului<sup>58</sup> și un sergent pe tronul Suediei<sup>59</sup>. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea își pune semnătura pe declarația drepturilor omului. Dacă vreți să vă dați seama ce este revoluția, numiți-o Progres; iar dacă vreți să vă dați seama ce este progresul numiți-l

---

<sup>58</sup> E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adolescență a fost rânđaș la cai.

<sup>59</sup> E vorba de Charles Bernadotte, mareșal al imperiului, primit la curtea regelui Suediei, Carol al XIII-lea, căruia îi va urma la tron sub numele de Carol al XIV-lea.

Măine. Măine își desăvârșește opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; și și-o îndeplinește începând de azi. Își ajunge totdeauna ținta în chip ciudat. Se folosește de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deși acesta nu era decât un ostaș. Foy cade la Hougomont și se ridică la tribună. Așa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-și piardă cumpătul, el se folosește de meșteșugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii<sup>60</sup> și de bătrânelul șubred și bolnav al părintelui Elyseu<sup>61</sup>. Se slujește de bolnavul de podagră ca și de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărât năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decât de-a face ca activitatea revoluționară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rândul gânditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate și și-a urmat drumul. Biruința asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrântă de libertate.

---

<sup>60</sup> Aluzie la cele două campanii în Italia de Nord ale lui Napoleon.

<sup>61</sup> E vorba de Ludovic al XVIII-lea, obez, gutos și dominat, între alții, de duhovnicul său, Elyseu.

Într-un cuvânt, și asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zâmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareșal al Europei, printre care, se zice, și bastonul de mareșal al Franței, ceea ce împingea cu voioșie roabele de pământ pline cu oseminte pentru a se înălța colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel pedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc și sabie pe cei ce fugeau în neorânduială, ceea ce se năpustea asupra Franței ca asupra unei prăzi de pe înălțimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluția. Contrarevoluția care șoptea cuvântul infam: dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simțit că lava aceea ardea picioarele și s-a răzgândit. S-a întors la încropirea unei Constituții.

Să nu vedem în Waterloo decât ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluția era fără să vrea liberală, așa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluționar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a



fost trântit de pe cal<sup>62</sup>.

## **XVIII – O nouă răbufnire a dreptului divin**

Dictatura se sfârșise. Întregul sistem al Europei se prăbuși.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluție, nu prea avea putere, obosi iute și se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaștem, a fost plâns, și plâns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloșul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăși. El răspândise pe pământ toată lumina pe care o poate da tirania: lumina mohorâtă. Mai mult chiar: lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopții avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarce la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsi-

---

<sup>62</sup> În înțelesul: a pierdut puterea.

canul ajunse potrivnicul bearnezului<sup>63</sup>. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell<sup>64</sup> fu așezată în fata fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines<sup>65</sup> și despre Fontenoy<sup>66</sup> ca despre ziua de ieri. Altarul și tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța și pe continent se așează una din formele cele mai netăgăduite de mântuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă<sup>67</sup>. Trestaillon<sup>68</sup> ajunse vestit.

---

<sup>63</sup> Denumirea dată regelui Franței Henric al IV-lea (1589—1610) originar din regiunea Béarn.

<sup>64</sup> Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franței. Acesta lucra la o măsuță ușoară de brad pe care o putea deplasa ușor; obezitatea lui nu-i permitea să lucreze la un birou.

<sup>65</sup> Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliții puternice conduse de împăratul german Otto al IV-lea.

<sup>66</sup> Localitate din Belgia în care francezii au obținut o victorie în 1745 împotriva englezilor.

<sup>67</sup> Semnul regalității.

<sup>68</sup> Unul din șefii bandelor de monarhiști, care în 1815 s-au dedat la represalii sălbatice împotriva

Deviza *non pluribus impar*<sup>69</sup> apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roșie. Arcul Caruselului<sup>70</sup>, încărcat cu victorii care nu-și mai aveau rostul, stingher printre atâtea noutăți, rușinat poate întrucâtva de Marengo și de Arcole, ieși din încurcătură mulțumită statuii ducelui d'Angoulême. Cimitirul Madeleine – groaznica groapă comună de la '93 – fu acoperit cu marmură și matostat, pentru că în țărâna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea și ale Mariei Antoaneta. În șanțul de la Vincennes fu scoasă din pământ o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien<sup>71</sup> murise chiar în

---

bonapartiștilor și a foștilor revoluționari dintre anii 1789–1799 (teroarea albă).

<sup>69</sup> De fapt: *nec pluribus impar* (lat.) – nu inegal cu mai mulți (subînțeles: aștri); deci: „întocmai ca un soare” – deviza excesiv de orgolioasă a regelui Ludovic al XIV-lea.

<sup>70</sup> Arc de triumf la Paris, între Luvru și Tuileries, înălțat în timpul lui Napoleon.

<sup>71</sup> Ultimul descendent al familiei prinților de Bourbon-Condé; răpit de poliția lui Napoleon, pe teritoriul Germaniei, a fost împușcat la Vincennes, lângă Paris, după o judecată sumară

luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morți, binecuvântă liniștit prăbușirea, așa cum binecuvântase înălțarea. La Schoenbrunn<sup>72</sup> rătăcea o umbră micuță, în vârstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei<sup>73</sup>, însemna să dai dovadă de răzvrătire. Și toate astea au fost cu putință, și regii și-au reluat tronurile, și stăpânul Europei a fost închis într-o cușcă, și vechiul regim a devenit cel nou, și întinericul a luat locul luminii pe pământ, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luați-o pe-aici, nu pe acolo!”

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic<sup>74</sup>. Vechile realități vătămătoare și veninoase luară înfățișări noi. Minciuna se împereche

---

(decembrie 1804), era una din căpeteniile opoziției regaliste a emigranților nobili.

<sup>72</sup> Reședința împăraților austrieci la Viena.

<sup>73</sup> E vorba de fiul lui Napoleon I și al Mariei-Luiza.

<sup>74</sup> *Aprilie jalnic*: considerată ca aducătoare de nenorociri și de moarte, fiindcă este luna când se prăpădeau tuberculoșii. Victor Hugo extinde epitetul la întreg anul 1815, începutui teroarei albe a restaurației.

cu 1789, dreptul divin își puse masca unei Constituții, ficțiunile deveniră constituționale, prejudecățile, superstițiile și gândurile ascunse, cu articolul 14<sup>75</sup> în inimă, se lustruiau cu liberalism. Șerpii și-au schimbat pielea.

Omul fusese în același timp înălțat și înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotință din partea unui om mare să ia în râs viitorul! Cu toate astea, popoarele – carnea de tun atât de îndrăgostită de tunar – îl căutau cu ochii. Unde e? Ce face? „Napoleon a murit!” îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo și de la Waterloo. „A murit? exclamă ostașul. Bine-l mai cunoști!” Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pământ. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariția lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrâna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfântă Alianță. Belle

---

<sup>75</sup> *Articolul 14* al Chartei constituționale din 1815 garanta libertatea de conștiință, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula garanția libertății de gândire.

Alliance<sup>76</sup>! spusese mai-nainte câmpia fatală de la Waterloo.

În prezența și în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viitorul, luat în răs de către împărat, își făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru: lumea se îndrăgosti în același timp de viitorul care se numea Libertate și de trecutul care se numea Napoleon. Înfrângerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborât părea mai înalt decât Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe<sup>77</sup> să-l păzească, iar Franța pe Montchenu<sup>78</sup> să stea la pândă. Brațele lui încrucișate ajunseră neliniștea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea”. Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică și îndreptățește liberalismul

---

<sup>76</sup> Denumirea unui han și a unei localități, locul unde se afla statul-major al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo.

<sup>77</sup> General englez, guvernatorul insulei Sfânta Elena în timpul exilului lui Napoleon.

<sup>78</sup> Om politic ultraregalist din timpul restaurației, autor de virulente pamflete antibonapartiste.

bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stânca de la Sfânta Elena în zăre.

Pe când Napoleon se stinge la Longwood, cei șaiszeci de mii de oameni căzuți pe câmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, și ceva din pacea lor se răspândi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815<sup>79</sup> iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare, n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaș, în fața căruia o găză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul, înseamnă tot atât cât vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turelele catedralei Notre-Dame.

## **XIX – Câmpul de lupta în timpul nopții**

Să ne întoarcem – e o nevoie a acestei cărți – la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmări-

---

<sup>79</sup> Congresul de la Viena (1814–1815) a fixat noile frontiere ale statelor europene după înfrângerea lui Napoleon.

re a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulțimea asta prăpădită pe mâna înverșunatei cavalerii prusace și înlesni masacrul. În unele catastrofe se întâlnesc asemenea tragice complicități ale nopții.

După cea din urmă lovitură de tun, câmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; așa se consfințește de obicei biruința: culcându-te în patul celui învins. Își așezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănțuiți în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-și întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*<sup>80</sup>, ea se potrivește negreșit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrățișarea celor doi învingători; numele acestor localități abia sunt cunoscute; iar Waterloo, care n-a luat deloc parte la luptă, are toată cin-

---

<sup>80</sup> „Astfel lucrați voi, dar nu pentru voi” (lat.). Începutul unui vers atribuit lui Virgiliu.



stea.

Nu suntem dintre cei ce laudă războiul; când se ivește prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseți groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere; să recunoaștem, însă, că are și părțile lui urâte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morților după biruință. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta? Cine pângărește în felul ăsta izbânda? A cui e mâna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei? Cine sunt hoții care dau lovitura lor la adăpostul gloriei? Unii filosofi, printre care și Voltaire, afirmă că sunt tocmai cei care au făurit gloria. Sunt aceiași, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămași în viață îi jefuiesc pe cei care sunt la pământ. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopții. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi nițel un cadavru care este opera ta. Întrucât ne privește, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri și să descâlți un mort – așa ceva ni se pare cu neputință pentru aceeași mână.

E sigur un lucru; de obicei după învingători, vin hoții. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaș; mai ales pe ostașul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, și acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovățim. Oameni-lilieci, jumătate tâlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfințit care se numește război, purtând uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuți, schilozi cumpliți, cantinieri suspecti, mergând uneori cu nevestele în cărucioare și furând ceea ce vor vinde mai târziu, cerșetori oferindu-se drept călăuze ofițerilor, secături, borfași; armatele în marș de altădată – nu vorbim despre cele de astăzi – târau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codașii”. Nicio armată și nicio națiune nu era răspunzătoare de aceste fapte; vorbeau italienește și-i urmau pe nemți; vorbeau franțuzește și-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mișelește și jefuit, chiar pe câmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles<sup>81</sup>, de către unul din acești mizeraibili, codaș spaniol care vorbea franțuzește și pe care-l luase drept unul de-ai noștri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se

---

<sup>81</sup> Sat în Piemont (nord-vestul Italiei) în care armatele franceze au repurtat în 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.

năștea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea dușmanului” producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecuī. Sunt faime care înșală; nu se știe totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atât de populari. Turenne<sup>82</sup> era adorat de ostașii lui pentru că îngăduia jaful; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atât de bun, încât a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc și sânge<sup>83</sup>. În urma ostașilor se vedeau mai mulți sau mai puțini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puțin sever. Hoche și Marceau<sup>84</sup> n-aveau codași;

---

<sup>82</sup> Mareșal al lui Ludovic al XIV-lea, învingător în multe bătălii din Războiul de treizeci de ani.

<sup>83</sup> Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor așezărilor omenești din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Ligii de la Augsburg, coaliție împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo: Turenne era mort atunci de 14 ani; responsabilul acestei acțiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

<sup>84</sup> Generali francezi din timpul revoluției, cunoscuți prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaților. S-au distins în campaniile duse contra răscoalelor puse la cale de nobilime și în

Wellington, o recunoștea bucuros, avea puțin.

Totuși, în noaptea de 18 spre 19 iunie morții au fost despuiați. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împușcat oricine va fi prins asupra faptului; dar cei care prădă sunt dârji. Tâlharii prădau într-o parte a câmpului de luptă, în timp ce alții erau împușcați în cealaltă.

Luna era înspăimântătoare pe câmpia aceea.

Spre miezul nopții, un om da târcoale sau mai curând se târa înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfățișare era unul dintre acei despre care am vorbit – nici englez, nici francez, nici țăran, nici soldat, mai puțin om decât vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundând victoria cu furtul și venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniștit și îndrăzneț, mergea înainte și se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea știa probabil mai multe pe socoteala lui decât ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din când în când se oprea, cercetând câmpia din jurul lui să vadă dacă nu

---

Renania împotriva austro-prusacilor.

era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut și nemișcat, pe urmă se ridica și se îndepărta pe furiș. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mișcările pripite și tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bântuie ruinele în amurguri și pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaștini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mârtoagă flămândă, ce păștea urzici printre zăbale, oprit și parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu șoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie șezând pe un maldăr de lăzi și pachete. Între acest furgon și omul care da târcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Niciun nor pe bolta cerului. N-are nicio însemnătate faptul că pământul e roșu; luna rămânea albă. Așa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atârânănd de scoarță, se legănau încet în bătaia vântului nopții.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele și rondurile de noapte din tabăra engleză, mergând înapoi și-ncoace.

Hougomont și Haie-Sainte continuau să ardă, ridicând, una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriașe, care se legau – ca un șirag de rubine cu două paftale descheiate la capete – cu brâul de focuri din tabăra engleză, desfășurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre Ohain. Ni se strânge inima gândindu-ne cum au murit atâți viteji. Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depășește visul, apoi iat-o: să trăiești, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpânire a forței virile, să fii sănătos și vesel, să râzi voinicește, să alergi după o glorie care stă orbitoare în fața ta, să-ți simți în piept plămâni care respiră, o inimă care bate, o voință care judecă, să vorbești, să gândești, să sperii, să iubești, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina și, deodată, cât ai clipi din ochi, în mai puțin de-un minut, să te prăbușești într-o prăpastie, să cazi, să te rostogolești, să strivești și să fii strivit, să vezi spice de grâu, flori, frunze, crengi, să nu te poți agăța de nimic, să-ți simți sabia fără folos, să simți

oameni sub tine și cai peste tine, să te zbați în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simți un călcâi care-ți scoate ochii din cap, să muști cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsucești, să fii acolo dedesubt și să-ți spui: „Acum câteva clipe eram un om viu!”

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârșită. Matca drumului desfundat era plină cu cai și călăreți îngrămădiți unii peste alții. Un vălmășag îngrozitor. Malurile șanțului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia și-l umpleau până la margine ca o baniță de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un râu de sânge în partea de jos; așa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sângele curgea până pe șoseaua de la Nivelles și se prelingea într-o băltoacă mare în fața unui pâlț de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat și astăzi.

Ne amintim că prăbușirea cuirasierilor avusese loc de partea cealaltă, pe șoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adâncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul

morților se subția.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaș. Privea. Făcea nu știu ce respingătoare trecere în revistă a morților. Călca prin sânge.

Deodată se opri.

La câțiva pași în fața lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfârșea mormanul morților, de sub grămada asta de oameni și de cai, ieșea o mână deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mâini lucea ceva: un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit și, când se ridică, inelul nu mai era pe mână.

Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morților, cercetând zarea, în genunchi, sprijinindu-și partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pământ, cu capul la pândă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale șacalului sunt potrivite pentru anumite acțiuni. Pe urmă, hotărându-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simți că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse; palma deschisă se închisese și-i



apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să râdă.

— A! zise el, e mortul! Mai bine un strigoi decât un jandarm.

Dar mâna pierdu orice putere și-i dădu drumul. Sforțarea se irosește repede în groapă.

— Ei! zise hoțul, nu cumva mortul ăsta e viu? Ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înșfăcă mâna, apucă brațul, liberă capul, trase trupul și, câteva clipe după aceea, târa după el în întunericul drumului desfundat un om neînsuflețit sau cel puțin leșinat. Era un cuirasier, un ofițer, chiar un ofițer superior; de sub platoșă îi ieșea un epolet lat de aur; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda fața pe care nu se vedea decât sânge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădu-lar rupt, și, printr-o întâmplare fericită, dacă acest cuvânt se poate întrebuința aici, morții înțepeniseră deasupra lui, încât îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închiși.

Pe platoșa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoțul smulse această cruce, care dispăru

într-una din văgăunile fără fund de sub pelearină.

Pipăindu-l apoi pe ofițer la cingătoare, găsi un ceas și-l înhăță. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă și-o șterpeli.

Pe când îi dădea muribundului această mână de ajutor, ofițerul deschise ochii.

— Mulțumesc! șopti el.

Mișcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopții, aerul pe care putea să-l respire în voie, îl scosese rădăcină din letargie.

Hoțul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de pași pe câmpie; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofițerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia:

— Cine-a câștigat bătălia?

— Englezii, răspunse hoțul.

Ofițerul urmă:

— Caută. În buzunare! Ai să găsești o pungă și un ceas! Ia-le!

Lucrul se și făcuse.

Hoțul se prefăcu că-i face pe plac și spuse:

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofițerul. Îmi pare rău! Ar fi fost ale dumitale.

Pașii patrulei se auzeau din ce în ce mai deslușit.

— Vine cineva, zise hoțul, pregătindu-se să plece.

Ofițerul, ridicând cu multă greutate brațul, îl opri:

— Mi-ai salvat viața. Cine ești?

Hoțul răspunse iute și în șoaptă:

— Făceam parte ca și dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împușca. V-am salvat viața. Acum, descurcați-vă.

— Ce grad ai?

— Sergent.

— Cum te numești?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofițerul. Ține-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.



# CARTEA A DOUA

## VASUL ORION



### I – Numărul 24601 devine numărul 9430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dure-roase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sunt destul de scurte. Se știe că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Îl reproducem pe cel dintâi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1822:

„Într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curând un fapt puțin obișnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d.

*Madeleine, înfiripase cu câțiva ani în urmă, prin niște procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelilor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogățise și, să recunoaștem, îmbogățise și ținutul. Drept recunoștință pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliția a descoperit că d. Madeleine nu era decât un fost ocnaș, osândit în 1796 pentru furt și că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemnițat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta și pe care de altfel se spune că o câștigase cinstit din comerțul lui. După ce a fost întemnițat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăștia...”*

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunțit, după *Journal de Paris* de la aceeași dată:

*„Un fost ocnaș liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curând în fața curții cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenția. Ticălosul acesta izbutise să înșele vigilența poliției; își schimbase numele și reușise să fie numit primar într-unul din orașele noas-*

tre din Nord. Întemeiase în orașul acela un negoț destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascată și arestat, mulțumită sânguinței neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată, care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forță herculeană, izbutise să evadeze; dar, la câteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa când se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală și satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor câteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noștri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo șase sau șapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc știut numai de el și n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvârșit cu mâna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney<sup>1</sup>:

---

<sup>1</sup> Localitate unde și-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci de ani din viață.

*...din Savoia-n fiecare an coboară  
să curețe-n hogeacuri astupate  
funinginea – cu mâna lor ușoară...*

*Tâlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător și iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvârșit în complicitate și că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecât la ocna din Toulon.”*

Se știe că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care și *Le Constitutionnel*, înfățișează această schimbare a pedepsei drept o izbândă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430.

De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru și prosperitatea orașelului Montreuil-sur-mer: se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare și de îndoială; într-adevăr, rămas fără el, orașul

rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărțeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvârșesc zilnic, pe neștiute, în comunitatea omenească și pe care istoria n-a luat-o în seamă decât o singură dată, fiindcă s-a întâmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenții se încoronează regi; contramaiștrii se improvizează fabricanți. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine își închiseră porțile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alții se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea câștigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurență și înverșunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpânea și conducea totul. După căderea lui, fiecare se gândea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul bunăvoinței, îndârjirea; în locul bunătații arătate tuturor de către întemeietor, dușmănia unuia împotriva celuilalt; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcară și se rupseră; procedeele de fabricație începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibili-



tățile de desfacere se micșorară; comenzile erau din ce în ce reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Și, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuși băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puțin de patru ani după pronunțarea sentinței curții cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublă și domnul de Villèle<sup>2</sup> făcea observația asta de la tribună, în luna februarie 1827.

## **II – În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol**

Înainte de a păși mai departe, socotim ni merit să povestim cu oarecare amănunte o întâmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeași vreme, și care se potrivește întrucâtva cu unele presupuneri

---

<sup>2</sup> Președintele cabinetului francez între 1821 și 1828; om de încredere al lui Carol al X-lea și al ultraregaliștilor; a luat cele mai reacționare măsuri dictate de clica feudalo-clericală.

ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuiește o credință foarte veche, cu atât mai ciudată și mai prețioasă cu cât o superstiție populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe<sup>3</sup> în Siberia. Suntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiția din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul și-a ales pădurea ca să-și îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întâlnesc pe înserate, prin locurile mai puțin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfățișare de căruțaș sau de tăietor de lemne, încălțat cu saboți, purtând pantaloni și bluză de pânză, și care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. Într-adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sunt trei chipuri de a trage folos din această întâlnire. Mai întâi, să te apropii de el și să-i vorbești. Vei băga atunci de seamă că omul e un țăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nicio groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci și că ceea ce luaseși drept coarne nu erau altceva decât o furcă pentru bălegar,

---

<sup>3</sup> O plantă tropicală.

pe care o poartă pe umăr și ai cărei dinți ți se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă și-ți dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmărești, să-l aștepti până-și sapă groapa, până o astupă la loc și pleacă; pe urmă alergi repede la groapă, o scormonești și scoți de acolo „comoara” pe care a îngropat-o, fără îndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfârșit cel de-al treilea chip e să nu vorbești cu omul negru, să nu te uiți la el și să fugi cât te țin picioarele. Vei muri până într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puțin oarecare foloase, printre care și pe acelea de a pune mâna pe o comoară, fie și pentru o lună, este îndeobște cel adoptat. Oamenii îndrăzneți, pe care-i ispitește orice, au răscolit adesea, după cât se spune, gropile săpate de omul negru și au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine știe ce – dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrâni și mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puțin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mănăstirea Sa-

int-Georges din Bocherville, lângă Rouen, iar din mormântul lui ies broaște râioase.

Oamenii se trudesesc din greu – gropile astea fiind de obicei foarte adânci – nădușesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămașa le e leoarcă, lumânarea e pe sfârșite, cazmaua s-a tocit, și când în cele din urmă ajung la fundul gropii, când pun mâna pe „comoară”, peste ce dau? Ce e comoara diavolului? Un bănuț, câteodată un taler<sup>4</sup>, o piatră, un schelet, un cadavru însângerat, uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hârtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioșilor indiscreți versurile lui Tryphon:

*Fodit, et in fossa thesauros condit opaca  
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra,  
nihilque...*<sup>5</sup>

Se pare că și astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn pentru praf de pușcă, plin cu gloanțe, ba un joc de cărți, vechi, unsuroase și pâr-

---

<sup>4</sup> O monedă valorând câțiva franci.

<sup>5</sup> Sapă pământul și-n groapă-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginți, pietre, cadavre, spectre și nimic... (lat.).

lite, de care s-au slujit desigur diavolii. Tryphon nu pomeniște de aceste două descoperiri din urmă, întrucât Tryphon a trăit în veacul al XII-lea și diavolul nu pare să se fi gândit să nascocoască praful de pușcă înaintea lui Roger Bacon<sup>6</sup> și cărțile de joc înaintea lui Carol al VI-lea<sup>7</sup>.

De altminteri, dacă joci cu cărțile astea, poți fi sigur că pierzi și cămașa de pe tine; iar în ceea ce privește praful de pușcă din corn, el are însușirea de-a face ca pușca să ți se descarge în obraz.

La puțină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnașul Jean Valjean în timpul evadării sale de câteva zile, ar fi dat târcoale în jurul târgușorului Montfermeil, s-a observat în aceeași localitate că un bătrân cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „își făcea de lucru” prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredințați că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliție și, întrucât nu găsea nicăieri de lucru,

---

<sup>6</sup> Gânditor materialist englez din secolul al XII-lea, care, condamnând scolastica medievală, a chemat la studierea pe cale experimentală a naturii.

<sup>7</sup> Rege al Franței (1330–1422).

administrația îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny și Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în fața orișicui, tremurând și zâmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pândi pe la vreun colț de pădure, pe înserat. N-avea decât o scuză: că era bețiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De câțva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire și întreținere a drumului și se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întâlneai pe înserate prin luminișurile cele mai pustii, prin desișurile cele mai sălbatice, prefăcându-se a căută ceva, câteodată săpând gropi. Bătrânele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoșteau pe Boulatruelle, dar nu se simțeau deloc mai liniștite. Întâlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă și că era o taină în ceea ce făcea. Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar dracul. Boulatruelle l-a zărit și-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mâna pe avuțiile ascunse ale

lui Lucifer.” Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?” Bătrânele își făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, și el își reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Câțiva inși rămăseseră totuși curioși, zicându-și că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras și mai lesne de pipăit decât biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigați” erau învățătorul și cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea și nu se dăduse înapoi să se împrietenească și cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! Nu se poate ști nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învățătorul afirma că altădată justiția s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure și că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, și Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se așezară la o masă și-i dădură de băut bătrânului cantonier. Boulatruelle bău mult și vorbi puțin. El îmbină cu o artă uimitoare și într-o proporție măiastră setea unui nesățios cu discreția unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura și de a lega cele câteva cuvinte încâlcite care i-au scăpat, Thénardier și învățătorul crezură c-au înțeles cam următoarele:

Într-o dimineață, pe când se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colț al pădurii, într-un tufiș, o lopată și un hârleț, „ca să zicem așa, ascunse”. I-a trecut prin gând totuși, că puteau să fie lopata și hârlețul moșului Six-Fours, care căra apă și nu s-a mai gândit la asta. În seara aceleiași zile însă, a văzut fără ca el însuși să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ” care nu era cătuși de puțin de prin partea locului și pe care el, Boulatruelle, îl cunoștea foarte bine. Acest „individ” se îndrepta spre desișul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un tovarăș de ocnă.” Boulatruelle refuzase cu încăpățânare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare



sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după șapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ”. Era, însă, prea târziu: „individul” intrase în desiş, se întunecase, și Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pândă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste câteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul” lui ieşind din tufiş fără lădiță, dar cu un hârleţ și cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ” să treacă și nu s-a gândit să-l oprească, spunându-și că celălalt era de trei ori mai puternic decât el. Era înarmat cu o sapă și că, recunoscându-l și văzându-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăși care se regăsesc. Dar lopata și hârlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se repezi în tufişul observat de dimineață și nu mai găsi nici lopata, nici hârlețul. A înțeles prin urmare că „individul” lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hârlețul, îngropase în ea lădița și astupase la loc groapa cu lopata. Și, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea și scormonise peste tot unde i se păruse

că pământul fusese răscolit de curând. Zădarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gândea nimeni la asta. Numai câteva bătrâne spuneau: „Fiți siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul.”

### **III – Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operație pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan**

Spre sfârșitul lunii octombrie a aceluiași an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai târziu a fost întrebuințat la Brest ca vas-scoală și care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci și două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri

regale și militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade și citadele, răsărituri și apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele și de toate vapoarele de război, intrări și ieșiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci și patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără niciun folos. Socotind șase franci lovitura de tun, înseamnă că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Și-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea „epoca războiului Spaniei”<sup>8</sup>.

Războiul acesta cuprindea o mulțime de evenimente într-unul singur, precum și ne-numărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura fran-

---

<sup>8</sup> Este vorba de ocuparea Spaniei de către armata franceză, ocupație hotărâtă în 1823 la congresul Sfintei Alianțe. Trupele franceze ale restaurației, comandate de ducele d'Angoulême, au înăbușit în Spania o mișcare burghezo-liberală, care începea să ia proporții, neliniștind reacțiunea europeană. Rezistența burgheziei spaniole a fost slabă. Francezii au fost bine primiți de către nobilime și cler.

ceză ajutând și luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere și servitute față de guvernele din Nord; domnul duce d'Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar”, înăbușind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățișarea sa liniștită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados*; monarhismul punând bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie; teoriile de la '89 smulse pe neașteptate cu rădăcină; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii; alături de fiul Franței ca generalisim, prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert<sup>9</sup>, înrolându-se ca voluntar cu epo-

---

<sup>9</sup> Rege al Sardiniei și al Piemontului (1831–1849). A încercat să elibereze Lombardia și Veneția de sub stăpânirea austriacă, dar a fost învins. În interior a înăbușit mișcarea republicană a „Italiei tinere”. În 1823, pe când era numai moștenitor al tronului și se numea prinț de Carignan, a luat parte ca voluntar la expediția ducelui

leți de lână roșie în cruciada regilor împotriva popoarelor; ostașii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți și cu cocardă albă; drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblenz<sup>10</sup>, cu treizeci de ani în urmă; călugării amestecați printre soldați; ideea de libertate și progres redusă la tăcere prin baionete; principiile înăbușite cu lovituri de tun; Franța năruind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile dușmane vândute, ostașii șovăielnici, orașele asediate de milioane; nu mai au primejdii militare, și cu toate astea exploziile erau cu puțință ca într-o mină luată prin surprindere și crotopită; puțină vărsare de sânge, un dram de onoare câștigată, rușine pentru unii, glorie pentru niciunul; așa a fost războiul ăsta, dezlănțuit de prinți ce coborau din Ludovic al

---

d'Angoulême în Spania.

<sup>10</sup> Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhiști din timpul Revoluției Franceze; drapelul tricolor era cel al revoluționarilor, adoptat și de Napoleon. Până la cucerirea malului stâng al Rinului de către armatele revoluționare, centrul emigranților reacționari era orașul Coblenz pe Rin.

XIV-lea și condus de generali care-și trăgeau obârșia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Câteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului<sup>11</sup> printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trâmbițele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaște că Franța a fost nevoită să primească această falsă biruință. Părea neîndoios că unii ofițeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare ușurință; ideea de corupție pare strâns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au câștigat mai degrabă generalii decât bătăliile, și ostașul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor. Într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: *Banca Franței*.

Ostașii din războiul de la 1806, peste care se surpase, înspăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în fața cuceririi ușoare a cetăților și se pomeneau că-l regretă

---

<sup>11</sup> Fort al portului Cadix din Spania, cucerit în 1823 de agresorii francezi comandați de ducele d'Angoulême.

pe Palafox<sup>12</sup>. Aşa e firea Franţei; îi place mai degrabă să-l aibă în faţă pe Rostopcin<sup>13</sup> decât pe Ballesteros<sup>14</sup>.

Dintr-un alt punct de vedere, şi mai serios încă, asupra căruia suntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignează în Franţa spiritul militar şi revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ţinta ostaşului francez, fiu al democraţiei, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc şi îngrozitor! Franţa este făcută să trezească conştiinţa popoarelor, nu s-o înăbuşe. Începând de la 1792, toate revoluţiile din Europa se reduc la Revoluţia Franceză; lumina libertăţii vine din Franţa. Libertatea radiază din Franţa ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o şi Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în

---

<sup>12</sup> Apărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro, în timpul ocupaţiei franceze (1809).

<sup>13</sup> Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei, dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

<sup>14</sup> General spaniol, unul din conducătorii mişcării burghezo-liberale din Spania. Nu a opus rezistenţă serioasă francezilor în 1823.

același timp, un atentat împotriva Revoluției Franceze. Violența această monstruoasă o săvârșea Franța; în silă, firește; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă” o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forța ia naștere dintr-un noian de neputințe. Așa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii și în pofida omenirii.

Cât despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbândă. Nu și-au dat seama cât de primejdios e să înăbuși o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiți, în naivitatea lor, atât de mult, încât și-au adus sub acoperiș, ca un element de forță, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolțit în 1823. Războiul din Spania ajunsese, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate și al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*<sup>15</sup>, Franța putea foarte

---

<sup>15</sup> Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon, al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele intervenționiste franceze.



bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greșeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimțământul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbușirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier<sup>16</sup>, nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operațiilor efectuate de armata de sub comanda prințului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Oriorn* aparținea acestei escadre și că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezența unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage și interesează mulțimea. Pentru că e vorba de ceva mare, și mulțimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai mărețe întâlniri dintre geniul uman și forțele naturii.

Vasul de război e alcătuit în același timp din ceea ce e foarte greu și din ceea ce e foarte ușor, pentru că are a face totodată cu cele

---

<sup>16</sup> Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuește moartea celor care dorm la umbra lui.

trei forme ale materiei – solidul, lichidul și gazosul – și pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi și mai multe antene decât insectele, ca să adune vântul din nori. Răsuflarea lui țâșnește printr-o sută douăzeci de țevi de tun, ca prin niște trâmbițe uriașe, și răspunde cu semeție tunetului. Oceanul încercă să-l rățăcească în înspăimântătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul își are sufletul său, busola, care îl sfătuiește și-i arată întotdeauna Nordul. În nopțile întunecoase, felinarele sale țin locul stelelor. Împotriva vântului are frânghia și pânza; împotriva apei, lemnul; împotriva stâncii, fierul, arama și plumbul; împotriva întunericului, lumina; împotriva imensității, un ac.

Dacă-am vrea să ne facem o idee despre proporțiile uriașe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una din calele acoperite, cu șase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcție se află acolo, ca să zicem așa, sub clopot. Grinda asta uriașă e o vergă; stâlpul cel gros de lemn, culcat la pământ cât vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurându-l de la rădăcina lui din cală până la vârful lui din

nori, are o lungime de şaizeci de stânjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catar-  
gul cel mare, englezesc, ajunge până la două  
sute şaptesprezece picioare deasupra liniei  
de plutire. Marina strămoşilor noştri se folo-  
sea de odgoane; a noastră se foloseşte de lan-  
ţuri. Numai mormanul de lanţuri ale unui  
vas cu o sută de tunuri are patru picioare  
înălţime, douăzeci lăţime şi opt adâncime. Şi  
pentru construirea unui asemenea vas, ştiţi  
de cât lemn e nevoie? De trei mii de steri. O  
pădure plutitoare.

Şi ţineţi seama că nu-i vorba decât de un  
vas militar de acum patruzeci de ani, de o  
simplă corabie cu pânze; aburul, pe atunci la  
începuturile lui, a adăugat între timp miraco-  
le noi acestei minuni care se cheamă un vas  
de război. În ceasul de faţă, de pildă, vasul  
mixt, cu elice, e o maşină uimitoare, purtată  
de nişte pânze care au o suprafaţă de trei mii  
de metri pătraţi şi de un cazan cu o putere de  
două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai  
noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a  
lui Ruyter<sup>17</sup> e una din marile capodopere ale

---

<sup>17</sup> Amiral olandez din secolul al XVII-lea, mort  
în bătălia navală împotriva flotei franceze în faţa

omului. Ea e nesecată în forță, ca și suflarea infinitului; înmagazinează vântul în pânzele sale, e sigură pe ea în uriașa desfășurare a talazurilor, plutește și tronează.

Vine totuși o vreme când furtuna frânge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, când vântul îndoiaie ca pe o trestie catar-gul de patru sute de picioare înălțime, când ancora care cântărește cu zecile de mii se răsucește în botul valului ca undița pescarului între fălcile unei știuci, când tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care uraganul le împrăstie în gol și în noapte, când toată puterea și toată măreția asta se cufundă într-o putere și o măreție și mai mare.

Ori de câte ori o forță uriașă se dezlănțuie spre a sfârși într-o uriașă slăbiciune, asta dă de gândit oamenilor. De aceea, cei curioși se îmbulzesc în porturi, fără să-și dea ei înșiși prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate mașini de război și de navigație.

Așadar în fiecare zi, de dimineață până seara, cheiurile și digurile portului Toulon erau înțesate de oameni fără treabă și de gură-cască care n-aveau altă treabă decât să se

---

portului Siracuza din Sicilia (1676).

uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă<sup>18</sup> în asemenea măsură, încât îl făcuseră să-și piardă jumătate din viteză; fusese adus pe țarm anul trecut ca să fie curățat de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulație. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scândurile se slăbiseră și se desfăcuseră și, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă. O izbitură furioasă a fluxului venit pe neașteptate, sfărâmase la babord<sup>19</sup> ciocul vasului și un sabord<sup>20</sup>, iar platforma catargului din față suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor avarii, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lângă Arsenal. Se afla în șantier și începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord<sup>21</sup>, dar, ca de obicei,

---

<sup>18</sup> Partea corăbiei care se înfundă în apă.

<sup>19</sup> Latura din stânga a unei corăbii privită de la pupă spre provă. (Pupa – spate; prova – față.)

<sup>20</sup> Ferestruică pe flancul unei corăbii.

<sup>21</sup> Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

câteva scânduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineață, mulțimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strângerea pânzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pânzei de catargul cel mare de la tribord își pierdu echilibrul. Fu văzut alunecând; mulțimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigat; omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli în jurul vergii, cu mâinile întinse în gol; apucă în cădere scara de frânghie cu o mână, pe urmă cu cealaltă, și rămase atârnat acolo. Marea se afla sub el la o adâncime amețitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frânghie o violentă mișcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praștii.

A-i sări în ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Niciunul dintre mateloți – toți pescari de coastă de curând înrolați – nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea; nu i se putea zări spaima pe față, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sunt pe sfârșite. Brațele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare efortare ca să se urce nu făcea decât

să întetească oscilațiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aștepta decât clipa când va da drumul funiei și, din când în când, toți întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbușindu-se. Sunt clipe când un capăt de frânghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăși viața; și e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzându-se și căzând ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit cățărându-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roșii, vărgate; era ocnaș; avea bonetă verde; era ocnaș pe viață. În clipa când ajunsese în dreptul catargului, vântul îi smulse boneta și lăsa să i se vadă capul cu desăvârșire alb; nu era un om tânăr.

Într-adevăr, un ocnaș, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofițerul de serviciu și, în mijlocul zăpăcelii și lipsei de hotărâre a echipajului, pe când toți mateloții tremurau și se dădeau înapoi, ceruse voie ofițerului să-și pună în primejdie viața ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofițerului, el sfărâmasese cu o lovitură de ciocan lanțul ținut la cătușa piciorului, apoi pusese mâna pe o frânghie și-și făcuse vânt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea, ușurința cu care fusese

rupt lanțul. Abia ceva mai târziu unii și-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri câteva secunde și păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vântul îl legăna pe marinarul atârnat ca un fir de ață, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfârșit, ocnașul ridică ochii spre cer și porni mai departe. Mulțimea răsuflă. Îl văzu străbătând verga în goană. Ajungând la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsând să atârne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei; și atunci cei de față trecură printr-o spaimă de nedescris; în locul unui singur om atârând în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viață, nu moarte. Mii de priviri erau ațintite asupra celor doi. Niciun strigăt, niciun cuvânt, aceeași înfiorare încorda toate inimile. Toți își țineau răsuflarea, ca și cum s-ar fi temut să adauge cea mai ușoară adiere vântului care-i zgâlțâia pe cei doi nefericiți.

Între timp, ocnașul izbutise să alunece până la marinar. Era și vremea; încă un minut, și omul, istovit, deznădăjduit, și-ar fi dat dru-



mul în gol; ocnașul îl legă zdravăn cu funia de care se ținea cu o mână, pe când cu cealaltă lucra. În sfârșit fu văzut urcându-se iar pe vergă și trăgându-l cu el pe marinar; îl susținu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-și vină în fire, apoi îl luă în brațe și-l duse, mergând pe vergă, până la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredință camarazilor săi.

În clipa aceea, mulțimea izbucni în aplauze; câțiva bătrâni paznici de ocnă începură să plângă, femeile de pe chei se îmbrățișară; și toți strigară într-un glas, cu un fel de emoție crâncenă: „Să fie grațiat!”

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curând, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră; fie din pricina oboselii, fie că-i venise amețea, el păru că șovăie și că se clatină. Mulțimea scoase deodată un răcnet; ocnașul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lângă *Orion*, și nefericitul ocnaș căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea, îi

încuraja; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieșise la suprafață. Pierise în mare fără să lase vreo dâră, ca și cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondeaje, se coborî în adânc; totul fu zadarnic. Îl căutară până seara târziu; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste câteva rânduri:

*„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaș care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare și s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloții Arsenalului. Omul era întemnițat sub nr. 9430 și se numea Jean Valjean.”*



# CARTEA A TREIA

## ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI



### I – Problema apei la Montfermeil

Montfermeil e așezat între Livry și Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podișului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atâția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din când în când, dădeai peste câteva case țărănești din secolul trecut, ușor de recunoscut după înfățișarea lor, după bal-

coanele de fier răsucit și după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decât un sat. Negustorii de postav retrași din afaceri și amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniștit și încântător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață țărănească îmbelșugată și ușoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podișului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure; cealaltă jumătate care înconjoară biserica și care dă înspre Chelles, nu găsea apă de băut decât la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de șoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ceas de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte și cârciuma Thénardier, plăteau câte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrân sacagiu care câștiga, cărând apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrânul nu lucra vara decât până la ceasurile șapte seara și iarna până la ceasuri-

le cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să și-o ia singur, ori se lipsea.

Ăsta era chinul bieteii făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuței Cosette. După cum vă amintiți, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea și fata îi sluja... De aceea, când mama încetă să-i mai plătească – în capitolele anterioare am văzut de ce – Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ținea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci când era nevoie. Așa că, foarte speriată la gândul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blând; nu înghețase încă și nici nu ninsese. Niște scamatori veniți de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-și ridice barăcile pe ulița cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanți își construiseră, prin aceeași îngăduință, maghernițele în piața bisericii, chiar pe ulița Boulanger, unde, după cum vă aduceți aminte poate, se afla cârciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile și cârciumile se umpleau, târgușorul liniștit

căpătase o viață veselă și zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozitățile desfășurate în piață era și o menajerie, unde niște paiațe înspăimântătoare, îmbrăcate în zdrențe și venite nu se știe de unde, arătau în 1823 țăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decât din 1845 și care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliștii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor și din familia răpitoarelor. Câțiva bătrâni veterani bonapartiști, întorși în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianții prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntâlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, câțiva bărbați – căruțași și vânzători - stăteau la masă și beau, în jurul a patru sau cinci feștile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cârciumă: mese, câni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puțină lumină și mult tâmbălău. Anul 1823 era totuși indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză și care se aflau pe una din mese; și anume, un caleidoscop și o lampă de

tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mâncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu mușterii și făcea politică.

În afară de discuțiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei și domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

— La Nanterre și la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se așteptau la zece vedre au ieșit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsați să se coacă?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copti. Dacă-s culeși copti, vinul se strică numaidecât în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sunt vinuri și mai slabe decât astea de pe aici. Strugurii trebuie culeși cruzi.

Etc...

Sau câte un morar izbucnea:

— Suntem noi oare răspunzători de ce se găsește în saci? Dăm peste o mulțime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem și suntem nevoiți să le lăsăm la măcinat; neghină, mălură, mazăriche, linte neagră, cânepă, coada vulpii și o mulțime de alte plante de leac, fără să mai punem la so-

coteală pietricelele care se găsesc din belșug în unele soiuri de grâu, mai cu seamă în grâul breton. Nu-mi place să macin grâu breton, așa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gândiți-vă ce pulbere urâtă iese din astea la măcinat. Și pe urmă oamenii se mai și plâng de făină. N-au dreptate! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaș, care ședea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea:

— Nu e deloc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Și apoi și roua e bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tânără și cu atât mai anevoie de tăiat. Cu cât e mai fragedă, cu atât se pleacă mai mult în fața coasei.

Etc...

Cosette sta la locul ei obișnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lângă sobă. Era în zdrențe, cu picioarele goale în saboti, și împletea la lumina focului niște ciorapi de lână pentru copiii Thénardierilor. Un pisoai se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau râzând și gungurind două glasuri plăpânde de copii: Éponine și Azelma. Lângă sobă era atârnat în cui un gârbaci. Din când



în când, țipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cârciumii. Era un băiețaș pe care Thénardiera îl avuse-se într-una din iernile trecute, „fără să știe de ce, spunea ea, din pricina frigului”, și care împlinise de curând trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Când țipetele înversunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea:

— Iar îți miorlăie băiatul. Du-te și vezi ce vrea!

— Uf, mă plictisește! răspundea mama.

Și mititelul, părăsit, țipa mai departe în întuneric.

## II – Două portrete completate

Nu i-am privit în cartea ăsta pe Thénardieri decât din profil. A sosit prilejul să ne învârtim în jurul acestei perechi și s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci; astfel că era un echilibru între soț și soție.

Cititorii mai țin minte poate câte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roșcovană, gra-

să, cărnoasă, voinică, enormă și sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatică care ridică în bâlciuri bolovani înnoțați de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mâncarea, porunca, făcea și pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un șoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile și oamenii, toate tremurau când i se auzea glasul. Fața ei lată plină de pistrii semăna cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neașteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeață. Când o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!” Când o vedeai bând, spuneai: „E un căruțaș!” Când o surprindeai muștrulind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!” Când dormea, îi ieșea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-acî i se trăgea șmecheria. Zâmbea totdeauna, din prevede-

re; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar și cu cerșetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor și o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille<sup>1</sup>. Îi plăcea să bea cu căruțașii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură și de materialism. Avea la îndemână nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susținea: Voltaire, Raynal<sup>2</sup>, Parny<sup>3</sup>, și, ciudat, sfântul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaș. Un pungaș filosof. Nuanța asta există. Vă aduceți aminte: pretindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu știu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea și

---

<sup>1</sup> Poet francez din secolul al XVIII-lea, care avea o figură dizgrațioasă.

<sup>2</sup> Adept al filozofilor iluminiști francezi din secolul al XVIII-lea. A denunțat cruzimile și abuzurile clerului catolic în colonii într-o carte care s-a bucurat de o largă răspândire: *Istoria filozofică și politică a colonizărilor și comerțului europenilor în cele două Indii*.

<sup>3</sup> Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

rămânând singur în fața unui escadron de husari ai morții, acoperise cu trupul său și salvase, strecurându-se printre șrapnele, „pe un general grav rănit”. De-acolo venea firma strălucitoare de pe fațadă și numele de „*Cârciuma la sergentul de la Waterloo*”, care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic și bonapartist. Subscrisesse pentru lagărul de ocrotire<sup>4</sup>. Se spunea în sat că învățase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învățase numai cum să ajungă hangiu. Pușlamaua asta corcicită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles; stătea călare cu seninătate pe două granițe. Cunoaștem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puțin. Fluxul și refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenței sale; o conștiință încărcată are drept urmare o viață destrămată; și, pe cât se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rândul acelor cantinieri hrăpăreți despre care am mai pomenit, iscoditori, făcând negoț cu unii, jefuindu-i pe alții, mergând cu tot

---

<sup>4</sup> Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiștii liberali.

neamul, bărbat, nevastă și copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marș, știind să se aciueze totdeauna pe lângă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise câte ceva”, a deschis cârciuma din Montfermeil.

„Agoniseala” lui, alcătuită din pungi și din ceasuri, din inele de aur și din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămânțate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare și nu-l dusesese prea departe pe cantinierul ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoțită de-o înjurătură, îți amintea de cazarmă și, însoțită de semnul crucii îți amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se vadă că e învățat. Cu toate astea, învățătorul băgase de seamă că făcea „greșeli de acord”. Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori și acolo greșeli de ortografie. Thénardier era șiret, mâncăcios, trândav, îndemânatic. Nu-și disprețuia servitoarele – ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai țină niciuna. Uriașa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab și gălbejit, trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean

și chibzuit, era un ticălos dintre cei ce știu să se stăpânească. E speța cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu fățarnicie.

Asta nu înseamnă că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puțin tot atât de tare ca și nevastă-sa: dar lucrul se întâmpla foarte rar; și în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simțea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovătesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, și care sunt gata oricând să arunce asupra primului venit, ca pe un țap ispășitor, toate dezamăgirile, înfrângerile și nenorocirile vieții lor, pentru că tot acest venin care creștea în el și-i clocotea pe buze și în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însușiri ale sale, Thénardier era atent și pătrunzător, tăcut sau vorbăreț, după împrejurări, și totdeauna de-o inteligență deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obișnuiți să privească prin ocean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzând-o pe Thénardiera: „Iată stăpânul casei!”. Se înșela. Nu era nici măcar

stăpână. Stăpânul și stăpâna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acțiune magnetică nevăzută și neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, câteodată doar un semn; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-și dea prea bine seama, un fel de ființă ciudată și atotputernică. Ea avea virtuți, dar în felul ei; n-ar fi fost niciodată de altă părere decât „domnul Thénardier” asupra vreunui amănunt – presupunere de altminteri de neîngăduit – și nici nu și-ar fi înfruntat față de alții bărbatul în nicio privință. „În fața străinilor” nu săvârșea niciodată greșeala pe care o fac adesea femeile și care, în grai parlamentar, înseamnă „a lăsa coroana descoperită”. Deși înțelegerea lor deplină nu avea drept urmare decât răul, în supunerea Thénardierei față de soțul ei era și oarecare contemplație. Muntele ăsta de zgomot și de carne se mișca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic și caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal: adorația materiei pentru spirit; deoarece anumite urâtenii au rostul lor în însăși adâncurile frumuseții veșnice. În Thénardier se găsea necunoscutul; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Une-

ori îl vedea ca pe o făclie aprinsă; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-și iubea decât copiii ei și nu se temea decât de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei și, cum se va vedea, n-ajungea până la băieți. Bărbatul n-avea decât un gând: să se îmbogățească.

Nu izbutea deloc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvârlit soarta. Desigur că vorba „hangiu” e întrebuintată aici într-un înțeles mărginit și nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci; datorii supărătoare, care-l nelinișteau.

Oricât de nedreaptă și de îndârjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic și în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare și o marfă la popoarele civilizate: ospitalitatea. Încolo, braconier încercat și țintaș vestit.



Avea un fel de răs rece și domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țâșneau uneori dintr-însul ca niște licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevastă-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime și în șoaptă, este să vândă celui dintâi venit mâncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare jupâneasă, purici și zâmbet; să-i oprească pe trecători, să deșerte pungile slăbuțe și să le ușureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii; să pună la socoteală deschisul și închisul feres-trei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăune-lul, scăunașul, salteaua de puf, mindirul și maldărul de paie; să știe de câți bani se uzează oglinda în care se privește mușteriu-l și, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar și muștele pe care le mănâncă câinele lui...”

Bărbatul ăsta și femeia lui erau vicleșugul și turbarea împreunate, împerechere respin-gătoare și cumplită.

Pe când bărbatul cugeta și puneă totul la cale, Thénardiera habar n-avea de creditorii

absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mâine, și trăia din plin clipa de față.

Așa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amândoi. Ca o vietate turtită în același timp de-o piatră de moară și ciopârțită de un clește. Bărbatul și femeia aveau fiecare felul lui de a se purta; femeia o stâlcea în bătai, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gâfâia, muta lucrurile din loc și, așa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Niciun pic de milă; o stăpână neîndurătoare, un stăpân plin de venin. Cârciuma Thénardier era parcă o pânză de păianjen în care Cosette era prinsă și tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nicio vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu când se trezesc în zori, atât de mici și de goale printre oameni?

### **III – Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă**

Sosiră alți patru călători.

Cosette era îngândurată și tristă; cu toate că n-avea decât opt ani, suferise atât de mult, încât cădea pe gânduri; avea atunci înfățișarea jalnică a unei femei bătrâne.

Avea un ochi învinețit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpână să spună din când în când; „E slută rău cu vânătaia aia la ochi!”

Cosette se gândea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neașteptate oalele și carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci și că nu mai rămăsese deloc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniștea puțin, era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetați, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decât ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atâția băutori de vin, ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuși o clipă când fata se cutremură: Thénardiera săltă capacul unei cratițe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar și se apropie repede de ciubăr. Întoarse cana. Fata ridicase capul și-i urmărea toate mișcările. Un fir subțire de apă curse din ciubăr și umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă!

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsufla-

rea.

— Atâta pagubă! adăugă Thénardiera, uitându-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă și-atâta!

Cosette își văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simți cum i se zbate inima în piept de neliniște.

Număra minutele care se scurgeau și grozav ar fi vrut să fie dimineață.

Din când în când, câte-un bețivan se uita în stradă și exclama: „E întuneric beznă”, sau: „Ar trebui să ai ochi de pisică să poți merge pe drum fără felinar la ora asta!”

Și Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanti care trăsesese la han, intră și spuse cu glas aspru:

— Calul meu n-a fost adăpat!

— Ba da, spuse Thénardiera.

— Eu îți spun că nu, mătușă! zise negustorul.

Cosette ieși de sub masă.

— Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut; am și vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette mințea.

— Ia te uită la ea! E cât pumnul de mică și spune o minciună cât casa de mare, zise ne-

gustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stăruie și adăugă cu un glas răgușit de emoție și care abia se auzea:

— Ba a băut chiar bine.

— Haide! zise negustorul furios. Ia mai slăbește-mă! Să i se dea apă calului și gata!

Cosette se băgă iar sub masă.

— Da, cam așa e! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur: Ei, dar unde-i fata aia? Se plecă și-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele bețivilor. Hei, vii odată? strigă Thénardiera.

Cosette ieși din ascunzătoarea în care se vârase. Thénardiera adăugă:

— Domnișoară... Scârț, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul!

— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg ușa dinspre stradă:

— Ei, haide, du-te de adă!

Cosette lăsă capul în jos și se duse să ia o găleată goală de lângă sobă.

Găleata asta era mai mare decât Cosette, și fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăși la cuptor și gustă cu o lingură de lemn mâncarea din cratiță, bombănind mereu:

— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rântașul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper și niște usturoi. Uite, domnișoară Broască-râioasă, spuse ea, când te întorci să cumperi o pâine mare de la brutărie. Ține banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a șorțului; luă banii fără să sufle un cuvânt și-i băgă în acest buzunar!

Pe urmă rămase nemișcată, cu găleata în mână, în fața ușii deschise. Parcă aștepta să-i vină cineva într-ajutor.

— Hai, du-te odată! strigă Thénardiera.

Cosette ieși. Ușa se închise la loc.

#### **IV – O păpușă intră în scenă**

Rândul de dughene așezate în bătaia vântului pornea de la biserică și se întindea, cum vă aduceți aminte, până la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curând la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pâlnii de hârtie, ceea ce – cum spunea învățăto-

rul din Montfermeil, care ședea atunci la o masă la Thénardier – făcea „un efect magic”. Pe cer, însă, nu se vedea nicio stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în fața ușii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunțișuri sclipind de fluturași poleiți, brățări, mărgele de sticlă și tot felul de lucruri minunate din tinichea. În față, la loc de cinste, pe un fond de ștergare albe, negustorul așezase o păpușă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat și cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atât de bogată sau atât de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine și Azelma o priviseră în neștire ceasuri întregi. Cosette – e drept, numai pe furiș – îndrăznise s-o privească și ea.

În clipa când Cosette ieși cu găleata în mână, așa amărâtă și copleșită cum era, nu se putu stăpâni să nu-și arunce ochii spre această minunată păpușă, spre „doamna” cea mai frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiță rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpușa de aproape. Toată prăvălia asta i se

părea un palat; păpușa nu era păpușă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăția, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atât de adânc cufundată în mizeria ei jalnică și rece. Cosette măsură, cu înțelegerea neștiutoare și tristă a copilăriei, prăpastia care o despărțea de păpușă. Își spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prințesă ca să poată avea un „lucru” ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted și își spunea: „Ce fericită trebuie să fie păpușa asta!” Nu-și putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămânea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau și alte păpuși, în spatele celei mari, care i se păreau zâne și îngeri. Negustorul, care-și făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, până și treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate:

— Ce, toanto, n-ai mai plecat? Stai că-ți arăt eu ție! Ce dracu faci acolo? Șterge-o numai-decât, jigodie!

Thénardiera se uitase în stradă și o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergând



cât o țineau picioarele.

## V – Fetița singură

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lângă Chelles.

Nu se mai opri la niciun galantar. Cât timp se mai afla pe ulița Boulanger și prin preajma bisericii, galantarele luminate, îi arătau drumul; curând însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atâta doar, că, simțind cum o anume tulburare puneă stăpânire pe dânsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cât putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urât.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Ulițele erau pustii. Se întâlneau totuși cu o femeie care întoarse capul după ea și stătu locului, bolborosind printre buze: „Unde s-o fi ducând fetița asta? O fi vreo stație?” Apoi recunoscând-o pe Cosette: „Ia te uită! zise ea. E Ciocârlia!”

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortocheate și pustii cu care sfârșește înspre Chelles comuna Montfermeil. Atâta vreme

cât pe o parte și alta a drumului fuseseră case și chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici și colo, câte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon; era lumină și viață; erau oameni acolo, asta o liniște. Totuși, cu cât înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungând dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, își trecu mâna prin păr și începu să se scarpine încetișor, gest caracteristic copiilor îngroziți și nehotărâți.

Nu mai era în Montfermeil; era pe câmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos și pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice și poate și de strigoi. Se uită bine, auzi foșnetul sălbăticiunilor prin iarbă și văzu deslușit strigoii mișcându-se printre copaci. Atunci puse mâna pe găleată, frica îi dădea curaj, „Ei am să-i spun că nu mai era apă!” zise ea. Și, porni hotărâtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de pași că se opri iarăși, și începu din nou să se scarpine în cap. De rândul ăsta o vedea pe Thénardiera, hâdă, cu botul ei de hienă și cu văpaia furiei

în ochi. Fata se uită cu groază înainte și înapoi. Ce să facă? Cum să iasă din încurcătură? Încotro s-o apuce? Înaintea ei spectrul Thénardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului și ale pădurii. Și se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor și porni în goană, ieși din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergând, nemaiuitându-se la nimic, nemaiascultând nimic. Nu se opri din goană decât atunci când i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neștire.

Alerga și îi venea să plângă.

Din toate părțile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gândea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriașă stătea în fața acestei ființe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo șapte sau opt minute de la marginea pădurii până la izvor. Cosette știa drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-și dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stânga, temându-se să nu vadă cine știe ce dihănii printre crengi și prin tufișuri. În sfârșit, ajunse la izvor.

Era o adâncitură îngustă săpată de ape

într-un pământ argilos, adâncă de vreo două picioare, înconjurată de mușchi și de acel soi de buruieni înalte, încrețite, cunoscute sub numele de gulerașele lui Henric al IV-lea, pardosită cu câțiva bolovani. Un pârâiaș ieșea din ea cu un susur liniștit.

Cosette nu zăbovi nicio clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoștea izvorul. Dibui cu mâna stângă în întuneric trunchiul unui stejar tânăr, aplecat peste fântână și de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăță de ea și dădu drumul găleții în apă. Era atât de puternică încordarea prin care trecea, încât puterile i se întreiseră. Pe când stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul șorțului i se deșertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu și nici nu-i auzi căzând. Trase găleata aproape plină și o așeză pe iarbă.

Sfârșindu-și treaba, se simți moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sfortare atât de mare ca să umple găleata, încât îi fu cu neputință să mai facă un pas. Fu nevoită să se așeze. Se trânti pe iarbă și rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-și dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dansa, apa, mișcându-se în găleată, făcea niște cercuri care păreau șerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriași negri, ca niște coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiță.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoștea și care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era într-adevăr foarte aproape de orizont și trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roșeață îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vânt rece sufla dinspre câmpie. Pădurea era cernită, fără un foșnet de frunză, fără o rază din luminile nedeslușite și proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpânzi și piperniciți șuierau prin rariști. Sub bătaia crivățului, ierburile înalte se frământau ca țiparii. Mărăcinii se răsuceau ca niște brațe lungi, înarmate cu gheare, încercând să apuce prada. Câteva buruieni uscate, mânate de vânt, zburau repede, fugind parcă înspăimântate din fața cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur

numai privești lugubre.

Întunericul era amețitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avântă în noapte, încearcă o strângere de inimă. Când ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginii, chiar și cei mai puternici se simt neliniștiți. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele și copacii sunt două desigururi care înspăimântă. O lume de himere se naște în adâncul nelămurit. Neînțelesul se conturează la câțiva pași de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spațiu sau în propria ta minte ceva nedeslușit și de neînțeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc amenințări de groază. Adulmecii revărsarea marelui vid întunecat. Ți-e frică și ești dornic să privești îndărăt. Văgăunile nopții, lucrurile devenite înspăimântătoare, siluetele tăcute care se risipesc când te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mânie, băltoace fumurii, lugubrul așternut peste tristețe, imensitatea de mormânt a tăcerii, toate viețuitoarele necunoscute cu putință, ramuri misterioase ce se lasă asupra-ți, cioturi înfricoșătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate – în fața tuturor acestora te afli fără apărare. Nu exis-

tă îndrăzneală care să nu tresară și să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simțământ apăsător, ca și cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sunt apocalipse, iar fâlfâitul de aripi al inimii unei făpturi atât de mici stârnește un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-și dea seama de ceea ce i se întâmplă, Cosette se simțea copleșită de această nesfârșire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decât groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudătenia fiorului care-o îngheța până-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simțea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeași oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare – unu, doi, trei, patru, până la zece – iar când sfârși, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-și dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjura. Simți că-i îngheață mâinile, care i

se udaseră când scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleși frica, o frică firească, covârșitoare. Nu mai avea decât un singur gând – să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul câmpului, până în dreptul caselor, până sub ferestre, până la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atât de mare, încât n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amândouă mâinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel câțiva pași, dar găleata era plină și grea; fu nevoită s-o lase iarăși jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta și-o porni iar la drum, de rândul asta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După câteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă; greutatea găleții îi întindea și-i înțepenea brațele slăbuțe; mânerul de fier îi amorțea și făcea să-i înghețe și mai tare mânuțele ude; din când în când era nevoită să se oprească și, de câte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească:



era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Și, vai, fără îndoială, mama ei. Fiindcă sunt unele întâmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormânt.

Cosette răsufală cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gâtlee, dar nu avea curajul să plângă, atât de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-și închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuși nu putea face un drum prea lung în felul ăsta și mergea destul de încet. Se silea să-și micșoreze popasurile și să meargă cât mai mult între ele. Se gândea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil și că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală și încă nu ieșise din pădure. Ajungând lângă un castan bătrân pe care-l știa, făcu un ultim popas, mai mare decât celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă își adună toate puterile, apucă din nou găleata și porni iarăși, plină de curaj, la drum. Totuși, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpâni să nu strige: „O, Doamne, Dumnezeule!”

În clipa aceea simți că găleata nu mai atârna greu. O mână, care i se păru enormă, o apucase de toartă și o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare și dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei și pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleții pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în fața tuturor întâmplărilor vieții. Fetița nu se înfricoșă.

## **VI – În care se dovedește, poate, inteligența lui Boulatruelle**

În după amiaza aceleiași zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puțin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuință și părea că se oprește mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca și în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea

numi cerșetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curățenie. Un amestec desul de neobișnuit, care însuflă inimilor înțelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm față de cineva foarte nevoiaș și față de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot și mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenușii la genunchi, ciorapi negri de lână și pantofi groși cu cataramă de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigrație. După părul lui alb de tot, după fruntea zbârcită, după buzele palide, după fața lui care arăta descurajare și silă de viață, părea să aibă peste șaiszeci de ani. După mersul lui hotărât, deși domol, după vigoarea neobișnuită întipărită în toate mișcărilor sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor și aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strângeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea a fi modestie.

În adâncul privirii sale stăruia nu știu ce seninătate tristă. În mâna stângă avea un

pachet mic, legat într-o basma; mâna dreaptă și-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meșteșug și nu era prea urât la înfățișare; i se tăiasă nodurile și i se făcuse, cu ceară roșie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag și părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puțini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuși mai dornic să-i ocolească decât să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-Roy<sup>5</sup>. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nicio abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura și cavalcada regală trecând în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ținea loc de ceasornic și de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea: „E ora două; iată-l că se-ntoarce la Tuileries”.

Unii alergau, alții se aliniau, pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariția și dispariția lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege nepu-

---

<sup>5</sup> Orășel la sud-est de Paris, pe Sena.

tincios îi plăcea galopul; neputând să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniștit și sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colțul din fund, în dreapta, pe niște perne îmbrăcate în atlas alb, se vedea o față lată, hotărâtă și rumenă, o frunte tânără cu părul dat pe spate și pudrat, după moda timpului, o privire mândră, aspră și ascuțită, un zâmbet de cărturar, doi epoleți lați cu găietane ce fluturau pe o haină obișnuită, crucea sfântului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a Sfântului Spirit, un pântec respectabil și un cordon albastru, lat; era regele. Când ieșea din Paris, își ținea pălăria cu pene albe pe genunchii înfășurați în jambiere englezești înalte; când intra din nou în oraș, își punea pălăria pe cap, salutând rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Când a apărut pentru întâia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamație a unui mahalagiu către însoțitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpânirea!”

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la

aceeași oră, era așadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital. Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului și probabil nici din Paris, pentru că nu cunoștea amănuntul acesta. La ceasurile două, când trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtrière<sup>6</sup>, el păru surprins și aproape înspăimântat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colț al zidului împrejmuitoar, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Havré să-l zărească. Domnul duce d'Havré, în calitate de ofițer de serviciu în ziua aceea, ședea în trăsură în fața regelui. Îi spuse maiestății-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!” Polițiștii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră și ei, și unul dintre dânsii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduțele singuratice ale cartierului și, cum ziua era pe sfârșite, agentul îi pierdu urma – cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea

---

<sup>6</sup> Azil de bătrâne și spital de boli nervoase în sud-estul Parisului (malul stâng al Senei), întemeiat în secolul al XVII-lea în localul unei foste pulberării.

domnului conte Anglès, ministru de stat și prefect al poliției.

Când omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuți pasul, întorcându-se totuși de câteva ori spre a se încredința că nu mai era urmărit. La ceasurile patru și un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin fața teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnași*. Afișul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenția, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planehette și intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenței pentru Lagny. Diligența pleca la patru și jumătate. Caii erau înhămați, iar călătorii chemați de către surugiu se urcau grăbiți pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă:

— Mai aveți vreun loc?

— Unul singur, lângă mine, pe capră, spuse vizitiul.

— Îl iau eu.

— Pofțiți sus!

Totuși, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atât de mic și-i ceru să plătească.

— Mergeți până la Lagny? întrebă vizitiul.

— Da, zise omul.

Călătorul plăti până la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decât în monosilabe. Surugiul se mulțumi atunci să fluiera și să-și înjure caii.

Surugiul se înfășură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gournay și prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile șase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puțin caii să răsuflă, în dreptul hanului căruțașilor, care se află în vechile clădiri ale mănăstirii regale.

— Cobor aici! spuse omul.

Își luă pachetul și bastonul și sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După câteva minute, când trăsura porni spre Lagny, nu-l întâlniră pe ulița principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalți călători:

— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o lețcaie și totuși nu se uită la bani; plătește până la Lagny și se dă jos la Chelles. E noapte, casele



sunt încuiate, nu intră în han, și nu mai dăm deloc de el. Parc-a intrat în pământ!...

Omul nu intrase în pământ, ci străbătuse repede, pe întuneric, ulița cea mare din Chelles; pe urmă o apucase la stânga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal, care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile și care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucișează cu vechiul drum străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi pașii unor trecători. Se ascunse repede într-un șanț și stătu acolo până ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau câteva stele pe cer.

De-acolo începea urcușul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp și se îndreptă cu pași mari spre pădure.

Când ajunse în pădure, își încetini pasul și începu să se uite cu băgare de seamă la toți copacii, înaintând pas cu pas, parc-ar fi căutat și urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit

și stătu locului, nehotărât. În cele din urmă, tot dibuind încoace și-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioși. Se apropie repede de acești bolovani și-i cercetă cu luare-aminte în întinericul nopții, ca și cum i-ar fi trecut în revistă. La câțiva pași de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sunt un fel de negi al regnului vegetal. Se duse la copac și-i pipăi scoarța cu mâna, vrând parcă să recunoască și să numere toți negii.

În fața acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea și care fusese bandajat cu o bucată de tablă, bătută în cuie. Se ridică în vârful picioarelor și pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de câteva ori cu piciorul locul dintre copac și bolovani, ca și cum ar fi vrut să se încredințeze că pământul n-a fost răscolit de curând.

Apoi se uită de jur împrejur și o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întâlnește pe Cosette.

Mergând prin hățiș spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mișcându-se și gemând, punând jos o povară, apoi ridicând-o din nou și pornind mai departe. Se apropie și băgă de

seamă că era un copilăș care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lângă copil și apucă în tăcere toarta găleții.

## **VII - Cosette și necunoscutul laolaltă, în umbră**

Așa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică. Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă și joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetițo!

Cosette își ridică fruntea și răspunse:

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ți-o duc eu.

Cosette lăsa găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinți. Apoi adăugă: Câți ani ai, mititico?

— Opt ani, domnule.

— Și vii de departe?

— De la izvorul din pădure.

— Și te duci departe?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată:

— Va să zică, n-ai mamă?

— Nu știu, răspunse fetița. Apoi adăugă,

mai înainte ca omul să fi avut timp să continue: Nu cred. Ceilalți au. Eu nu am. Și după o pauză, urmă: Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă și-și puse amândouă mâinile pe umerii fetei, silindu-se s-o privească și să-i vadă fața în întuneric. Chipul slab și firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă și vântată a cerului.

— Cum te cheamă? întrebă omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi își luă mâinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata și porni din nou. După o clipă, întrebă:

— Unde locuiești tu, fetiță?

— La Montfermeil, dacă știți unde e.

— Într-acolo mergem?

— Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză și începu iar:

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simțea cu toate astea un tremur neobișnuit:

— Și ce face doamna Thénardier asta?

— E stăpâna mea, spuse fetița. Ține hanul.

— Hanul? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetița.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp își ridica ochii spre el cu un fel de liniște și încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență și să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, și care se îndrepta spre cer.

Trecuseră câteva minute. Omul continuă:

— Doamna Thénardier n-are servitoare?

— Nu, domnule.

— Ești singură acolo la ea?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul:

— Adică mai sunt două fetițe.

— Care fetițe?

— Ponine și Zelma.

Fetița simplifica în felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sunt Ponine și Zelma?

— Sunt domnișoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Și astea ce fac?

— Ah, spuse fetița, au păpuși frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se

joacă, se distrează.

— Toată ziua?

— Da, domnule.

— Și tu?

— Eu muncesc.

— Toată ziua?

Fetița ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopții și răspunse blând:

— Da, domnule. Urmă, după un răstimp: Uneori, după ce-am isprăvit treaba, și dacă vor ei, mă joc și eu.

— Și cum ce joci?

— Așa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine și Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpușile lor. N-am decât o săbiuță de plumb, uite atât de mică.

Fetița își arată degetul cel mic.

— Și care nu taie?

— Ba da, domnule, taie salată și capetele de muște.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin fața brutăriei, dar Cosette nu se mai gândi la pâinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări și se cufundase acum într-o tăcere posomorâtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjgheba-

te în stradă și o întrebă pe Cosette:

— E zi de bâlci?

— Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Când se apropiară de han, Cosette îi întinse mâna cu sfială.

— Domnule!

— Ce e, fetițe?

— Uite, am ajuns aproape de casă.

— Ei, și?

— Vreți să mă lăsați acum să-mi iau găleata?

— De ce?

— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o altcineva o să mă bată.

Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în fața cârciumii.

## **VIII – Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat**

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpușa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătut în ușă. Aceasta se deschise și doamna Thénardier apăru cu o lumânare în mână.

— Aha, tu ești, netrebnico! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit! Ai căscat gura, javră!

— Doamnă, spuse Cosette tremurând, uite

un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier își înlocui repede mustră posacă printr-o strâmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, și-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sunteți? spuse ea.

— Da, doamnă, răspunse omul, ducând mâna la pălărie.

Călătorii bogați nu sunt atât de politicoși. Gestul ăsta, hainele și bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspecta dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strâmbătura binevoitoare de pe față și să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă:

— Intră, omule.

„Omul” intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot și pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mișcare din cap, o strâmbătură din nas și o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțașii, îi răspunse prin acea mișcare imperceptibilă a degetului arătător care, întărită cu încrețitură buzelor înseamnă în asemenea cazuri: „Pârlit de-a binelea”. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare:



— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneți-mă unde vreți, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci!

— Doi franci. Fie!

— S-a făcut.

— Doi franci! spuse încet un căruțaș doamnei Thénardier. Dar nu costă decât un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puțin.

— E adevărat, adăugă cu blândețe bărbatu-său. Oamenii de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-și lăsase pachetul și bățul pe o bancă, omul se așezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin și un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusesse el singur s-o ducă afară calului. Cosette își luase locul sub masa de bucătărie și lucrul.

Omul, care abia își înmuiase buzele în paharul cu vin pe care și-l turnase, se uita la copil cu o atenție ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguță. Am schițat mai

Înainte chipul ei mic și întunecat. Cosette era slabă și gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu șase. Ochii ei mari, cufundați într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinși de atâta plâns. Colțurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnații și bolnavii fără scăpare, Mâinile îi erau așa cum ghicise maică-sa, „mâncate de degerături”. Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele și făcea să pară și mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura totdeauna de frig, luase obiceiul să-și strângă genunchii unul lângă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decât o zdreanță, care vara ți-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decât pânză găurită, niciun petic de lână. Ici-colo i se vedea pielea și peste tot se puteau observa vânătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roșii și slăbănoage. Scobitura claviculelor îi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfățișarea, glasul, pauzele dintre un cuvânt și altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mișcare, arătau și tălmăceau un singur gând: teama.

Teamă pusese stăpânire pe ea; era, ca să

spunem așa, învăluită în teamă; teama îi strângea coatele de șolduri, îi ascundea călcăiele sub fustă, o făcea să ocupe cât mai puțin loc cu putință, n-o lăsa să râsufle decât atât cât avea neapărat nevoie și ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei”, care nu putea să se schimbe, ci numai crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teamă asta era atât de mare, încât după ce sosise, așa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atât de posomorâtă și uneori atât de tragică, încât părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tâmpită sau într-un demon.

Am spus că nu știuse niciodată ce înseamnă să se roage și că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?” spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem! Unde e pâinea? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, când doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieșea repede de sub masă.

Uitase cu totul de pâine. Se folosi de vicleșugul copiilor care sunt totdeauna cu frica în sân. Minți.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să bați la ușă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, și?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mâine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, și dacă minți, am să-ți arăt eu ție! Până una-alta, ia dă-mi cele șaptezeci și cinci de centime.

Cosette își vârî mâna în buzunarul șorțului și se înverzi. Moneda de șaptezeci și cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi?

Cosette își întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întâmplase oare cu moneda aceea? Biata fetiță nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gând să mi-i furi?

Spunând aceasta, întinse mâna spre un gârbaci, care era agățat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere sa strige:

— Iertare! Doamnă! Doamnă! N-am să mai fac!

Doamna Thénardier luă gârbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalți beau, jucau cărți și nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimântată în colțul de lângă vatră, încercând să-și ferească și să-și ascundă mâinile și picioarele goale. Thénardiera ridică brațul.

— Iertați-mă doamnă, spuse omul, dar acum câteva clipe am văzut căzând ceva din buzunarul șorțului fetei. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcându-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată! urmă el, ridicându-se.

Și-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da. Asta e, spuse ea.

Nu era aceeași, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de câștig. Puse banul în buzunar și se măr-gini să-i arunce fetei o privire sălbatică, spunându-i:

— Vezi să nu ți se mai întâmple și altă dată!

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcușul” ei, și ochii fetei, mari, ațintiți asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avu-

seseră niciodată. Nu era deocamdată decât o mirare naivă, dar în care se amesteca și un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mănânci? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gânduri.

— Cine mai e și omul ăsta? mormăi ea printre dinți. Cine știe ce sărac lipit e! N-are parale nici ca să mănânce. O să-mi plătească cel puțin odaia? Tot e bine că nu s-a gândit să fure banii de pe jos.

În acest timp, ușa se deschise și intrară Éponine și Azelma.

Erau două fete, cu adevărat drăguțe, părând mai degrabă orășence decât țărance, încântătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amândouă, curate, durdulii, rumene și sănătoase, o plăcere să le privești. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atâta grijă părintească, încât grosimea stofei nu strica întru nimic gingășia cu care erau croite rochiile. Și ținuse seama de iarnă fără a se uita de primăvară. Fetele astea răspândeau lumină. Pe lângă asta, erau ca niște domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sunt

stăpâne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste:

— Ei, iată-vă și pe voi!

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mângâie părul, le potrivi funda și le dădu drumul, în sfârșit, cu acel fel drăgăstos de a le zgâlțâi, care e numai al mamelor, rostind:

— Vai, ce înzorzonate sunt!

Se așezară amândouă la gura vetrei. Aveau o păpușă pe care o învârteau și o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette își ridica ochii de pe împletitură și cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine și Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decât un câine. Fetitele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci și patru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omenească; de o parte invidia și de alta disprețul.

Deși păpușa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită și spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viața ei o păpușă – „o păpușă adevărată” – ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toți copiii.

Thénardiera, care umbla încoace și încolo

prin sală, văzu deodată că micuța Cosette, în loc să lucreze, își pierde vremea uitându-se la fetițele care se jucau.

— Te-am prins! strigă ea. Așa-ți vezi tu de treabă? Am să te fac eu să lucrezi cu câteva nuiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier:

— Ei, doamnă! spuse el zâmbind cu un aer aproape sfios. Lăsați-o să se joace!

Dacă o astfel de dorință ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin și n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorință și ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, așa că răspunse acru:

— Trebuie să muncească pentru că mănâncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Și ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blând, care nu se potrivea deloc cu îmbrăcămintea lui de cerșetor și cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic așa, și umblă cu pi-



cioarele goale.

Omul privi picioarele goale și roșii ale Cosettei și urmă:

— Când o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneșa asta!

— Și cât poate să coste perechea asta de ciorapi când va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire disprețuitoare:

— Cel puțin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci? întrebă omul.

— Ce naiba! strigă hohotind de râs un căruțaș care asculta. Cinci franci! Cred și eu! Cinci piese!

Thénardier socoti nimerit, să ia și el cuvântul.

— Da, domnule, dacă așa ți se năzare, îți vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obișnuim să refuzăm nimic călătorilor.

— Ar trebui s-o plătiți îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt și hotărât.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, și, adăugă el, scoțând din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe

masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetiço!

Căruțașul fu atât de mișcat de moneda de cinci franci, încât își lăsă paharul deoparte și dădu fuga s-o vadă.

— Și totuși așa e! strigă el privind-o cu atenție. O patacă adevărată! Și nu e falsă!

Thénardier se apropie și-și puse liniștit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Își mușcă buzele și fața ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

— Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulțumesc, doamnă! șopti Cosette.

Pe când îi mulțumea din gură doamnei Thénardier, îi mulțumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

— Cine-o fi omul ăsta în galben?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea re-dingote.

Cosette își lăsase ciorapul deoparte, dar nu

ieșise din culcușul ei. Cosette se mișca întotdeauna cât putea mai puțin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei câteva petice și săbiuța ei de plumb.

Éponine și Azelma nu erau deloc atente la cele ce se petreceau. Săvârșiseră tocmai o operație foarte importantă: puseseră mâna pe pisică. Aruncaseră păpușa pe jos și Éponine, care era cea mai mare, înfășă pisi-cuța cu tot felul de zdrențe și petice roșii și albastre, cu toate că animalul miorlăia și se zbătea. Pe când se îndeletnicea cu treaba asta importantă și grea, îi spunea surorii sale, pe acel ton drăgălaș și gingaș al copiilor, a cărui grație, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci când vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpușa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mișcă, țipă, e caldă. Hai-de, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetița mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd și tu ai să te uiți la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustățile și ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada și ai să te miri. Tu ai să-mi spui: „Vai, Doamne!” și eu am să-ți răspund. „Da, doamnă, am o fetiță care e așa. Așa sunt fetele din ziua de azi”.

Azelma o ascultă pe Éponine, încântată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cânte un cântec deșucheat, de care râdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna și cânta cu ei.

Ca păsările care își fac cuib cu orice, copiii își fac o păpușă din orice. Pe când Éponine și Azelma înfășau pisica, Cosette de asemenea își înfășa săbiuța. După ce isprăvi, o culcă pe braț și-i cântă încetișor, ca s-o adoarmă.

Păpușa e una din nevoile cele mai mari și totodată unul din cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveșmânta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăța, a certa nițel, a legăna, a dezmierda, a adormi și a-și închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visând și gândind, croind mici veșminte și scutece, cosând rochițe, bluze, pieptărașe, copilul se preschimbă în fetiță, fetița în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuși.

O fetiță fără păpușă e aproape tot atât de nenorocită și tot atât de nesuferită ca o femeie fără copii.

Așadar, Cosette își făcuse o păpușă din săbiuță.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben”.

„Bărbatul meu are dreptate, își spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sunt unii bogați așa de poznași!”

Se așeză la masa lui.

— Domnule... spuse ea.

La cuvântul „domnule” bărbatul se întoar-se. Doamna Thénardier nu-i spusese până atunci decât „omule”.

— Domnule, urmă ea luându-și un aer dulceag, care era și mai supărător decât aerul fioros, vezi dumneata, vreau și eu ca fetița să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetița nu e, deci, a dumitale? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strâns de pe drumuri, așa, din omenie. E un copil tâmpit. Are, cu siguranță, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem și noi ce putem pentru ea, că nici noi nu suntem bogați. Degeaba am scris la ea acasă, că de șase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah! spuse omul și căzu din nou pe gânduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Și-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversații, Cosette, ca și cum ar fi fost înștiințată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo câte-va cuvinte.

Cei de la mese, aproape beți cu toții, repetau refrenul lor nerușinat, cu o veselie sporită. Era un cântec de beție, în care erau amestecați fecioara Maria și copilul Isus. Thénardiera se dusesese să facă și ea puțin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrângea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, și, pe când le legăna, cânta încetișor: „Mama mea a murit! Mama mea a murit! Mama mea a murit!”

În urma rugăminților repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul”, primi în sfârșit să mănânce.

— Ce dorește domnul?.

— Pâine și brânză, spuse omul.

„E cu siguranță un pârlit!” își zise Thénardiera.

Bețivii cântau mai departe cântecul lor, iar sub masă fetița și-l cânta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse și zări

păpușa fetițelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică și o puseseră jos la câțiva pași de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuței înfășate, care n-o mai mulțumea decât pe jumătate, și își plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în șoaptă cu bărbatul ei și numărau banii. Ponine și Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mâncau sau beau, sau cântau, așa că nicio privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nicio clipă de pierdut. Ieși de sub masă, târându-se pe brânci, se mai încredință o dată că nu o pândea nimeni, apoi se strecură cu repezi-ciune până la păpușă și o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemișcată, întoarsă așa fel încât păpușa pe care o ținea în brațe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpușă era atât de rară pentru ea, încât avea toată violența unei voluptăți.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-și mânca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ținu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpușii se vedea și că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu și luminos ce ieșea din umbră izbi cu putere

privirea Azelmei, care-i spuse Époninei:

— Ia te uită, surioară!

Cele două fete se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpușa!

Éponine se ridică și, fără să lase din mână pisica, merse spre maica-sa și începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei de la mine?

— Mamă, spuse fetița, ia te uită!

Și o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea și nu auzea nimic.

Fața doamnei Thénardier luă acea înfățișare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieste din amestecul cumplitelui cu nimicurile vieții.

De data asta mândria rănită îi biciuia și mai mult mânia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpușa „domnișoarelor”.

O împărăteasă care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împăratului ei fecior n-ar avea o altă înfățișare. Strigă cu un glas răgușit de supărare:

— Cosette!

Cosette tresări ca și cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea și se întoarse.



— Cosette! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpușa și o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, își împreună mâinile și, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vârsta ei, și le frânse de disperare, apoi făcu ceea ce niciuna din emoțiile zilei, pierderea banilor, nici amenințarea cu gârbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărâseră s-o facă: plânse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare:

— Ce s-a întâmplat? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi? îi spuse doamna Thénardier, arătând cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine. Și ce-i cu asta? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, și-a îngăduit să pună mâna pe păpușa copiilor!

— Atâta gălăgie pentru un fleac! spuse omul. Ei, și ce e dacă se joacă cu păpușa asta?

— A atins-o cu mâinile ei murdare! urmă Thénardiera. Cu mâinile ei scârboase...

Cosette începu să plângă și mai tare.

— Să taci din gură! strigă doamna

Thénardier.

Omul se duse drept la ușă, o deschise și ieși. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Ușa se deschise și omul apăru din nou. Ținea în mâini păpușa cea minunată despre care am vorbit, și pe care toți țâncii din sat o priveau cu încântare, încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei: îi spuse:

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de când era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atât de frumos luminată de lampioane și lumânări, încât strălucea prin fereastra cârciumii ca un far.

Cosette ridică ochii. Îl văzu pe omul care venea cu păpușa spre ea, ca și cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine!” se uită la el, se uită la păpușă, apoi se dădu înapoi încet și se trase mai adânc sub masă, lângă zid.

Nu mai plângea, nu mai țipa; părea că nici nu mai îndrăznește să răsufle.

Thénardiera, Éponine și Azelma stăteau nemișcate ca niște stane de piatră. Chiar și cei de la mese rămaseră pironiți locului. În toată cârciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită și mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrânul? O fi un sărac? O fi un milionar? Poate și una și alta, adică un hoț”.

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de câte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cârciumarul măsură din ochi, rând pe rând, păpușa și călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, așa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decât o clipă. Se apropie de femeie și-i spuse încet:

— Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele, nu știu să treacă treptat de la un sentiment la altul.

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blândă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpușa?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mângâioasă. Domnul ți-a dat o păpușă; Ia-o! E a ta!

Cosette se uită la păpușa cea minunată cu

un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată „Fetițo, ești regina Franței”.

I se părea că dacă s-ar atinge de păpușă, păpușa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că își spunea că doamna Thénardier ar certa-o și ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfârși prin a se apropia și murmură sfioasă, întorcându-se spre doamna Thénardier:

— Am voie, doamnă?

Niciun cuvânt n-ar ști să zugrăvească înfățișarea ei, în același timp deznădăjduită, îngrozită și încântată.

— Pentru Dumnezeu! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule? întrebă Cosette. E adevărat? E a mea, doamna?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atât de mișcat, încât nu vorbea ca să nu plângă. Făcu Cosettei un semn cu capul și puse mânuța păpușii „doamna” în mânuța ei.

Cosette își trase repede mâna, ca și cum mâna „doamnei,” ar fi ars-o, și începu să se uite în jos. Suntem siliți să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse și apucă păpușa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întâlniră și îmbrățișară panglicile și muselina fragedă și trandafirie a păpușii.

— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun?

— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine și Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rândul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se așază pe jos, în fața ei și rămase acolo, nemîșcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

— Joacă-te, Cosette! spuse străinul.

— O! Mă joc, răspunse fetița.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urât de Thénardiera mai mult decât orice pe lume. Trebuia totuși să se stăpânească. Trecuse prin mai multe emoții decât putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-și imite soțul în toate celea,

era obișnuită cu prefăcătorie. Se grăbi să-și trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința” de-a o trimite și pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi”, adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducând-o în brațe pe Catherine.

Din când în când, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-și ușureze sufletul”, spunea ea. Schimba cu el câteva cuvinte, cu atât mai furioase cu cât nu îndrăznea să le rostească tare:

— Dobitoc bătrân! Ce-o fi în scăfârlia lui? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucându-se! Auzi, să-i dea păpuși! Să-i dea păpuși de patruzeci de franci unei jigodii pe care aș da-o pe doi franci. Puțin lipsește să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry? Are vreun rost? N-o fi turbat moșneagul ăsta suspect?

— De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind: pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plătește. Dacă moșul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție? Dacă e tâmpit, nu te privește! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?

Vorbă de stăpân și judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul își pusese coatele pe masă și-și luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori și căruțași se depărtaseră puțin și nu mai cântau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atât de sărăcăcios îmbrăcat, care scoatea bănet din buzunar cu atâta ușurință și dăruia păpuși uriașe unor fete nespălate, în târlci, era cu siguranță un om mare și de temut.

Se scurseseră câteva ceasuri. Slujba de miezul nopții fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, bețivii plecaseră, cârciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în același loc și în aceeași atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atâta tot. Dar de când plecase Cosette, nu mai scosese niciun cuvânt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politețe și curiozitate. „O să-și petreacă noaptea în felul ăsta?” mormăia doamna Thénardier. Când ceasul sună două, se dădu bătută și-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.” Bărbatu-său se așeză la o masă într-un colț, aprinse o lumânare și

începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puțin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei până la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frământă, tuși, scuipă, își suflă nasul, suci scaunul ca să scârție. Omul nu se mișca. „Nu cumva doarme?” se gândi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier își scoase tichia de pe cap, se apropie binișor și îndrăzni să spună:

— Domnul nu se duce să se odihnească?

„Nu se duce să se culce”, i s-ar fi părut prea mult și prea familiar. „Să se odihnească” mirosea a lux și a stimă. Cuvintele astea au însușirea tainică și vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci” costă un franc; o cameră în care, te odihnești” costă douăzeci de franci.

— Așa e! spuse străinul. Ai dreptate! Unde ți-e grajdul?

— Domnule, glăsui Thénardier zâmbind: am să vă conduc, domnule.

Luă lumânarea, omul își luă pachetul și bățul, și Thénardier îl duse într-o odaie de la



etajul întâi, care era de o rară frumusețe, cu mobila toată de lemn de acaju; cu un pat cu perdele de stambă roșie.

— Ce va să zică asta? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea și cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decât de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atât de puțin politicoase. Aprinse două lumânări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint și flori de lămâiță.

— Și asta? Ce e asta? întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevesti-mi.

Călătorul privi obiectul, cu o căutătură care părea a spune: „Așadar, dihania asta a fost și ea odată fecioară!”

De altfel, Thénardier mințea. Când luase maghernița asta cu chirie ca să facă din ea o cârciumă, găsisese odaia împodobită așa cum ea era acum și cumpărase mobilele și florile de lămâiță, socotind că ar arunca o umbră delicată nevesti-si, iar pentru casa lui ar re-

zulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Călătorul se întoarce, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara”, pentru că nu voia să trateze cu o politețe lipsită de respect pe un om pe care-și propunea să-l jupoaie împărătește a doua zi dimineața.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarce și spuse:

— Să știi că mâine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

— Da pripită mai ești!

Nu-și mai spuseră nimic, și după câteva minute stinseră lumânarea.

Cât privește călătorul, acesta își puse bățul și pachetul într-un colț. După plecarea gazdei se așază într-un jilț și rămase câțeva vreme gânditor. Apoi se descălță, luă o lumânare, stinse pe cealaltă, împinse ușa și ieși din odaie, uitându-se în jurul lui ca și cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor și ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte ușor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot și ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decât

unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coșnițe vechi și de cioburi, în praf, printre pânze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieșeau paie, și pânza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era așezată pe jos, pe dușumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie și privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adânc. Era îmbrăcată. Iar-na nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strâns la piept păpușa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Când și când, scotea câte un oftat adânc, ca și cum ar fost gata să se trezească, și-și strângea convulsiv păpușa în brațe. Lângă pat nu era decât un singur papuc de lemn.

Aproape de culcușul sărăcăcios al Cosettei, se afla o ușă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o ușă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei și Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care țipase toată seara.

Străinul bănuie că odaia asta dădea în aceea

a soților Thénardier. Era gata să iasă, când privirea îi căzu pe vatră; una din acele vetre mari, de han, în care pâlpâie întotdeauna un foc slab, atunci când e foc, și care sunt atât de reci la vedere. În vatra asta nu era foc; nici măcar cenușă. Totuși, ceea ce era înăuntrul atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălași, unul mai mare și unul mai mic; călătorul își aminti obiceiul încântător și străvechi al copiilor, care-și pun încălțăminte la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aștepte în întuneric cine știe ce dar strălucitor din partea zânei ocrotitoare. Éponine și Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul și-și pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zâna, adică mama, trecuse pe acolo, și în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică și era gata să plece, când zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urât, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt și plin de cenușă și noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mișcătoare a copiilor care pot fi înșelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette își pusese și ea papucul în

vatră.

Ce lucru sublim și blând e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decât deznădejdea!

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se aplecă, și puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu pași repezi.

## IX – Thénardier la lucru

A doua zi dimineata, cu cel puțin două ceasuri înainte de a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lângă o lumânare, în sala scundă a cârciumii, cu o pană în mână, și întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adâncă, de alta acea admirație religioasă cu care privești cum se naște și se desăvârșește o minune a minții omenești. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas și câteva ștersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă:

Socoteala domnului de la nr. 1

Cina.....3 franci

Odaia.....10 ”

Lumânarea.....5 ”

Focul.....4 ”

*Serviciu*.....1 ”

Total 23 franci.

Serviciul era scris *sirvici*.

— Douăzeci și trei de franci! rosti nevasta cu un entuziasm amestecat cu oarecare șovăială.

Ca toți marii artiști, Thénardier nu era mulțumit.

— Pfff! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh<sup>7</sup> când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e dă-tornicul nostru, murmură nevasta care se gândea la păpușa dăruită Cosettei în fața fetelor ei – de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul răsului său rece și

---

<sup>7</sup> Prim-ministru englez în timpul domniei lui Napoleon, inițiatorul celor mai multe din coalițiile îndreptate împotriva Franței.

spuse:

— O să plătească.

Râsul acesta era semnul suprem al siguranței și autorității. Trebuia să fie așa cum spune el. Nevasta nu mai stăruia. Începu să rânduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul și în latul sălii. După o clipă adăugă:

— Doar și eu sunt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse și se așeză lângă vatră, pe gânduri, cu picioarele pe cenușa caldă.

— Aha! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette? Ce mai spurcăciune! Îmi mănâncă bojocii cu păpușa ei! Mai bine m-aș mărita cu Ludovic al XVIII-lea decât s-o mai țin o zi în casă!

Thénardier își aprinse pipa și, între două fumuri, îi răspunse:

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieși.

Abia făcuse câțiva pași și călătorul intră.

Thénardier apărură numaidecât în spatele lui și rămase neclintit în ușa întredeschisă, în așa fel încât nu-l vedea decât nevastă-sa.

Omul în galben ținea în mână toiagul și pachetul.

— V-ați sculat așa de devreme! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiți?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mână și o zgâria cu unghiile. Fața ei aspră luase o înfățișare care-i era neobișnuită: de sfială și remușcare.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atât de mult a „sărac”.

Călătorul părea preocupat și cu gândul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Așadar, urmă ea, n-ați avut treburi la Montfermeil?

— Nu. Sunt numai în trecere pe-aici. Atât. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hârtia, se uită la ea, dar era vădit că se gândea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, câștigați bine la Montfermeil?

— Așa și așa, domnule! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nicio izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreț și nenorocit: Vai, domnule, vremurile sunt așa de grele! Și avem așa de puțini oameni cu stare prin partea locului! Cum vedeți, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători dornici și bogați ca dumneavoastră!



Avem atâtea poveri! Uite, fetița asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiță?

— Fetița pe care o știți, Cosette, Ciocârlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da! spuse omul.

Ea vorbi mai departe:

— Ce proști sunt țăranii cu poreclele lor! Seamănă mai degrabă cu un liliac decât cu o ciocârlie. Vedeți dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câștigăm. Nu câștigăm nimic și avem de plătit cu nemiluita. Dărilor, impozitele, ușile și ferestrele<sup>8</sup>, adiționalul<sup>9</sup>! Știți și dumneavoastră că stăpânirea ne cere foarte mulți bani. Pe urmă, am și eu fetele mele. N-am nevoie să hrănesc și copilul altora.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura:

— Și dacă v-ar scăpa cineva de ea?

— De cine? de Cosette?

— Da.

Fața roșie, mânioasă, a cârciumăresei se

---

<sup>8</sup> Impozitul pe uși și pe ferestre era o dare proporțională cu numărul deschizăturilor dintr-o locuință.

<sup>9</sup> Impozit suplimentar pe venituri din comerț.

lumină de-o bucurie hâdă.

— Vai, domnule! Dragă domnule! Luați-o, păstrați-o, duceți-o, țineți-o, îndulciți-o, împănați-o, beți-o, mâncați-o, și maica Domnului să vă binecuvânteze, cu toți sfinții din rai.

— S-a făcut!

— Adevărat? O luați cu dumneavoastră?

— O iau.

— Îndată?

— Îndată. Chemați copilul!

— Cosette! strigă Thénardiera.

— Până atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cât e?

Aruncă o privire peste socoteală și nu-și putu opri un gest de uimire:

— Douăzeci și trei de franci! Se uită la cârciumăreasă și spuse din nou: Douăzeci și trei de franci?

În felul cum repetase aceste câteva cuvinte se simțea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea:

— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci și trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monede de câte cinci franci.

— Căutați fetița, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păși până în mijlocul sălii și spuse:

— Domnul nu datorează decât un franc și treizeci de centime.

— Un franc și treizeci de centime! strigă femeia.

— Adică un franc pentru odaie și jumătate pentru cină. Cât privește fetița, vreau să stau nițel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă!

Thénardiera amuți deodată, izbită de fulgerele geniului. Simți că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă și ieși.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se așază, Thénardier rămase în picioare și fața lui luă o înfățișare ciudată de cumsecădenie și simplitate.

— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi țintă.

— Pe care copil?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi! Ce înseamnă toți banii ăștia? Luați-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetița asta!

— Pe cine? întrebă străinul.

— Ei, pe micuța noastră Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați? Ei, uite, vă vorbesc deschis, așa cum se vorbește cu un om cinstit ca dumneavoastră: nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu suntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei! Dar tot trebuie să faci ceva și pentru Dumnezeu din cer! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mâncare și pentru ea și pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, până la urmă te prinzi; eu sunt un om cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuța asta; nevastă-mea e o fire iute; dar și ea o iubește. Vedeți, e ca și cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gângurească prin casă.

Străinul îl privea țintă mai departe. Celălalt urmă:

— Iertați-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ți dai copilul unui trecător. N-am dreptate? Afară de asta, nu zic, sunteți bogat, păreți un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o știu și eu. Pricepeți? Să ne închipuim că aș lăsa-o să plece și

că m-as sacrifica; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din când în când s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfârşit sunt unele lucruri cu neputinţă. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră aţi lua-o şi eu aş spune: bine. Unde s-a dus Ciocârlia? Ar trebui să văd măcar o hârtiuţă oarecare, nişte acte, ceva, nu-i aşa?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, până în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărâtă:

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îţi convine? Da sau nu?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiţie; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu

căruțașii, în vreme ce fuma, în vreme ce cânta cântece cu haz, își petrecuse seara privindu-l cu atenție pe călător, pândindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuși, pentru plăcerea lui și din instinct, și-l pândise ca și cum ar fi fost plătit pentru așa ceva. Nu-i scăpase niciun gest, nicio mișcare a omului cu haină galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrânului care se întorceau mereu asupra fetei. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atâta bănet în pungă? Întrebări pe care și le punea fără a găsi dezlăsură și care îl necăjeau. Se gândise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăți. Fără îndoială că omul acesta nu avea niciun drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simțise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină și că omul avea tot interesul să rămână în umbră;

dar după răspunsul limpede și hotărât al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simți slab. Nu se aștepta la așa ceva. Presupunerile i se risipiră. Își adună gândurile. Cântări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situație dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la țintă, și repede. Făcu așa cum fac marii căpitani în clipa hotărâtoare, de care își dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise și trase dinăuntru trei hârtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele și-i spuse cârciumarului:

— Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouțe, ale restaurației, pe efigia cărora codița prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o amețească. Nu știa ce va să zică o

monedă de aur, nu văzuse așa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca și cum ar fi furat-o. Simțea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulțumită; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atât de minunate și de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpușa o speria, moneda de aur o speria. Tremura nițel în fața acestor măreții. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gândea la omul acela care părea bătrân, sărac și atât de trist, și care era, cu toate astea, atât de bogat și de bun. De când îl întâlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puțin fericită decât cea mai mică dintre păsările cerului, nu știuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei și sub o aripă. De cinci ani, adică de când putea ține minte, biata fetiță tremura și clănțănea. Fusese întotdeauna goală-goluță sub vântul cel aspru al durerii; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simțea că-i era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atât de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fie-



care dimineată. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în același buzunar al șorțului de unde-i căzuse în ajun moneda de șaptezeci și cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea câte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Când mătura scara, se oprea, rămânea pironită locului, uitând de mătură și de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieși în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplații.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nicio palmă și nu-i spuse nicio vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blândețe, vino repede!

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusesese și-l desfăcu. În pachet era o rochiță de lână, un șorț, o cămașă, o fustă, un șal, ciorapi de lână, pantofi, cu alte cuvinte tot trebuia unei fetițe de opt ani. Toate erau negre.

— Fetițo, spuse omul, ia asta și du-te de te îmbracă repede!

Se lumina de ziuă când locuitorii din Montfermeil, care începeau să-și deschidă

porțile, văzură trecând pe șoseaua Parisului, un om prost îmbrăcat, care ținea de mână o fetiță în doliu, cu o păpușă mare și frumoasă în brațe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru și Cosette.

Pe el nu-l cunoștea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrențe, n-o mai recunoscură mulți.

Cosette pleca. Cu cine?. Nu știa nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înțelegea decât că lasă în urma ei cârciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gândise să-și ia rămas bun de la ea, și nici ea să-și ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urâtă de toți și urându-i.

Biata făptură blândă, a cărei inimă fusese atât de otrăvită!

Cosette pășea cu seriozitate, deschizând ochii mari și uitându-se la cer. Își pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului nou. Se apleca din când în când și-și arunca ochii spre el. Apoi se uita la omul cu care era. Se simțea parcă alături de bunul Dumnezeu.

## **X – Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău**

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsa-

se pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întâmplări interesante. După plecarea omului şi a Cosettei, Thénardier lăasă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atât! spuse ea.

Pentru întâia oară de când trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpânului.

O nimerise bine.

— Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sunt un tâmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în graba mare, dar din greşeală o luă la dreapta. Câţiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocârlia şi omul acela fuseseră văzuţi mergând spre Livry. Urmă sfatul lor, umblând cu paşi mari şi vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben şi eu sunt un dobitoc. A dat mai întâi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurinţă. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mâna pe el.”

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiţă. Şi asta era

ciudat: erau acolo cam prea multe taine. Nu lași să-ți scape tainele când ai pus mâna pe ele. Secretele bogaților sunt bureți plini cu aur; trebuie să știi să-i storci. Toate gândurile astea îi frământau creierul. „Sunt un dobitoc”, își spunea el.

După ce ai ieșit din Montfermeil și ai ajuns la colțul pe care îl face șoseaua spre Livry, vezi drumul desfășurându-se înaintea ta până departe. Ajungând sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul și fetița. Se uită atât de departe cât putu pătrunde cu privirea și nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alții. Pierdea însă vremea. Unii drumeți îi spuseră că omul și fetița pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet și el umbla repede. Afară de asta, cunoștea ținutul.

Se opri deodată și se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă și e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau pușca!” își spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două fețe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea și dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decât

pe o singură față. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuți. Într-o viață liniștită și fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă – nu spun ca să și fie – ceea ce numim cu toții un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tâlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se așeza uneori într-unul din colțurile hrubei unde locuia Thénardier și rămânea pe gânduri în fața acestei hâde capodopere.

„Ei, gândi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape.”

Își urmă drumul, mergând repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemânarea vulpii care adulmecă potârnichele.

În sfârșit, după ce trecu de lacuri și străbătu pieziș luminișul cel mare, care e la dreapta drumului spre Belevue, când ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului și acoperă bolta vechiului canal al apelor mănăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiș, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufișul era scund. Thénardier își

dădu seama că omul și Cosette poposiseră acolo. Fetița nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpușii.

Thénardier nu se înșela. Omul se așezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cărciumarul dădu mărăcinii la o parte și apăru deodată în fața celor pe care-i căuta.

— Iertați-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunând aceasta, îi întinse străinului cele trei hârtii. Omul ridică ochii:

— Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură și se ghemui lângă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor:

— O iei î-na-poi pe Cosette?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeți, sunt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredințat-o și nu pot să i-o dau înapoi decât ei. O să-mi spuneți: dar maică-sa a murit. Bine. În

cazul ăsta nu pot înapoia copilul decât cuiva care mi-ar aduce un bilet scris și iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare și Thénardier văzu ieșind din nou la iveală portofelul cu bani. Cârciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo! își spuse el. Să ne ținem bine. O să mă cumpere!”

Mai înainte de a-și deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era țipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul și scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aștepta Thénardier, ci un simplu petic de hârtie pe care îl desfăcu și i-l arătă hangiului, spunându-i:

— Ai dreptate. Citește!

Thénardier luă hârtia și citi:

*Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823*

*Domnule Thénardier,*

*O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei.*

*Veți fi plătit până la ultimul ban.*

*Am onoarea să vă salut cu toată stima.*

*Fantine.*

— Cunoști iscălitura? îl întreabă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénardier o recunoscuse.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau: acela de a renunța să fie cumpărat, așa cum nădăjduse, și acela de a fi învins.

Omul adăugă:

— Poți să păstrezi hârtia asta, ca o descărcare.

Thénardier dădu înapoi, așa cum se cuvenea.

— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi printre dinți. În sfârșit, fie! făcu apoi o sforțare deznădăjduită: Așa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sunteți „persoana”. Dar trebuie să-mi plătiți „până la ultimul ban”. Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare și spuse, în timp ce-și curăța mâneca jerpelită pe care se așternuse praful:

— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la sfârșitul lui februarie trei sute și alte trei sute de



franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de câte cincisprezece franci după prețul convenit, ceea ce face o sută treizeci și cinci de franci. Primiseși o sută de franci mai mult. Mai rămânea o datorie de treizeci și cinci de franci. Ți-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simți ceea ce simte lupul în clipa când e mușcat și înhățat de falca de oțel a capcanei.

„Cine-o fi diavolul ăsta de om?” se gândi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

— Domnule Nu-știu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărâre și lăsând deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de scuzi<sup>10</sup>.

Străinul spuse liniștit:

— Vino, Cosette!

O luă pe Cosette de mâna stângă și cu dreapta își apucă toiagul care era pe jos.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului și la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemișcat și

---

<sup>10</sup> Veche monedă franceză de argint valorând 6 franci-aur.

ului.

Pe când se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puțin aduși, și pumnii mari.

Apoi, venindu-și în fire, privirile îi căzură pe brațele lui plăpânde și pe mâinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat pușca, de vreme ce tot plecam la vânătoare”, gândi el.

Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să știu unde se duce”, își spuse el. Și începu să-l urmărească de la distanță. Îi rămăneau în mână două lucruri: o ironie – și anume bucata de hârtie semnată de Fantine – și o mângâiere: o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcția Livry și Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gânditoare și tristă. Iarna rărise frunzișul pădurii, așa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămânând totuși destul de departe de ei. Omul se întorcea din când în când și se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede cu Cosette într-un desiș în care puteau să se facă amândoi nevăzuți. „Al naibii!” spuse Thénardier; și mări pasul.

Desișul îl silise să se apropie de ei. Când omul fu în plin hățiș, își întoarse capul. Za-

darnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neli-niștită, apoi ridică fruntea și porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de pași. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atât de întunecată încât Thénardier socoti că „n-avea rost” să meargă mai departe. Se întoarse.

## **XI – Numărul 9430 apare iar, și Cosette îl câștigă la loterie**

Jean Valjean nu murise.

Atunci când căzuse în mare sau, mai degrabă, când se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătușe. Înotase pe sub apă până la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă.

Izbutise să se ascundă în barca aceea până seara. Noaptea se aruncase din nou în apă și înotase până la mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, își putuse face rost de veșminte. O cârciumioară din împrejurimile localității Balaguier era pe-atunci garderoba ocnașilor evadați, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toți acei bieți fugari care încearcă să-și piardă urma și să

zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmasse un itinerar încurcat și ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite și plină de neliniște, drum de cârțiță, cu ramificații necunoscute. S-au putut găsi mai târziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecq, aproape de cătunul Chavailles, și prin împrejurimile localității Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiță de șapte-opt ani și apoi să-și găsească o locuință. Pe urmă se duse la Montfermeil. Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiția o miroșise.

De altfel era socotit mort, și asta îngroșă și mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simțea în siguranță și aproape lăsat în pace, ca și cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraș odată cu căderea nopții, cu copilul pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse până la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, și amândoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei și Glacierei, spre bulevardul de l'Hôpital.

Pentru Cosette ziua fusese ciudată și plină de emoții; mâncaseră pe după tufișuri pâine cu brânză, cumpărate prin cârciumi singurate, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruță într-alta, făcuseră câte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită și Jean Valjean își dădu seama de asta după felul cum se atârna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, își puse capul pe umărul lui Jean Valjean și adormi.



# CARTEA A PATRA

## HARDUGHIA GORBEAU



### I – Maestrul Gorbeau

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière și care ar fi urcat pe boulevard până înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în niște împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deșert, se mai întâlneau trecători; nu era câmp, mai erau case și străzi; nu era oraș, pentru că străzile aveau hârtoape ca șoselele și creștea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era? Era un colț locuit, dar în care nu se afla nimeni; era un loc pustiu, unde se afla totuși câte cineva; era un boulevard al

marelui oraș, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decât pădurea, mai întunecată ziua decât un cimitir.

Era vechea mahala Târgul Cailor.

Drumețul acesta, apucând-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Târgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniță împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un câmp pe care se ridicau niște movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriași, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de bușteni, de rumeguș și de surcele, în vârful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o porțiță neagră, cernită, năpădită de mușchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hâdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o șchioapă: AFIȘAJUL OPRIT – drumețul acesta îndrăzneț ar fi ajuns în colțul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puțin cunoscut. Acolo, lângă o uzină și între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cât o colibă, dar care în realitate era mare cât o catedrală. Era așezată într-o parte, cu muchea la stradă; de aceea părea atât de mică.

Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decât ușa și o fereastră.

Clădirea n-avea decât un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întâi e faptul că ușa asta nu putuse să fie niciodată decât ușa unei maghernițe, pe când fereastră, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie ar fi putut să treacă drept fereastră unui palat.

Ușa nu era decât o înnăditură de scânduri mâncate de carii, grosolan prinse între ele cu niște grinzi asemenea unor butuci prost ciopliți. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz și de praf, de aceeași lățime ca și ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă și dispărând în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea ușa, era ascunsă de-o scândură subțire și îngustă, în mijlocul căreia se tăiasse o gaură triunghiulară, slujind în același timp ca ferestruică și ca ochi atunci când ușa era închisă. Pe ușă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferestruicii aceeași pensulă mâzgălise numărul 50; așa că... te încurcai. Unde te găsești? Deasupra ușii scrie: numărul 50; ușa răspunde: nu, aici e numărul 52.



Niște cârpe prăpădite de culoarea prafului atârneau ca niște perdele la fereastră triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane și pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse și trădate în același timp de un ingenios bandaj de hârtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor și dezlipite, alcătuiau mai degrabă o amenințare pentru trecători decât o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc și fuseseră înlocuite naiv prin niște scânduri bătute perpendicular în cuie, astfel încât jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Ușa cu înfățișare murdară și fereastra cu înfățișare cuviincioasă, deși cam prăpădită, văzute așa la aceeași casă, păreau doi cerșetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleași zdrențe, unul care a fost totdeauna un golan, pe când celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărțituri de mărimi diferi-

te, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai de grabă niște maghernițe decât niște odăițe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormânt, străbătut – după cum crăpăturile erau în acoperiș sau în ușă – de raze reci sau de sufluri înghețate. O însușire interesantă și pitorească a locuințelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stânga ușii de intrare, spre bulevard, la înălțimea unui om, o ferestruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărâmată de puțină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decât o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinerețea unei biserici și bătrânețea unei case. Pare că locuința omului se potrivește cu scurtimea existenței sale, iar lăcașul Domnului cu veșnicia lui.

Factorii poștali îi spuneau acestei hardughii: numărul 50–52; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume. Cei ce notează întâmplările mărunte,

alcătuindu-și albume de anecdote și care-și întipăresc în minte datele trecătoare, știu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine<sup>1</sup>. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflema. În versuri cam șchioape, parodia se răspândi numaidecât pe toate sălile tribunalului:

*Maestrul Corbeau (Jupânul Corb) pe-un dosar cocoțat*

*Ținea-n al său cioc un sechestru.*

*Maestrul Renard (Jupânul Vulpoi) de miros fiind momit,*

*Îl dojeni cam așa:*

*— A, bună-ziua, jupâne!... etc.*

Cei doi vrednici magistrați stingheriți de aceste glume proaste și atinși în prestigiul lor de hohotele de râs pe care le stârneau în urma lor, își puseră în gând să-și schimbe numele și hotărâră să se adreseze regelui. Cere-rea îi fu înfățișată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunțiul papal, de-o parte, și

---

<sup>1</sup> Aluzie la fabula *Le corbeau et le renard* (Corbul și vulpea) a marelui fabulist francez.

cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngeneuncheați cucernic în prezența maiestății-sale, fiecare cu câte un papuc în mână, încălțau picioarele goale ale doamnei Du Barry<sup>2</sup>, care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care râdea, continuă să râdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori și-i dezlegă pe magistrați de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiță la inițiala numelui său și să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puțin norocos, neputând obține decât încuviințarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard<sup>3</sup>, așa încât cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape deloc de cel dintâi.

Se știe prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50-52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În fața numărului 50-52, printre copacii de pe bulevard, se înalță un ulm înalt, uscat pe

---

<sup>2</sup> Ultima favorită a lui Ludovic al XV-lea, ghilotinată în timpul Revoluției Franceze.

<sup>3</sup> Hrăpăreț, acaparator (fr.).

trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciți, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, și care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din când în când prin acoeperișurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăși în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre<sup>4</sup>. Pe-aici erau aduși la Paris, sub imperiu și sub restaurație, osândiții la moarte, în ziua în care urmau să fie executați. Aici a fost săvârșit pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau”, ai cărui făptași n-au putut fi descoperiți de justiție, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceți încă câțiva pași și dați în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach<sup>5</sup> a înjunghiat-o pe păstorița din

---

<sup>4</sup> Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreață și închisoare.

<sup>5</sup> Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. În 1827 și-a ucis logodnica, căreia i se spunea „păstorița din Ivry”.

Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceți câțiva pași și dați peste groaznicii ulmi cu vârfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest șiretlic al filantropilor ca să ascundă eșafodul, josnica și rușinoasa Piață Grève<sup>6</sup> a unei societăți de negustori și de burghezi care au stat la îndoială în fața pedepsei cu moartea neavând curajul nici s-o desființeze cu mândrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci și șapte de ani, lăsând la o parte Piața Saint-Jacques, care era parcă predestinată și care a fost totdeauna îngrozitoare, colțul cel mai întunecat al acestui boulevard posomorât era locul, atât de puțin îmbietor chiar și azi, unde se afla casa cu numărul 50-52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decât peste douăzeci și cinci de ani. Locul era întunecat. După gândurile negre care te năpădeau îți dădeai seama că te afli între Salpêtrière, a cărei cupolă se zărea, și Bicêtre, a cărei barieră era aproape; adică

---

<sup>6</sup> Până în 1830 execuțiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în Piața Grève din fața Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

între nebunia femeii și nebunia bărbatului. Cât puteai cuprinde cu ochii nu zăreai decât abatoarele, zidul de centură și câteva fațade de fabrici, semănând cu niște cazărmi sau cu niște mânăstiri, peste tot barăci și mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca niște drape-rii de doliu, ziduri noi, albe, ca niște giulgi-uri, peste tot șiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcții turtite, în linii lungi și reci, cu tristețea jalnică a unghiurilor drepte. Niciun accident de teren, niciun pic de fante-zie arhitecturală, nicio cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ți strânge mai mult inima decât simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, și plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cascadează. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decât un iad al suferinței: iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bule-vardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuși, în amurg, în clipa în care se îngână ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul ier-nii, în ceasul în care vântul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, când se așterne întunericul și pe cer nu se află nicio stea, sau când luna și vântul trec printre nori, bulevardul, acesta devenea deodată

însălmântător. Liniile drepte se risipeau și se pierdeau în beznă, ca niște frânturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gândi la nenumăratele povești cu spânzurați, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvârșiseră atâtea crime, avea ceva înfiorător. Ți se năzărea că întunericul e plin de capcane; toate formele nedesluite ale umbrei păreau suspecte; iar golurile lungi și pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât; seara era jalnic; noaptea era sinistru.

Vara în amurg, se vedeau ici colo câteva femei bătrâne șezând sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrâne cumseca-de cerșeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curând demodată decât veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba câte ceva din atmosferă; de douăzeci de ani, stația căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier și contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o stație de drum de fier, periferia moare și se naște un oraș. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de cir-



culație a mulțimilor, în uruitul acestor mașini puternice, în răsuflarea acestor monstruoși cai ai civilizației, care se hrănesc cu cărbuni și varsă jărat, pământul roditor se cutremură și se cascadează pentru a înghiți vechile locuințe omenești și a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalță.

De când drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtrière, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor și a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violență, de trei sau patru ori pe zi, de șirurile de diligențe, birji și omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta și spre stânga; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sunt absolut exacte: așa cum e adevărat că în orașele mari soarele face ca fațadele caselor așezate la miazăzi să se întindă și să crească, nu încap nicio îndoială că circulația frecventă a vehiculelor lățește străzile. Dovezile unei vieți noi sunt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colțurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să serpuiască și să se prelungească chiar acolo pe unde nu sunt încă trecători. Într-o dimineață, o dimineață vrednică de amintit, în

iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegând pe neașteptate aici; în ziua aceea s-a putut spune că civilizația a ajuns până la mahalaua Saint-Marceau.

## II – Un cuib pentru bufniță și pentru pitulice

Jean Valjean se opri în fața acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, își alesese locul cel mai pustiu ca să-și facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de șperaciu, descuie ușa, intră; apoi o încuie la loc cu grijă și urcă scara, ținând-o tot timpul pe Cosette în brațe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă ușa. Încăperea în care intră, și pe care o încuie numaidecât, era un soi de mansardă destul de spațioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă și câteva scaune. Într-un colț, o sobă în care se făcuse focul și-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămaruță cu un pat de scânduri. Jean Valjean duse fetița pe pat și o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul și aprinse o lumânare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă; și, așa cum făcuse și în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate și de duioșie mergea până la rătăcire. Cu acea încredere liniștită pe care n-o întâlnim decât la o forță covârșitoare sau la o mare slăbiciune, micuța adormise, fără să știe cu cine era, și dormea înainte fără să știe unde se afla.

Jean Valjean se plecă și sărută mâna fetitei.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mâna mamei, care și ea adormise.

Același simțământ dureros, cucernic, sfâșietor, copleșea inima.

Îngenunche lângă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare și micuța dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei și răsfrângea în tavan snopi lungi de umbră și lumină. Deodată, căruța unui pietrar, încărcată greu, trecând pe caldarâmul bulevardului, zgudui șandramaua ca un tunet prevestitor de furtună și o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecât! Numaidecât!

Și sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închiși de buimăceala somnului și întinzând

brațul spre colțul peretelui.

— O, Doamne! Unde mi-e mătura? zise ea.

Deschise ochii bine și întâlni fața zâmbitoare a lui Jean Valjean.

— A! Va să zică e adevărat! șopti fetița. Bună ziua, domnule!

Copiii primesc numaidecât și fără sfială bucuria și fericirea, ei înșiși fiind în chip firesc numai fericire și bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lângă pat, o luă și, pe când se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean: unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc... etc... Deodată, exclamă:

— Ce frumos e-aici!

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simțea liberă.

— E nevoie să mătur? zise ea în sfârșit.

— Joacă-te! îi spuse Jean Valjean.

Așa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpușă și bătrân.

### **III – Două nefericiri la un loc fac fericirea**

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean

Valjean se afla lângă patul Cosettei. Aștepta acolo nemișcat și o privea cum se trezește.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soț, prieten. La ocnă era răutăcios ursuz, cast, ignorant și sălbatic. Inima acestui bătrân ocnaș era neprihănită. Sora lui și copiii ei nu-i lăsaseră decât o amintire ștearsă și depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putință ca să-i regăsească și, negăsindu-i, îi uitase. Așa e firea omenească. Celelalte emoții duioase ale tinereții, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Când o văzu pe Cosette, când o luă, când o duse cu el și o liberă, se simți zguduit până-n fundul sufletului. Toată pasiunea și toată afecțiunea de care era în stare se trezi într-însul și se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lângă patul în care dormea Cosette și tremura de bucurie; încerca parcă durerile unei mame și nu-și putea da seama ce sunt. Această mare și stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic și duios.

Biată inimă bătrână, atât de proaspătă!

Numai că, el având cincizeci și cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dra-

goste în toată viața lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieșea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieții lui zorile virtuții. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această amețelă.

La rândul ei, Cosette devenea și ea alta, fără să-și dea seama, biata fetiță! Era atât de mică atunci când maică-sa o părăsise, încât nici nu-și mai aducea aminte de dânsa. Ca toți copiii, asemenea tinerelor mlădițe ale viei, care se agață de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toți o respinseseră: Thénardi-erii, copiii lor, ceilalți copii. Iubise câinele și câinele murise. După aceea, nimic și nimeni n-a mai vrut să știe de ea. E trist că trebuie s-o spunem, așa cum am mai spus-o: la opt ani avea inimă de gheață. Nu din vina ei; nu puțința de-a iubi îi lipsea, ci vai! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moșneag, din toate puterile ei. Încerca un simțământ pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzația că înflorește.

Unchiașul nu-i mai părea nici bătrân, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos,

aşa cum i se părea că e frumoasă şi cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinereţea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieţii contribuiau şi ele la asta. Nimic nu e mai încântător decât răsfrângerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cândva, în trecut, o mandsardă lângă cer.

Natura, diferenţa de cincizeci de ani dintre ei, îl despărţea adânc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărţire să dispară. Soarta uni pe neaşteptate aceste două existenţe dezrădăcinate, deosebite prin vârstă, asemănătoare prin nenorocire, şi le logodi cu puterea ei atotstăpânitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Întâlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mâinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Când aceste două suflete s-au întâlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrăţişat strâns.

Luând cuvintele în înţelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adânc, am putea spune că, despărţiţi de lume prin lespezile unui mormânt, Jean Valjean era Văduvul, iar

Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, când mâna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viața acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean își alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranță care putea să pară deplină.

Încăperea și odăița pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre boulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea niciunui vecin, nici din părți, nici din față.

Parterul casei cu numărul 50-52, un fel de hambar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat și nu avea nicio legătură cu etajul. Era despărțit de etaj printr-o dușumea, fără chepeng și fără scară, și care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai pus, etajul întâi avea câteva camere și câteva odăițe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi



nu erau locuite.

Bătrânica asta, care se mândrea cu titlul de „chiriaşa principală”, în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închiriasse în ziua de Crăciun această locuinţă.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculaţii de bursă şi că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoţică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrânei însărcinarea de a mobila camera şi odăiţa de lângă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă şi le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură câteva săptămâni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viaţă fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să râdă, să vorbească şi să cânte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cântecul lor de dimineaţă.

Se întâmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mânuţa vânătă şi crăpată de degerături şi să i-o sărute. Biata fată, obișnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.

Uneori devenea serioasă şi se uita la rochiţa ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrenţe; era în doliu. Scăpase din mizerie şi intra în viaţă.

Jean Valjean se apucase s-o învețe carte. Câteodată, pe când o puneă să silabisească, își aducea aminte că, la ocnă, învățase să citească cu gândul de-a face rău. Și gândul acesta se schimbase acum în dorința de-a învăța carte pe un copil. Atunci, bătrânul ocnaș zâmbea, cu zâmbetul dus pe gânduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărâre de sus, voința cuiva care este mai puternic decât omul, și se adâncea în visare. Gândurile bune au adâncurile lor, ca și cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette și s-o lase să se joace – la atâta se reducea aproape viața lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei și-o îndemna să se roage. Ea îi spunea „tată”; nu știa dacă mai are și alt nume. El stătea cu ceasurile și se uita la ea cum își îmbracă păpușa și o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni și drepti, în mintea lui nu mai dojeneau pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi până la adânci bătrâneți, acum, când copilul îl iubea. Își întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sunt scutiți de egoism. Uneori se gândea cu un fel de bucurie că are

să fie urâtă.

E vorba aici numai de o părere personală; ca să spunem însă tot ceea ce gândim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla când a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societăţii, aspecte fragmentare şi care, negreşit, nu arătau decât o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fantine; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou puşcăria, de rândul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpânire pe dânsul; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfântă se învăluia în ceaţă. Cine ştie dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou? Iubea şi se simţea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decât Cosette! El o ocrotea, ea îi dădea putere. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viaţă, prin ea, el izbuti să rămână un om de treabă. El cu sprijinul acestui copil, şi copilul fu punctul lui de spri-

jin. O, mister dumnezeiesc și de nepătruns al cumpenei soartei!

#### **IV – Ce-a băgat de seamă chiriașa principală**

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, când începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, câteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Când n-o lua cu el pe Cosette, ea rămânea acasă cu bătrâna, dar bucuria fetei era să iasă cu dânsul. Un ceas petrecut lângă el îi era mai drag decât jocurile încântătoare cu Catherine. Mergea ținând-o de mână și spunându-i vorbe drăgălașe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrâna se îngrijea de gospodărie, gătea și se ducea după târguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcând zilnic puțin foc, dar ca niște oameni foarte strâmtorați. Jean Valjean nu înlocuise niciuna din mobilele pe care le găsisese acolo la început; pusese numai să se facă o ușă plină în locul

ușii cu geam de la odăița Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri și pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întâmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă și să-i dea de pomană. Jean Valjean primea și se pleca până la pământ. Alteori se întâmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerșea; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia de cerșetor pe furiș și-i strecura în mână o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerșetorul care dă de pomană”.

Bătrâna chiriașă principală, făptură ursuză, plină de invidie față de oricine, îl pândea pe Jean Valjean fără ca el să-și dea seama. Era cam surdă, și din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinți, unul sus altul jos, pe care-i clănțănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neștiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decât că venea de la Montfermeil. Într-o dimineață, stând la pândă, îl văzu pe Jean Valjean intrând, cu un aer care bătrânei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu pași de pisi-

că bătrână și putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a ușii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această ușă. Bătrâna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, niște foarfeci și un fir de ață, îl văzu apoi desfăcându-și căptușeala unei pulpane a redingotei și scoțând dintr-însa o bucată de hârtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrâna băgă de seamă, înspăimântată, că era o hârtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de când trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puțin după aceea, Jean Valjean o căută și o rugă să se ducă să-i schimbe hârtia de o mie de franci și-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?” se întreba bătrâna. El nu ieșise decât pe la șase seara, iar administrația nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrâna se duse să schimbe, făcând tot felul de presupuneri. Hârtia asta de o mie de franci, discutată și înmulțită, dădu loc la o mulțime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să taie niște lemne pe coridor. Bătrâna rămăsese să facă curat în

odaie. Era singură, deoarece Cosette se duse-  
se să admire lemnele tăiate; bătrâna zări  
redingota atârnată într-un cui și începu s-o  
cerceteze cu de-amănuntul. Căptușeala fuse-  
se cusută la loc. O pipăi cu atenție și i se păru  
că simte în pulpane și pe la subsuori teancuri  
de hârtie. Erau, fără îndoială alte hârtii de  
câte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai gă-  
seau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foar-  
fecile și ața pe care le văzuse, dar și un por-  
tofel plin, un cuțit mare și – amănunt suspect  
– câteva peruci de diferite culori. Fiecare  
dintre buzunarele redingotei părea să fie  
pregătit mai dinainte pentru împrejurări  
neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră  
așa la sfârșitul iernii.

## **V – O monedă de cinci franci când cade face zgomot**

Lângă Saint-Médard stătea un sărac, ghe-  
muit pe marginea unei fântâni părăsite și  
căruia Jean Valjean îi dădea adesea de po-  
mană. Nu trecea niciodată pe lângă el fără  
să-l dea câțiva gologani. Uneori sta de vorbă  
cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerșetor,  
spuneau că trebuie să fie „de la poliție”. Era

un bătrân țârcovnic, de vreo șaptezeci și cinci de ani, care mormăia într-una crâmpelie de rugăciuni.

Într-o seară, pe când Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerșetor la locul său obișnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă și stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el și-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerșetorul ridică brusc privirea, se uită ținută la Jean Valjean, pe urmă lăsă din nou capul în jos. Mișcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrețărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin și cucernic al bătrânului paracliser, ci un chip groaznic și bine cunoscut. Avu senzația pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în fața unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezând nici să respire, nici să scoată vreun cuvânt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitându-se la cerșetorul care-și plecase capul acoperit cu o zdreanță și care parcă nu-și mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată niciun cuvânt. Cerșetorul avea



aceeași statură, aceleași petice, aceeași înfățișare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Valjean Sunt nebun! Aiurez! Nu-i cu puțință!” Și se întoarse acasă adânc tulburat.

Abia îndrăznea să-și mărturisească sie însuși că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert. În timpul nopții, gândindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerșetorul era la locul său.

— Bună ziua, moșule! zise cu curaj Jean Valjean, dându-i un gologan.

Cerșetorul ridică ochii și răspunse cu glas tânguitor:

— Bogdaproste, preamilostive domn!

Era într-adevăr bătrânul țârcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să râdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert? gândi el. Asta-i bună! Ce? Am început să am vedenii?” Apoi nu se mai gândi la asta.

Peste câteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui și o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, când auzi pe cineva deschizând și închizând ușa casei. I se păru ciudat. Bătrâna, singurul chiriaș care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea

să se întunece, ca să nu ardă lumânarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcând scara. În definitiv, putea să fie și bătrâna, care s-o fi simțit rău și s-o fi dus până la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsător și părea pasul unui bărbat; dar bătrâna avea pantofi mari și nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decât mersul unei femei bătrâne. Cu toate astea, Valjean stinse lumânarea.

O trimise pe Cosette să se culce, șoptindu-i: „Culcă-te încetișor”. Pe când o săruta pe frunte, pașii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre ușă, în scaunul de pe care nu se mișcase, ținându-și răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot și, îndreptându-și privirea spre ușa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a ușii și-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumânare în mână, și care asculta.

Trecură câteva minute și lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi niciun zgomot de pași, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea, își scosese pantofii.

Jean Valjean se trânti pe pat îmbrăcat și nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, când ațipise de oboseală, fu trezit de scârțâitul unei uși ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi același mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat și lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperând să vadă, când va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă și ascultase la ușa lui. Pe lângă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rândul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea fața; dar, când omul ajunsese în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta și Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bătă sub braț. Era statura uriașă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă și prin fereastra lui care dădea pe boulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră și nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie și intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie? Ce putea însemna asta?

Pe la ceasurile șapte dimineața, când bă-

trâna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru deloc schimbată.

Pe când mătura ea îi spuse:

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrând?

La vârsta ei și pe bulevardul acela, ceasurilor opt seara erau tot una cu toiul nopții.

— A! Așa e! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost?

— Un chiriaș nou, spuse bătrâna, care s-a mutat în casă.

— Și cum se numește?

— Nu prea știu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam ca ceva.

— Și ce învârtește acest domn Dumont?

Bătrâna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe și răspunse:

— Un pensionar ca și dumneavoastră.

N-avea poate niciun gând ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuși că ascundea ceva.

După ce plecă bătrâna făcu un fișic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar și-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operație, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mână și alunecă cu zgomot pe dușumea.

Pe înserate coborî și se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuși ascunde pe după arbori.

— Haidem! îi spuse el Cosettei.

O luă de mână și ieșiră împreună.



# CARTEA A CINCEA

## LA VÂNĂTOARE CUMPLITĂ – HAITĂ TĂCUTĂ



### I – Cotiturile strategiei

Aici e locul să facem o observație în legătură cu paginile ce vor urma și cu altele de mai departe. Au trecut mulți ani de când autorul cărții de față, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dânsul, lipsește din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viață nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubește Parisul; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărmăturilor și-a reclădirilor, Parisul tinereții sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de față un Paris de altădată. Să ni se dea voie să

vorbim de Parisul acela ca și cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor: „În strada cutare se află cutare casă” și acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decât să verifice, dacă vor să-și dea osteneala. În ceea ce-l privește pe autor, el nu cunoaște Parisul cel nou și scrie, cu Parisul de altădată în fața ochilor, păstrându-și o iluzie la care ține. Pentru el e o satisfacție să-și închipuie că în urma lui rămâne ceva din ceea ce vedea atunci când se afla la el acasă și că nu s-a spulberat totul. Atâta vreme cât cutreieri locurile natale, ți se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperișurile și porțile n-au nicio însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceștia sunt ca toți pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au niciun rost, că aceste caldarâmuri pe care calci nu-s decât pietre. Mai târziu, însă, când nu mai ești acolo, bagi de seamă că străzile astea îți sunt dragi, că acoperișurile, ferestrele și porțile astea îți lipsesc, că zidurile astea îți sunt necesare, că pomii ăștia sunt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuși în fiecare zi și că ai lăsat ceva din tine, din sângele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe

care poate nu le vei mai vedea niciodată și a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobândesc un farmec dureros, îți revin dinaintea ochilor cu tristețea unei vedenii, te fac să vezi pământul făgăduinței și sunt, ca să zic așa, însuși chipul Franței; și ne sunt dragi și le evocăm așa cum sunt, așa cum erau, și ne încăpățânăm, și nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfățișarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, așadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de față. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să țină seama de ele și treceam mai departe.

Jean Valjean ieșise repede din bulevard și o luase razna pe străzi, făcând cât mai multe ocoluri cu putință, întorcându-se uneori brusc pe același drum, pentru ca să se încredințeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pământ, manevra asta are între alte foloase și pe acela că-i înșală și pe vânători și pe câini prin urmele de dus și întors. E ceea ce vânătorii numesc „falsa întoarcere a vânatului în vizuina sa”.

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stânjenea. Luna, care era încă foarte



aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră și lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor și zidurilor de pe partea întunecoasă și să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuși, pe toate străduțele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredințat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferințele îndurate în primii șase ani ai vieții îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel – și asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim – fără să-și dea prea bine seama, se obișnuise cu ciudățeniile bătrânului și cu capriciile soartei. Și pe urmă, lângă el se simțea în siguranță.

Nici Jean Valjean nu știa mai bine decât Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu și ea avea încredere în el. I se părea că ține și el de mână pe cineva mai mare decât dânsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea niciun gând hotărât, niciun plan, niciun proiect. Nici măcar nu era cu totul încredințat că fusese Javert; și, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să știe că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De câ-

teva zile se întâmplau totuși lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărârea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcușul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, până ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunându-se semnalului de culcare; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa când sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după câteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecând unul după altul pe sub acest felinar în partea întune-

coasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetițo! îi spuse el Cosettei și se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois și pe strada Arbalète și se înfundă în strada Poștei.

Există acolo o răspântie, unde este astăzi Colegiul Rollin, și de unde începe strada Neuve-Sainte-Geneviève.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Geneviève e o stradă veche și că nici măcar la zece ani odată nu trece vreo diligență pe strada Poștei. Pe strada aceasta a Poștei locuiau prin veacul al XIII-lea niște olari și numele ei adevărat e *rue de Pots*<sup>1</sup>.

Luna lumina puternic răspântia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porți, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine când vor trece prin lumină.

Într-adevăr, nu trecuseră nici trei minute și oamenii se arătară. Acum erau patru, toți de

---

<sup>1</sup> Strada oalelor.

statură înaltă, îmbrăcați cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde și cu niște bâte mari în mână. Erau tot atât de înfricoșători prin statura lor înaltă și prin pumnii lor enormi, ca și prin mersul lor amenințător în întuneric. Ai fi spus că sunt patru năluci deghizate în târgoveți.

Se opriră în mijlocul răspântiei și se strânseră laolaltă ca și cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărâți. Cel ce părea că-i conduce se întoarse și arătă cu mâna în direcția pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpățănare direcția opusă. Când cel dintâi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe față și Jean Valjean îl recunoscu fără greș pe Javert.

## **II – Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruțe**

Jean Valjean nu mai avea nicio îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărârea lor; ei pierdeau vremea, el o câștiga. Ieși de sub poarta unde se pitise și-o apucă pe strada Poștei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în brațe și o duse așa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni,

felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În câteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe fațada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripție:

*Fabrica lui Goblet-fiul este-aici*

*Se găsesc ghivece, oale mari și mici,*

*Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate*

*Tuturor le vindem bucuroși pe toate.*

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe ulițele joase, și ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii și dădu cinci centime.

— Trebuie să plătești zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în brațe un copil care poate umbla. Plătește pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuție. Când fugi, trebuie să te strecorei.

O căruță mare tocmai trecea podul peste

Sena, îndreptându-se ca și dânsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruței.

Pe la mijlocul podului, Cosette simțindu-și picioarele amorțite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos și-o apucă din nou de mână.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, niște șantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spațiu destul de mare, deschis și luminat. Nu stătu mult pe gânduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, așa încât Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două șantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul. Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor și se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simți fiorii fiarei încolțite.

Îi mai rămânea o nădejde: că acești patru

oameni nu se aflau încă pe pod și nu-l zărise-  
ră în clipa când trecuse cu Cosette de mână  
prin spațiul luminat.

În cazul acesta, apucând-o pe ulicioara din  
fața lui, dacă izbutea să ajungă la șantier, în  
bălți, printre lanuri, prin maidane, ar fi pu-  
tut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe uli-  
cioara aceea liniștită și porni într-acolo.

### **III – Cercetați planul Parisului din 1727**

După vreo trei sute de pași ajunse la ulița  
care se bifurca. Se împărțea în două strădu-  
țe, care o luau una la stânga, iar alta la  
dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui  
cele două brațe ale unui Y. Pe unde s-o apu-  
ce?

Fără să șovăie, o luă la dreapta.

De ce?

Pentru că brațul din stânga ducea spre un  
cartier mărginaș, adică spre părțile locuite,  
iar brațul din dreapta ducea spre câmp, deci  
spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de  
repede. Mersul Cosette încetinea și mersul  
lui Jean Valjean.

O luă din nou în brațe. Cosette își puse ca-

pul pe umărul bătrânului și nu suflă o vorbă.

El se întorcea din când în când și se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua și a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adâncă; își văzu de drum ceva mai liniștit. La un moment dat întorcându-se din nou, i se păru că vede – pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric – ceva care se mișca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduță laterală, s-o ia pe-acolo și să-și piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta făcea cu neputință trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduță transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Și de rândul ăsta trebuia să se hotărască: s-o ia la dreapta sau la stânga. Se uită la dreapta. Străduța se prelungea, frângându-se, printre construcții – șure și șoproane – și se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stânga. Străduța din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de pași dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.



În clipa când Jean Valjean voi s-o ia la stângă, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduței, văzu, la încrucișarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stând nemișcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo și care, păzind drumul, aștepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine și La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul – urâtindu-l după unii, transfigurându-l după alții. Plantațiile, șantierele și vechile clădiri au dispărut. Astăzi sunt acolo străzi late noi, arene, circuri, hipodromuri, stații de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obișnuit, întemeiat numai pe tradiții – care se încăpățânează să-i spună Institutului „Cele patru națiuni”<sup>2</sup>, iar Operei Comice

---

<sup>2</sup> Colegiu înființat la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, Colegiul celor patru națiuni adăpostea studenți bursieri din cele patru provincii anexate: Flandra, Alsacia, Roussillon și Piemont.

„Feydeau”<sup>3</sup> – locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus”<sup>4</sup>. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenților<sup>5</sup>, Porcherons<sup>6</sup>, Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l’Arbre-de-Cracovie<sup>7</sup>, la Petite-Pologne, le Petit-Picpus – sunt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămășițe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existență mărginită și n-a fost niciodată altceva decât un început de cartier, avea înfățișarea aproape monahală a unui oraș spaniol.

---

<sup>3</sup> Numele unei străzi din Paris. Între această stradă și bulevardul Italienilor se înalță clădirea Operei Comice.

<sup>4</sup> Una din congregațiile ordinului franciscan, care își avea centrul în cartierul Picpus din Paris.

<sup>5</sup> La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porți sau bariere. Sub regimul feudal „sergenții” erau soldații de poliție însărcinați să execute sentințe.

<sup>6</sup> Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai târziu, în secolul al XIX-lea, în raza acestuia.

<sup>7</sup> *Copacul Cracoviei*, un castan din grădina Palais-Royale – fostul palat al lui Richelieu – numit astfel în secolul al XVIII-lea, în semn de simpatie a parizienilor față de Polonia împărțită.

Drumurile erau prea puțin pietruite, străzile aveau prea puține case. În afară de câteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri și singurătate. Nu exista nicio dugheană, nu se vedea nicio trăsură; pe ici pe colo, câte o lumânare aprinsă la ferestre, și toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mănăstiri, șantiere, băltoace, câteva case joase și ziduri înalte cât casa.

Așa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluția îl răvășise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărâmasese, îl pustiise, îl ciopârțise. Se făcuseră acolo depozite de dărâmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de niciun plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii du Plâtre și la Lyon de Jean Girin cu firma *A la Prudence*<sup>8</sup>, strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stânga purtând numele de stradela Picpus, iar cea din dreap-

---

<sup>8</sup> *La Prudentă, La înțelepciune* (fr.).

ta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vârf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfârșea acolo; Strada Picpus mergea mai departe și urca până-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena și ajungând la capătul străzii Polonceau, aveai în stânga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieșire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Așa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întâlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pândea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mișcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert și oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoștea acest mic labirint și-și luase toate măsurile de prevedere, trimițând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieșirea. Presupunerile astea, care

păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neașteptate de vânt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarâmul alb, scaldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mâna omului aceuia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mâna lui Javert. Jean Valjean se simțea prins ca într-o plasă care se strângea încetișor. Se uită la cer cu disperare.

#### IV – Încercări de scăpare

Pentru a înțelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur și cu deosebire unghiul lăsat la stânga atunci când ieșai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, până în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stânga, o singură clădire cu înfățișare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creșteau cu câte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; așa încât clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela

Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micșora atât de mult, încât nu mai rămânea decât un zid. Zidul ăsta nu se sfârșea chiar în stradă, ci forma un fel de colț foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colțului, zidul se prelungea pe strada Polonceau până la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, până la clădirea întunecată despre care am vorbit și al cărei calcan îl tăia, făcând astfel în stradă încă un colț turtit. Calcanul acesta avea nu aspect întunecat; nu se vedea pe el decât o singură fereastră sau, mai exact, două obloane, căptușite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfățișarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate și va trezi fără îndoială o amintire limpede în mintea foștilor locuitori ai cartierului.

Colțul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriașă și dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scânduri perpendiculare, cele de sus mai late decât

cele de jos, legate prin niște fâșii lungi de fier, puse de-a curmezișul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obișnuite și care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei își întindea ramurile pe deasupra acestei porți, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

În primejdia care-l pândea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită și singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Își spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gând și o speranță.

În partea din mijloc a fațadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau niște jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificații ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe fațadă un fel de copac. Țevile acestea ramificate cu o mulțime de coturi imitau acele ramuri uscate de viță de vie care se răsuceau pe fațadele fermelor de altădată.

Acest palier ciudat, cu crengi de tinichea și de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenția lui Jean Valjean. O așeză pe Cosette lângă un stâlp, spunându-i să nu scoată o

vorbă și alergă spre locul unde burlanul atingea caldarâmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo și să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic și abia se mai ținea în zid. De-altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugii groși de fier, până și mansardele de la acoperiș. Și pe urmă, luna lumina din plin această fațadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercând să se cațere pe ea. În sfârșit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălțimea unei case cu trei etaje?

Renunță să se mai agațe de burlan și se târî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Când ajunse la colțul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, așa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfârșit, acolo erau două porți. Poate va izbuti să le forțeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul și iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puțin să se ascundă, deși copacii nu înfrunziseră încă, și să-și petreacă acolo restul nopții.



Vremea trecea. Trebuia să se grăbească. Dibui la poarta boltită și băgă de seamă numaidecât că era zăvorâtă și pe dinăuntru și pe dinafară. Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranță. Era groaznic de dărăpănată; însăși imensitatea ei o făcea mai puțin rezistentă; scândurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu putință să pătrundă prin îngrădirea asta șubredă.

Se uită mai atent și băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scândurilor întrezări niște pietre de zidărie și niște bolovani cimentați grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea și acum zece ani. Descurajat, își mărturisi că această așa-zisă poartă era pur și simplu căptușeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoți o scândură, dar te pomeneai în fața unui zid.

## **V – Un lucru care n-ar fi cu putință la lumina gazului aerian**

În clipa aceea un zgomot scurt și cadențat

începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colțul străzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldaţi. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldaţii, în fruntea cărora desluşea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenţie toate colţurile zidurilor, toate porţile şi ulicioarele.

Era, fără nicio îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întâlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldaţi.

Aşa cum umblau, şi cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră până să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia câteva minute îl mai despărteau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în faţă pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă şi numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viaţă care se asemana cu lăuntrul unui mormânt.

Nu mai era cu putinţă decât un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfânt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaș. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemânări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meșter în arta neobișnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie până la înălțimea celui de-al șaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în șolduri și în genunchi, abia ajutându-se de rarele ieșituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atât de înspăimântător și de vestit colțul curții Conciergerie<sup>9</sup> din Paris, pe unde scăpase asum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare<sup>10</sup>. Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferască locul acela prea bine adăpostit de

---

<sup>9</sup> Închisoare pe insula Cité de pe Sena.

<sup>10</sup> Veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

pângărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obișnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vârful ei și până pe zid nu mai erau decât patrușprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu știa să se cațere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gândea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate și l-ar trânti la pământ.

I-ar fi trebuit o frânghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frânghie, la miezul nopții, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frânghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbește, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întâlnește stâlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nop-

ții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, și care erau stinse și coborâte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt și era vârâtă în jgheabul stâlpului. Scripetele pe care se înfășură frânghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul și însăși funia era apărută până la o înălțime oarecare de un înveliș de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață și pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vârful cuțitului și după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Acești oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu destinul, nu stau pe gânduri.

Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era așadar stins, ca toate celelalte, și puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea – ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mișcările lui neobișnuite, acel du-te-vino – începeau s-o neli-niștească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei.

Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrului care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

— Să nu scoți o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă ții sau dacă plângi, doamna Thénardier, care te pândește, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar și fără să piardă vreme, cu o precizie hotărâtă și cu mișcări scurte, cu atât mai admirabile în clipa aceea, cu cât Javert și patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, își desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, având grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt ai funiei, cu ajutorul aceluia nod pe care marinarii îl numesc nod de rândunică, luă celălalt capăt al funiei între dinți, își scoase ghetetele și cio-rapii pe care îi azvârli peste zid, se sui pe construcția de moloz, și începu să se ridice pe colțul dintre zid și fațadă, cu tot atâta dibăcie și siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcâie și sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut și era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean și numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:

— Lipește-te de perete!

Îl ascultă.

— Să nu scoți o vorbă și să nu-ți fie frică! urmă Jean Valjean.

Ea se simți deodată ridicată de la pământ.

Până să-și dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amândouă mânuțele în mâna lui stângă, se culcă pe burtă și merse de-a bușilea de-a lungul zidului până la capăt. Așa cum își închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiș pleca de la înălțimea împrejmuirii de lemn și cobora până foarte aproape de pământ, pe un plan ușor înclinat, care atingea teiul.

Întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decât spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pământul, la o mare distanță.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperișului și nu se despărțise bine de creasta zidului, când o larmă cumplită îi vesti sosi-

rea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:

— Scotociți fundătura! Strada Droit-Mur e păzită și ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că el e în fundătură.

Soldații se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperișului; ajunse, ținând-o mereu pe Cosette, până în dreptul teiului și sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mâinile puțin zdrelite.

## VI – Începutul unei enigme

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobișnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie privite iarna și noaptea. Grădina asta de formă lunguiață avea o alee de plop înalți în fund, arbori destul de stufoși prin colțuri și un spațiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo câțiva răsuciți și zbârliți ca niște măracini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, și un puț păraginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu mușchi negru. Aleile



erau drepte și mărginite cu arbuști mici și întunecați. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lângă el clădirea de pe al cărei acoperiș coborâse, o grămadă de surcele și, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decât o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărâmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie. Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colț cu strada Picpus, avea două fațade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste fațade erau pe dinăuntru și mai tragice încă decât pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nicio lumină. La etajele de sus se aflau streșini înaintate, ca la închisori. Una dintre fațadele astea își arunca umbra, asupra celeilalte și o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un lințoliu negru și nesfârșit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceață și în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca și cum ar mai fi fost și alte gră-

dini dincolo, precum și acoperișurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic și mai singuratic decât grădina aceea. Era pustie, ceea ce era ușor de înțeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie și la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-și găsească ghetele și să le încalțe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socotește niciodată îndeajuns de ascuns. Fetița, care se gândea mereu la doamna Thénardier, îi împărtășea instinctul de a se adăposti cât mai bine cu putință.

Cosette tremura și se strângea lângă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrului care scoțea fundătura și strada, se auzea cum puștile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puși de el, precum și sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau deloc.

După un sfert de ceas, învălmășeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mâna, ușor, pe mâna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atât de neașteptat de liniștită, încât gălăgia aceea îngrozitoare, atât de violentă și atât de

apropiată, nu o tulburase câtuși de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbește *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei liniști, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blând, pe atât de fermecător, pe cât fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieșea din beznă, o minune de rugă și armonie în tăcerea întunecată și înfricoșătoare a nopții: voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare și din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noii-născuți le mai aud încă, și cei ce trag să moară încep să le audă. Cântecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette și Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu știau ce era, nu știau unde se găseau, dar simțeau amândoi, bărbatul și copilul, pocăitul și cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau și mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cântec supranatural într-o casă nelocuită. Pe când vocile acelea cântau, Jean Val-

jean nu se mai gândea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toții înăuntrul nostru. Cântecul se stinse. Poate că ținuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu țin niciodată mai mult decât o clipă.

Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atât ceea ce amenința, cât și ceea ce liniștea. Pe creasta zidului, vântul bătea în cele câteva buruieni uscate, făcând un zgomot ușor și lugubru.

## VII – Urmarea enigmei

Vântul nopții începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se așezase pe jos, alături, și-și sprijinise capul de el. Se aplecă și o privi. Cosette avea ochii mari deschiși și un aer gânditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ți-e somn? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă: Ea e tot acolo?

— Cine? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se sluji-se ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— Aș! spuse el. A plecat. Nu-ți mai fie teamă de nimic!

Fetița suspină, ca și cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părțile, vântul sufla din ce în ce mai rece. Omul își scoase redingota și o înveli pe Cosette.

— Așa ți-e mai puțin frig? întrebă el.

— O, da, tăticule!

— Bine, așteaptă-mă o clipă! Mă întorc.

Ieși din ruină și merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uși, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colțul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de niște ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vârful picioarelor și se uită printr-una din ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spațioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade și stâlpi, unde nu se zăreau decât o licărire slabă și umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiț

aprins într-un colț. Sala era pustie și nu se zărea înăuntrul ei nicio mișcare. Cu toate astea, uitându-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un lînțoliu și aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu fața în jos, pe piatră, cu brațele cruce, nemișcat ca un mort. După un fel de șarpe care se târa pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gât o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporește groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deși multe priveriști funebre îi trecuseră prin viață, niciodată nu văzuse totuși ceva care să-i înghețe mai mult sângele în vine, ceva mai înspăimântător decât făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu știu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ți închipui că acel ceva era poate un corp mort. Dar încă și mai groaznic să te gândești că mai era poate viu.

Avu curajul să-și lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se miște sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfârșită; forma întinsă acolo nu făcea nicio mișcare. Deodată însă se simți cuprins de o spaimă nemaipomenită și o luă

la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergând în urma lui cu pași mari și dând din mâini.

Ajunse gâfâind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine și-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare casa aceea ciudată? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger și, când veneau, le înfățișa deodată acea apariție înfiorătoare care le făgăduia să le deschidă poarta încântătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormântului! Și totuși, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopții, teama, neliniștea și emoțiile serii îl copleșiră. Frigurile îl cuprinseră și toate gândurile i se ciocneau în minte neconținut.

Se apropie de Cosette. Dormea.

## VIII – Enigma crește

Fetița își pusese capul pe o piatră și ador-

mise. Se așeză lângă ea și începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniștea, și spiritul lui își redobândi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, și anume că atâta vreme cât o va avea lângă el, n-are să aibă nevoie de nimic decât pentru ea, și nici frică nu-i va fi de nimic, decât din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-și scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile viteilor noaptea la pășune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită și văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridică, aplecă și se oprea, cu mișcări regulate, ca și cum ar fi târât sau ar fi așternut ceva pe jos. Făptura asta părea că șchioapătă.



Jean Valjean tresări scuturat de veșnicul fior al celor oropsiți. Totul li se pare dușmănos și vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți, și de noapte pentru că pot fi surprinși. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată; își spuse că poate Javert și copoii lui nu plecaseră, că fără-îndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga și-l va da pe mâna poliției. O luă ușor în brațe pe Cosette, care dormea, și o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mișcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mișcările omului. Când se apropia, se apropia și zgomotul; când se depărta, zgomotul se depărta și el; dacă făcea o mișcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mișcarea; când se oprea, înceta și zgomotul. Părea, fără doar și poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta? Ce fel de om era acesta de care atâr-

na un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou?

Pe când își puna întrebările astea, atinse mâinile Cosettei. Erau înghețate.

— Vai. Dumnezeu! spuse el. O chemă cu glasul scăzut: Cosette!

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit? se întrebă el și se ridică deodată, cutremurat din creștet până-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gânduri îi trecură de-a valma prin minte. Sunt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii și se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Când e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născoceste toate nebuniile. Își aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pământ, la picioarele lui, fără să facă o mișcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească? Cum s-o trezească? Orice alt gând i se șterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puțin de un sfert de ceas,

Cosette să fie culcată într-un pat, în fața unui foc.

## IX – Omul cu clopoțelul

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ținea în mână fișicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos și nu-l văzu venind. Făcu câțiva pași mai mari, fu lângă el și-i strigă:

— O sută de franci!

Omul avu o tresărire și ridică ochii.

— Câștigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduiești în noaptea asta.

Luna luminează din plin fața îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata ești, moș Madeleine! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut și de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi așteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moșneag adus de spate și șchiop, îmbrăcat aproape ca un țăran, și care avea la genunchiul stâng o genunchieră de piele, de care atârna un clopot

destul de mare. Fața nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul își scoase pălăria din cap și spuse tremurând:

— Vai, Doamne! Cum de te găsești aici, moș Madeleine? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase! Parc-ai căzut din cer! Nu e nicio îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Și în ce hal ești! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Știi că cineva care nu te-ar cunoaște s-ar speria de-a binelea? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinții și-au pierdut mințile? Dar cum ai intrat aici?

Vorbea pe nerăsuflăte. Vorbea cu sfătoșenia celor de la țară, în care nu e nimic neli-niștitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire și de bunătate nai-vă.

— Cine ești dumneata? Și ce e cu casa asta? întrebă Jean Valjean.

— Ei Doamne, asta e prea de tot? rosti moșneagul. Eu sunt acela căruia i-ai dat de lucru aici, și casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoști?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoști dumneata?

— Mi-ai scăpat viața, spuse omul.

Se întoarce; o rază de lumină îi desena profilul și Jean Valjean îl recunoscuse pe bătrânul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata ești? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu! grăi, dojenitor, bătrânul.

— Ce faci aici?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrânul Fauchelevent ținea într-adevăr în mână, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de când era în grădină avusese vreme să acopere câteva straturi. Operația asta îl silea să facă acele mișcări neobișnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă:

— Mi-am spus: cerul e senin, o să înghețe. Dacă aș pune o plăpumioară pe pepeni? Și, adăugă el, privindu-i pe Jean Valjean și râzând cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel! Dar cum de-ai ajuns aici?

Jean Valjean, văzând că omul acesta îl cunoaște cel puțin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care între-

ba.

— Și ce rost are clopoțelul ăsta pe care îl ai la genunchi?

— ăsta? răspunse Fauchelevant. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească?

Bătrânul Fauchelevant făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne! Dar în casa asta nu sunt decât femei. Și printre ele multe fete tinere. Se pare că aș fi periculos dacă m-ar întâlni. Clopoțelul le dă de știre. Când vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta?

— Ei, știi bine.

— Nu, nu știu.

— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

— Spune-mi ca și cum n-aș ști nimic.

— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picpus.

Jean Valjean își aduse aminte. Întâmplarea, adică providența, îl aruncase în mănăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrânul Fauchelevant, beteag după accidentul cu căruța, fusese primit după recomandăția sa, cu doi ani în urmă. Spuse și el, ca și când și-ar fi vorbit sie însuși:

— Mănăstirea Petit-Picpus!

— Dar la urma urmei, urmă Fauchelevant, cum naiba ai făcut să intri aici, moș Madeleine? Degeaba ești un sfânt, că ești și bărbat, și bărbații nu intră niciodată aici.

— Și totuși ești și dumneata aici.

— Nu sunt decât eu.

— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămân.

— Doamne, Dumnezeu! strigă Fauchelevant.

Jean Valjean se apropie de moșneag și spuse cu o voce gravă:

— Moș Fauchelevant, ți-am scăpat viața.

— Eu mi-am adus aminte cel dintâi, răspunse Fauchelevant.

— Ei bine, poți să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevant apucă între mâinile sale bătrâne, zbârcite și tremurătoare, cele două mâini puternice ale lui Jean Valjean și rămase câteva clipe așa, ca și cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârșit, rosti:

— Vai! Ar fi o binecuvântare cerească dacă aș putea să-ți fac și eu un bine! Eu să-ți scap viața? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrânului dumitale!

Moșneagul fu transfigurat de o bucurie

înălțătoare. Chipul îi strălucea.

— Ce vrei să fac? urmă el.

— Am să-ți explic. Ai o odaie?

— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mânăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sunt trei odăi.

Baraca era într-adevăr, atât de bine ascunsă în spatele dărăpănăturii, și atât de bine așezată ca să n-o zărească nimeni, încât Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îți cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar?

— Mai întâi, să nu spui nimănui ceea ce știi despre mine. În al doilea rând, să nu cauți să afli mai mult decât știi.

— Cum vrei. Știu că nu poți să faci decât fapte cinstite și că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Si-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te privește. Sunt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E și un copil!

Nu mai adăugă niciun cuvânt și-l urmă pe Jean Valjean ca un câine pe stăpânul lui. Peste mai puțin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la față la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrânului



grădinar. Jean Valjean își pusese iarăși cravata și redingota și-și găsisese pălăria pe care o azvârlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean își îmbrăca haina, Fauchelevent își scoase genuncherul cu clopoțel, care, prins într-un cui, lângă un coș de paie, împodobește acum peretele.

Cei doi bărbați se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brânză, pâine neagră, o sticlă de vin, două pahare, și bătrânul îi spunea lui Jean Valjean, punându-i mâna pe genunchi:

— Vai, moș Madeleine! Nu m-ai recunoscut din prima clipă! Scapi viața oamenilor și după aceea îi uiți! Nu e frumos! Ei își amintesc de dumneata, iar dumneata ești un ingrat.

## **X – Capitol în care se explică cum Javert și-a pierdut vremea în zadar**

Întâmplările acestea, pe care până acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfășuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătâiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliția bănuise că

ocnașul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nicio pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulțimea. Fugarii de tot felul o știu. Se duc la Paris ca și cum s-ar duce să se dea la fund; sunt unele dări la fund care te scapă. O știe și poliția, și de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris, ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Râvna și inteligența lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Anglès. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert știa să se facă necesar în diferite feluri și – trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neașteptată pentru astfel de servicii – în chip onorabil.

Nu se mai gândi la Jean Valjean – câinii aceștia, mereu la vânătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi – până în decembrie 1823, când îi căzu în mână un jurnal, lui, ca-

re nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim”. Abia sfârșise de citit articolul care-l interesa, când numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnașul Jean Valjean murise și publica faptul acesta în termeni atât de siguri, încât Javert nu mai avu nicio îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temnița cea bună”. Apoi zvârli ziarul și nu se mai gândi la asta.

După câțva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo șapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiță o chema Cosette și era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se știe nici unde, nici când. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert și-l făcu să cadă pe gânduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Își amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în râs, când i-a cerut un

răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Își aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligenta de Montfermeil. Câteva indicii dăduseră de bănuir pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligenta aceea și că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutul Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se duse s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligenta din fundătura La Planchette și se duse la Montfermeil.

Se aștepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decât întuneric.

În primele zile cei doi Thénardier fuseseră furioși și trăncăniseră. Disparația Ciocârliei făcuse vâlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveștii care până la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Așa luă naștere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greș, înțelese foarte repede că nu e nici-

odată folositor să atragi atenția procurorului general și că plângerile lui cu privire la „răpirea” Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiției asupra lui și asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufnițele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumânare. Și, mai întâi, cum o să se descurce el în privința celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Așadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si și făcu pe miratul când i se mai vorbi de „copilul furat”. Nu pricepea nimic; fără îndoială că se plânsese în clipa când i se luase atât de repede mititica lui dragă, pe care din duioșie ar fi vrut s-o mai ție vreo două-trei zile, dar că „bunicul” fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul”, pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul” îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuși câteva întrebări, ca pe niște sonde, în povestirea lui Thénardier:

— Cine era bunicul și cum îl chema?

Thénardier răspunse simplu:

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimația. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarce la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, își spuse el, și eu sunt un nătărău.”

Începu să uite povestea asta, când, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard și era poreclit „cerșetorul care dă de pomană”. Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l știa nimeni precis și care trăia singur, cu o fetiță de opt ani, care habar n-avea de nimic, decât că venea de la Montfermeil. Montfermeil! Cuvântul acesta se întorcea iar și iar, și-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrân cerșetor în slujba poliției, un fost țârcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo câteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieșea niciodată decât seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, și nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea câteva milioane, fiindcă era toată căptușită cu bancnote. Hotărât lucru, asta ațâță curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, și fără să-l sperie, se îmbracă într-o bună zi cu zdrențele țârcovnicului și luă locul pe care

bătrânul copoi se așeza în fiecare seară pe vine, cântându-și psalmii pe nas și spionând printre rugăciuni.

În sfârșit, „individul suspect” veni în fața lui Javert travestit în acest chip și-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, și lovitura pe care o primi Jean Valjean părându-i-se că-l recunoaște pe Javert o primi și Javert, părându-i-se că-l recunoaște pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înșele. Moartea lui Jean Valjean era oficială; lui Javert îi rămâneau îndoieli, și încă grave; și atâta vreme cât se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mâna în gât nimănui.

Își urmări omul până la hardughia Gorbeau și o făcu să vorbească pe bătrână, ceea ce nu era greu. Bătrâna îi confirmă povestea despre redingota căptușită cu milioane și-i istorisi întâmplarea cu hârtia de o mie de franci. O văzuse! O pipăise! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeași seară se și instalează în ea. Se puse să tragă cu urechea la ușa chirieșului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumânarea prin gaura cheii și zădărnicișe socoteala spionului, păstrând tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean își luă tălpășița. Dar

zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simțit de bătrână, care, auzind zornăit de bani, își închipui că vroia să se mute și se grăbi să-i dea de știre lui Javert. Noaptea, pe când Jean Valjean ieșea din casă, Javert îl aștepta în dosul copacilor de pe boulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreție putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean; apoi, pentru că a pune mâna pe un vechi ocnaș evadat și socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiției îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoși”, era un succes măreț pe care cei vechi din poliția pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, și se temea ca aceștia să nu-i ia ocnașul; în sfârșit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi de care îți bați joc trâmbițându-le cu mult înainte. Îi plăcea să-și pregătească în umbră capodoperele și să le dea apoi în vileag dintr-odată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colț de stradă în colț de



stradă, fără să-l piardă din ochi nicio clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranță, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Câteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet până în cele două Camere și intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înșele; prefectul îi trăgea la răspundere; o greșeală însemna destituirea. Își închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodușă de douăzeci de ziare:

*„Ieri un bunic bătrân cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vârstă de opt ani, a fost arestat și dus la închisoarea prefecturii sub cuvânt că ar fi un ocnaș evadat!”*

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată: Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conștiinței sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întorcea spatele și mergea prin întuneric.

Tristețea, neliniștea, tulburarea, copleșeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea și să caute un adăpost în Paris pentru Cosette și pentru el, nevoia de a-și potrivi pasul după pasul unui copil – toate acestea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfățișarea lui Jean Valjean și îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încât poliția însăși, încarnată în Javert, putea să se înșele, și se înșelă. Neputința de a se apropia de el prea mult, haina lui de învățător bătrân venit din emigrație, declarația lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfârșit, convingerea tuturor că murise ca ocnaș – se adăugau toate la îndoielile lui și se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gând să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, și dacă nu era niciun bătrân rentier cinstit și cumsecade, poate că era un găligan amestecat adânc și iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos șef de bandă, care făcea pomeni pentru a-și ascunde alte talente, așa cum se obișnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi

arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur”. Ce-l costa să aștepte? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Își vedea de drum, așadar, destul de nedumerit, punându-și sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscuse fără doar și poate pe Jean Valjean.

Sunt în lumea asta două ființe care tresar din adâncuri: mama care-și găsește copilul și tigru care-și găsește prada. Javert tresări acum din adâncuri.

După ce-l recunoscuse fără putință de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnașul temut, își aduse aminte că nu erau decât trei și ceru întăriri comisarului de poliție din strada Pontoise. Când trebuie să apuci un băț cu țepi îți pui mânuși.

Această întârziere, cât și staționarea la răspântia Rollin, ca să se înțeleagă cu polițiștii, erau cât p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună râul între ei și vânători. Lăsă capul în jos și se gândi, ca un copoi care pune nasul la pământ, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic fără

greș, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămurî. „N-ai văzut un om cu o fetiță?” „L-am pus să plătească zece centime”, răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mână, trecând printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucând pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gândi la fundătura Genrot așezată acolo ca o trapă și la singura ieșire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Își asigură pozițiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre polițiști, ca să păzească ieșirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului și o puse să-l însoțească. În astfel de partide soldații sunt „atuuri”. De altfel, se știe că pentru a-i veni de hac unui mistreț, trebuie să fii vânător priceput și să ai câini mulți. După ce-și luă toate aceste măsuri și îl simți pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, polițistul lui la stânga, și el, Javert, în urmă, trase pe nas tabac.

Apoi își începu jocul. Avu o clipă de încântare drăcească, își lăsă omul în voie, știind că îl are în mână, dar dorind să întârzie cât mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins și

să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată și ca pisica șireată care lasă șoarecele să încerce să fugă. Ghearele și unghiile au senzualitatea lor monstruoasă: e frământarea tăcută a animalului prins în cleștele lor. Ce poate fi mai plăcut decât această înăbușire!

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbândă; nu avea altceva de făcut decât să strângă gheara.

Îtovărășit cum era, până și gândul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricât de energic, de puternic și de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurând și scotocind în drumul său prin toate colțurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaș.

Când ajunse în mijlocul pânzei lui de păianjen, musca – ia-o de unde nu-i!

Își poate închipui oricine necazul lui!

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur și Picpus; polițistul nu se mișcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecând pe cel urmărit.

Se întâmpla uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vânătorii încercați nu știu ce să mai

spună. Duvivier, Ligniville și Desprez rămân cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge<sup>11</sup> a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor”.

Javert ar fi strigat și el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde și mânie.

Cu siguranță că Napoleon a făcut greșeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Cyrus în războiul din Scitia și Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greșit atunci când nu l-a recunoscut pe fostul ocnaș din prima clipă. Cea dintâi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur și simplu mâna pe el când erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat când l-a recunoscut, cu siguranță, în strada Pontoise. A făcut rău când s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspântia Rolin; sfaturile, bineînțeles, sunt folositoare și e bine să-ți cunoști și să pui întrebări acelor câini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vânătorul

---

<sup>11</sup> *Duvivier, Ligniville, Desprez, Artonge* – vânători vestiți din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Autori de tratate cinegetice.

a luat prea multe măsuri când vânează animale năbădăioase ca lupii și ocnașii. Javert, ocupându-se prea mult să-i pună câinii pe urme, atrăsese luarea aminte a animalului, făcându-l să simtă că e urmărit și punându-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit și copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decât era și-și închipuise că putea să se joace cu un leu, ca și cu un șoarece. Se socotise prea slab atunci când crezuse nimerit să-și mai ia ajutoare. Precauțiune fatală și pierdere de timp prețios. Javert făcuse toate greșelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuți și mai corecți din câți au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvântului, ceea ce se cheamă în termenii vânătoarești un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategii au și ei clipele lor de orbire.

Adesea greșelile mari sunt ca frânghiile groase; făcute dintr-o mulțime de fire. Luați un cablu fir cu fir, luați în parte toate micile motive hotărâtoare, le veți da la o parte unul după altul, spunând: numai atât? Împlețiți-le, suciți-le și vor ieși lucruri uriașe, și anume: Atila care șovăie între Marcian în răsărit și

Valentinian în apus<sup>12</sup>, Hanibal care întârzie la Capua<sup>13</sup>, Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube<sup>14</sup>.

Oricum ar fi fost, Javert nu-și pierde însă capul în clipa în care își dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mână... Sigur că ocnașul evadat nu putea fi departe; puse paznici, orândui curse, vicleșuguri și cutreieră cartie-

---

<sup>12</sup> *Marcian, Valentinian al III-lea* – împărați romani la mijlocul secolului al V-lea; primul, al Imperiului de răsărit; celălalt, al Imperiului de apus. Atila, căpetenia hunilor instalați în câmpia panonică, amenința ambele imperii și mai ales pe cel de apus, dar Valentinian al III-lea, după înfrângerea hunilor în câmpiile catalanice, obținut bunăvoința lui Atila, făgăduindu-i drept soție pe sora sa, Honorina.

<sup>13</sup> După victoriile din nordul Italiei și din Etruria, Hanibal ocoli Roma și se îndreptă spre regiunea orașului Neapole, unde cuceri cetatea Capua; iernă acolo ducând cu trupele sale o viață de petreceri; în acest timp romanii se întăreau și se pregăteau să atace Cartagina.

<sup>14</sup> Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluționar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde-și cumpăraseră proprietăți, dezinteresându-se de primejdiile care amenințau Franța și dezaproband măsurile Comitetului salvării publice împotriva dușmanilor republicii.



rul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta prețios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sunt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafețe necultivate foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, și ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile și terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsa de pază doi oameni isteți și se întoarce la prefectura poliției, rușinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoț.



# CARTEA A ȘASEA

## PETIT-PICPUS



### I – Ulița Picpus, Numărul 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obișnuită ca poarta cu numărul 62 de pe ulița Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două priveliști care n-aveau în ele nimic funebru: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viță, și chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vârfurile unor arbori înalți.

Când o rază de soare înveselea curtea, și când portarul era înveselit de un pahar cu vin, era greu să treci prin fața numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ți răsară în minte un gând vesel. Și totuși locul pe care îl între-

zăreai era trist.

Pragul zâmbea, casa se ruga și plângea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era deloc lesne, să treci dincolo de poartă – lucru aproape cu neputință pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te, Sesame!”<sup>1</sup> pe care trebuia să-l știi – după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau niște trepte strânse între doi pereți, și atât de înguste încât nu lăsau loc de trecere decât unei singure persoane; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului și dunga cafenie, care acopereau scara, și dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungând la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă și dunga cafenie te urmăreau cu o stăruință liniștită. Scara și coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură și se întuneca. După colț, mai făceai câțiva pași și dădeai de o ușă cu atât mai tainică cu cât nu era zăvorâtă. O împingeai și te găseai într-o odăiță pătrată, de vreo șase picioare, pardosită cu piatră,

---

<sup>1</sup> Formulă magică din povestea arabă *Ali-Baba și cei patruzeci de hoți (1001 de nopți)* prin care hoții și, după dâșii, Ali-Baba făceau să se miște lespeda de la intrarea unei peșteri cu bogății.

spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă și mată, venea printr-o fereastră mare împărțită în ochiuri mici, care era la stânga și cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai și nu vedeai pe nimeni; ascultai și nu auzai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera, nu era mobilată; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața ușii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurând cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucișate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cât niște ochiuri de împletitură, mai mici decât un deget și jumătate. Floricelele verzi ale hârtiei de pe perete ajungeau liniștite și în bună rânduială până la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoșeze și să le răvășească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atât de firavă încât să încerce să intre și să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuși grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gândise și la asta, deoarece o căptușise cu o fâșie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate și străpunsă de mii de găuri, mai mărunte de-

cât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri, zăbrelite atârna șnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de șnur, suna un clopoțel și se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

— Cine e acolo? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blând, atât de blând încât părea lugubru.

Și de data aceasta era un cuvânt magic pe care trebuia să-l știi. Dacă nu-l cunoșteai, vocea tăcea și peretele își redobândea liniștea, ca și cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoșătoare a mormântului.

Dacă rosteai cuvântul, glasul se auzea iar:

— Intrați la dreapta.

Vedeai abia atunci, în fața ferestrei, la dreapta, o ușă cu geamuri, vopsită în cenușiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanță, deschideai ușa și încercai întru totul aceeași impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelile să fie date la o parte și candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pă-

trundea prin ușa cu geamuri: o încăpere strâmtă, mobilată cu două scaune vechi și cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poți rezema, se afla o tăbliță neagră, de lemn. Loja era zăbreliată, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu niște drugi de fier groaznici, monstruos împlețiți și fixați în perete prin lipituri uriașe, care semănau cu niște pumni.

După câteva minute, privirea începea să se obișnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniță, și încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât cu vreo câteva degete. Întâlnea bariera unui oblon negru, prins și întărit cu bârne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stîngii lungi și înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După câteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei și-ți spunea:

— Sunt aici, ce vreți de la mine?

Era vocea ființei iubite; uneori vocea pe care o adori. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzai zgomotul unei răsufări. Ți se părea că e un glas care îți vorbește de dincolo de mormânt. Dacă îndeplineai anumite condiții,

ceea ce se întâmpla rar, atunci o fâșie îngustă a oblonului ți se deschidea în față și glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atât cât îți îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decât gura și bărbia; restul feței era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriță și o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îți vorbea, dar nu te privea și nu-ți zâmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în așa fel încât chipul acela îți apărea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuși cu nesaț în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveșmântată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercând să deslușească ceea ce se afla în jurul arătării. După câțeva vreme îți dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceață de iarnă, amestecată cu aburi de mormânt, un fel de pace înfricoșătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mănăstiri. Era interiorul casei posomorâte și aspre, numită mănăstirea bernardinelor Veșnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mănăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemișcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărută, de grilajul de fier și de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, și nici una spre mănăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfințit.

Exista totuși o lumină și dincolo de bezna aceea: era o viață și în această moarte. Cu toate că mănăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcându-l și pe cititor să pătrundă, și să spunem, păstrând măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată și prin urmare nici nu le-au spus.



## II – Ordinul călugăresc al lui Martin Verga

Mănăstirea, care exista cu mulți ani înainte de 1824 în ulița Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Așadar, bernardinele acestea nu țineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinat sfântului Bernard, ci sfântului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărți bisericești știe că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregație de bernardine-benedictine, care-și aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcalá.

Congregația aceasta s-a ramificat în toate țările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sunt obișnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decât ordinul sfântului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sunt afiliate alte patru congregații – două în Italia: Monte-Casino și Sfânta Justina din Padova; două în Franța: Cluny și Sfântul Maur – și nouă ordine: Valombrosa, Grammont, celestini, camaldulii, certozii, smeriții, olivatorii

și silvestrinii, și, în sfârșit, cistercienii; pentru că însăși această tulpină a altor ordine, nu e decât un lăstar al sfântului Benedict. Cistercienii datează de la sfântul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098; în schimb, diavolul care se retrăsese în deșertul Subiaco (îmbătrânind, poate se făcuse schivnic?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529 de către sfântul Benedict, pe atunci în vârstă de șaptesprezece ani.

În afară de carmelite care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept și nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sunt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sunt îmbrăcate în negru și poartă un pieptar care, după rânduiala lăsată dinadins de sfântul Benedict, urcă până la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mâneci largi, un vâl lung de lână, acel pieptar urcând până la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, și o fâșie de pânză albă, care le acoperă fruntea până la sprâncene. Totul e negru, numai fâșia de pânză e albă. Ucenicele poartă aceleași haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au pe lângă veșmântul obișnuit, un șirag de mătâni atârnat de brâu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veșnica închinare, la fel ca benedictinele sfântului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris: una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Geneviève. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfântului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève și la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca și felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfântului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfânt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus, nu purtau acest sfânt potir. Veșnica închinare, deși comună mănăstirii de la Petit-Picpus, ca și celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfântului Potir și bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce privește practicile; tot așa cum există o potrivire în ce privește cercetarea și preamărirea tainelor, despre copilăria, viața și moartea lui Isus Hristos și a sfintei Fecioare, între alte două ordine deo-

sebite și uneori dușmane: Oratoriul Italiei, stabilit la Florența de către Filip de Neri<sup>2</sup> și Oratoriul Franței, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întâietatea întrucât Filip de Neri nu era decât sfânt, pe când Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra lojă spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare și în alte multe zile anume orânduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopții și rămân până la trei dimineața să-și citească breviarul și să cânte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearșafuri de lână netoarsă și pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-și vorbesc decât în recreațiile care sunt de altfel foarte scurte, și poartă cămăși de dimie timp de șase luni, de la 14 septembrie, ziua Înălțării Sfintei Cruci, până la Paști.

---

<sup>2</sup> Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înființat ordinul catolic al oratorienilor, introdus și în Franța la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Bérulle.

Aceste șase luni înseamnă o îmblânzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămașă, cu neputință de îndurat pe căldurile verii, provoca febră și spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrângă folosința. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, când călugărițele își pun cămașa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare – iată legământul lor monahal, mult înăsprit de legile mănăstirii.

Stareța e aleasă pe trei ani de către călugărițele numite „maici cu glas”, deoarece au drept de vot în sfatul mănăstirii. O stareță nu poate fi realeasă decât de două ori, așa că cea mai lungă domnie a unei starețe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujește; acesta le rămâne mereu ascuns după o pânză întinsă, înaltă de șapte picioare. Când predicatorul se află în capelă, maicile își lasă vâlul peste față. Ele sunt ținute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pământ și cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mănăstire: arhiepiscopul diocesei.

Mai e încă unul: grădinarul; dar acesta e un moșneag, și ca să fie totdeauna singur în

grădină, maicile ca să-l ocolească, sunt vestite de clopoțelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sunt supuse stareței printr-o ascultare totală și fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos: *ut voci Christi*, la cea dintâi mișcare și la primul semn: *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu râvnă, cu supunere oarbă: *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mâna muncitorului: *quasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume: *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplinește, la rândul ei, ceea ce se numește o ispășire. Ispășirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greșelile, pentru toate abaterile, pentru toate pângăririle, pentru toate nedreptățile, pentru toate crimele care se săvârșesc pe pământ. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă până la patru dimineața, sau de la patru dimineața până la patru după-masă, sora care îndeplinește ispășirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfântului potir, cu mâinile împreunate și cu funie la gât. Când

oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu fața la pământ și cu brațele întinse. Aceasta îi e singura ușurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toți păcătoșii lumii. Lucrul acesta e măreț până la sublim.

Deoarece actul acesta se săvârșește în fața unui stâlp în vârful căruia arde o lumânare, se spune fără deosebire „a face o ispășire” sau „a sta la stâlp”. Călugărițele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului și a umilinței.

Ispășirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stâlp nu și-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În fața sfântului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriță. Rugăciunea lor ține un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veșnica-închinare.

Starețele și maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adânc înțeles, care amintesc nu sfinți și martiri, ci clipe din viața lui Isus Hristos, așa de pildă maica Nativité<sup>3</sup>, maica Conception<sup>4</sup>, maica

---

<sup>3</sup> Nașterea Domnului.

<sup>4</sup> Zămislire.

Présentation<sup>5</sup>, maica Passion<sup>6</sup>. Numele de sfinte nu sunt totuși oprite.

Când le privești nu le zărești decât gura. Toate au dinții galbeni. Niciodată n-a pătruns în mănăstire o perie de dinți. A-ți spăla dinții e un păcat care stă în vârful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris: pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea” sau „al meu”. N-au nimic al lor și nu trebuie să țină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru”; de pildă: vâlul nostru, mătăniile noastre; dacă ar vorbi vreodată despre cămașa pe care o poartă ar spune „cămașa noastră”. Uneori se leagă de câte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfințită. Îndată ce-și dau seama că încep să țină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Își aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfânta Tereza l-a dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa când intrase în ordin: „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care țin foarte mult”. „Ah, ai ceva la care ții? Atunci locul dumitale nu-i printre noi”.

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă

---

<sup>5</sup> Intrarea în biserică.

<sup>6</sup> Patimile Domnului.



în singurătate sau să aibă un colț al ei, „o odaie”. Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice: „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!” Cealaltă răspunde: „Pururea!” Aceeași ceremonie când una bate la ușa celeilalte. Nici nu s-a deschis ușa și de partea cealaltă se aude o voce blândă care spune în grabă: „Pururea!” Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie mașinal, prin obișnuință. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!” mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung: „Fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!”

Călugărițele vizitandine<sup>7</sup> când intră spun: „Ave Maria”<sup>8</sup>, iar cele la care vin răspund: „Gratia plena”<sup>9</sup>. E „bună ziua” lor și e într-adevăr „binecuvântată”.

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserică mănăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareța, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gândesc și rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La

---

<sup>7</sup> Maici care aparțin ordinului vizitării.

<sup>8</sup> Bucură-te, Maria.

<sup>9</sup> Binecuvântată.

ora cinci și la oricare ceas al zilei fie lăudat și adorat preasfântul potir al altarului!” Dacă e ceasul opt: „La ora opt și la oricare ceas...” și așa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gândurilor și să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune: „La ora aceasta și la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!”

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, își cântă rugăciunile lor ca o psalmodiere gravă de cântec gregorian pur, și totdeauna cu voce plină, cât ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză și spun încet: „Isus-Maria-Iosif”. Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, până unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant și tragic.

Maicile de la Petit-Picpus își făcuseră un cavou sub altar pentru mormântul comunității. „Guvernământul”, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Așadar, când mureau, trebuiau să fie duse afară din mănăstire. Lucrul acesta le întrista și le înfricoșa ca o încălcare a legii.

Ca o mărunță consolare, li se dăduse voie să fie înmormântate la o oră anumită, într-un colț din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparținuse odinioară comunității lor.

Călugărițele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia și toate slujbele, ca duminica. Ele țineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, și de care biserica făcea altădată atâta risipă în Franța și mai face și azi, în Spania și Italia. Priveghiurile lor la capelă sunt nesfârșite. În ce privește numărul și durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sunt înfricoșătoare, ale novicelor și mai teribile, iar rugăciunile profeselor sunt cele mai grozave”. Călugărițele se întrunesc o dată pe săptămână; stareța prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rândul ei, îngenunchează pe lespede și se spovedește cu glas tare în fața celorlalte, spunând greșelile și păcatele pe care le-a săvârșit în timpul săptămânii. Maicile din sfat se strâng după fiecare spovedanie și împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sunt rezervate greșelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc

„culpa”. A te învinovăți înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu fața la pământ înaintea stareței, până ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decât „maica noastră”, o înștiințează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovățirea se face pentru orice și nimica toată. Un pahar spart, un vâl sfâșiat, o întârziere fără vrere de câteva secunde la o slujbă, o notă falsă la biserică sunt de ajuns pentru a te învinovăți. Învinovățirea se face în mod spontan: *culpabila* însăși (cuvântul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă și se pedepsește. În zilele de sărbătoare și duminicile, patru maici psalmodiază slujba în fața unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cântărețe, cântând un psalm care începea cu *Ecce*<sup>10</sup>, în loc de *Ecce* spuse tare notele acesteia trei: *do, si, sol*; se învinovăți pentru zăpăceala ei cât ținu toată slujba. Ceea ce agrava greșeala era faptul că întreg sfatul răsese. Când o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vâlul peste obraz, cum am mai spus, așa ca să nu i se vadă decât gura.

---

<sup>10</sup> Iată.

Numai stareța mănăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-și pot vedea decât rudele apropiate și nici pe acestea decât foarte rar. Dacă, din întâmplare, cineva din afară dorește să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viața lumească, are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori. Mai ca e adusă și i se vorbește printre obloanele care nu se întredeschid decât pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rânduiala sfântului Benedict, înăsprită de Martin Verga.

Călugărițele juruite lui nu sunt niciodată vesele, rumene și fragede, cum sunt adeseori surorile din alte ordine. Sunt palide și grave. Între 1825 și 1830 trei dintre ele au înnebunit.

### III – Asprimi

Vreme, de cel puțin doi ani, uneori chiar patru, călugărițele sunt postulante; alți patru ani, novice. Legămintele pe toată viața nu pot fi rostite decât arareori înainte de douăzeci și trei sau douăzeci și patru de ani. În

ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sunt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupești nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua când o novice își face „profesiunea de credință”, e îmbrăcată cât se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie și i se încrețește părul; apoi se culcă pe pământ, acoperită cu un vâl mare negru și i se cântă slujba morților. Călugărițele se despart în două șiruri: unele trec pe lângă ea spunând cu voce plângătoare: „Sora noastră a murit”, iar cele din al doilea șir răspund cu un glas răsunător: „Trăiește întru Isus Hristos”.

În anii când se petreceau aceste întâmplări, pe lângă mănăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnișoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, și o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereți, creșteau dezgustate de lume și de plăcerile vieții. Una dintre ele spunea într-o zi: „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap până-n picioare”. Purtau rochii albastre cu o bonetă albă și un sfânt-duh de

argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfânta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare și supremă fericire să se îmbrace în călugărițe și să ia parte la slujbele și rânduiele sfântului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugărițele le împrumutau veșmintele lor negre. Gestul acesta păru profan și stareța îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decât novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială și încurajate în mănăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire și o adevărată desfătare pentru eleve. Pur și simplu se distrau. „Era ceva nou: aducea o schimbare.” Gândiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viața lumească, să pricepem fericirea de a ține în mână un pământ și de a sta în picioare ceasuri întregi cântând, câte patru, în fața unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mănăstirii, dacă nu și austerității ei. Am cunoscut o femeie tânără, întoarsă în lume, care după mulți ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobișnuiască de a spune la repezeală, ori de câte ori cineva îi bătea în ușă: „Puru-

rea!” Elevele, ca și călugărițele, nu-și vedeau părinții decât la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată până unde mergea severitatea în privința asta: într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărășită de o surioară a fetei, în vârstă de trei ani. Eleva plângea, fiindcă voia să-și sărute sora. Interzis! Se rugă s-o lase pe fetiță să-și treacă cel puțin mânuța printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorința i-a fost refuzată cu indignare.

#### IV – Bucurii

Fetele acestea au umplut, totuși, casa aceea gravă cu amintiri încântătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viață mănăstirii. Suna pentru recreație. O ușă se răsucea în țâțâni. Păsările ciripeau: Bucurați-vă! Vin copiii! O năvală de tinerețe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Fețe strălucitoare, frunți dalbe, ochi nevinovați, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăștiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetițelor, mai plăcută decât zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei și fiecare își



aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strângeau la un loc, alergau; guri cu dințișori albi, frumoși, pălăvrăgeau prin colțuri; de departe, vălurile supravegheau râsetele, umbrele pândeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, râdeau. Cei patru pereți lugubri erau în clipele acelea orbiți de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrângea în ei și acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un vâl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugărițelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăția. Datorită copiilor exista o oră de prospețime printre atâtea ceasuri severe. Fetițele mici săreau, cele mari dansau. În mănăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încântător și mai împăratesc decât toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo și să râdă împreună cu Perrault<sup>11</sup>; era în grădina aceea neagră destulă tinerețe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descrețească frunțile tuturor străbuni-

---

<sup>11</sup> Scriitor francez din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povestirile sale *Motanul încălțat*, *Scufița roșie*, *Cenușăreasa*, *Prichindel* ș.a.

cilor din epopee și din poveste, de pe tron și din colibe, de la Hecuba<sup>12</sup> până la Ma-ma-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decât oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălășie, care te fac totdeauna să râzi cu un râs înduioșat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiță de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mănăstire decât nouă ani și zece luni! Ce fericire!”

*Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:*

*O maică din sfat: De ce plângi, fetițo?*

*Fetița (de șase ani; plângând în hohote): I-am spus lui Alix că știu istoria Franței. Ea zice că n-o știu, dar eu o știu.*

*Alix (cea mare, de nouă ani): Nu! N-o știe.*

*Maica: Cum așa, fata mea?*

*Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întâmplare și să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.*

— Ei, și?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o?

— Am deschis cartea la întâmplare, așa

---

<sup>12</sup> Personaj legendar din *Iliada* lui Homer.

cum a vrut ea și i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Și care era întrebarea?

— Era: „Ce-a urmat după aceea?”

Tot acolo a fost făcută această observație, adâncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare:

— Ce drăguț e! Mănâncă partea de deasupra a tartinei, ca un om!

De pe una dintre lespezile acestei mânăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vârstă de șapte ani:

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost zgârcită.

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sunt vinovată de a mă fi uitat după bărbați.

Pe pajiștea acelei grădini, o gură trandafirie, de șase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaștri, de la patru, la cinci ani:

— Au fost odată trei cocoși într-o țară unde erau flori multe. Cocoșeii au cules florile și le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele și le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe și un lup, iar

lupul din pădure a mâncat cocoșeii.

Un alt poem:

— Au fost odată un băț și o spinare...

— Paiața a luat bățul și a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.

— Atunci a venit o cucoană și a trimis paiața la închisoare.

Tot acolo, o fetiță părăsită, un copil găsit, pe care mânăstirea îl creștea din milă, a spus cuvintele acestea blânde, dar care te umplu de tristețe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor și șopti în ungherul ei:

— Când m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.

Era acolo o portăreasă voinică, care forfo-tea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanțul de chei la brâu. O chema sora Agata. Cele „mari” – care aveau mai mult de zece ani – o porecliseră Agatocle<sup>13</sup>.

Prânzitorul, o încăpere lungă și dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziș, printr-o galerie cu arcade la înălțimea grădini, era întunecos, umed și plin cu jivine.

---

<sup>13</sup> Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici joc de cuvinte: Agatocle (pron. *Agatoclé*) pronunțat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

Toate locurile dimprejur își aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colțuri primise în limbajul fetelor de pension câte un nume special și evocator. Exista astfel colțul Păianjenilor, colțul Omizilor, colțul Gândacilor și colțul Greierilor. Colțul Greierilor era lângă bucătărie și, din pricina aceasta, foarte prețuit. Acolo era mai puțin frig decât într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prânzitor în pension și erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colțul unde își avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe când își făcea vizita pastorală, văzu o fetiță frumușică și rumenă, cu un păr blond încântător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguță, cu obraji rumeni, care se afla lângă el:

— Cine e fetița asta?

— E un păianjen, monseniore.

— Ei! Dar asta?

— E un greiere.

— Și astălaltă?

— O omidă.

— Da? Și dumneata ce ești?

— Eu sunt un gândac, monseniore.

Fiecare casă de acest fel are deprinderile și

curiozitățile ei. La începutul veacului nostru, Ecoen<sup>14</sup>, era unul dintre locurile de acest fel, gingașe și aspre, unde fetele își trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească.

La Ecoen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare” și „florărese”. Altele se numeau „baldachine” și „cădelnițe”, purtând panglicile baldachinelor, sau cădelnițând în jurul sfântului Potir. Florile veneau de drept în sarcina „florăreselor”. Patru „fecioare” mergeau în frunte. În dimineața acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor:

— Care e fecioară?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuțe” de șapte ani, adresate uneia „mari” de șaisprezece ani, care lua loc în frunte procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă:

— Tu ești fecioară, eu nu.

---

<sup>14</sup> Localitate la nord de Paris; posedă un frumos castel din timpul Renașterii; în secolul al XIX-lea se instalase într-însul un institut de fete, condus de călugărițe catolice; doamna Campan era directoarea pensionului.

## V – Distracții

În sala de mâncare, deasupra ușii, era scrisă cu litere mari și negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, și care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai:

*„Tatăl nostru mic și alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvântat și Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, când mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpătâi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc și să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sunt frații mei, cele trei fecioare sunt surorile mele. Cu cămașa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe câmp, plângând pe Dumnezeu și îl întâlni pe sfântul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus<sup>15</sup>. Nu știi dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atârnă, mâinile îi sunt bătute în cuie și pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineata, va intra în rai.”*

---

<sup>15</sup> Vecernie, slujbă de seară.

În 1827 rugăciunea aceasta atât de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se șteargă și din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sunt acum femei bătrâne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mâncare, a cărei singură ușă se deschidea, așa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sunt singurele folosite în interiorul mănăstirilor. Prânzul era totdeauna frugal; până și hrana copiilor era severă. Un singur fel de mâncare: carne cu legume sau pește sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mâncare, rezervat fetelor de pension, era totuși o excepție. Copilele mâncau și tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămâna aceea, care, din când în când, dacă o muscă zbura și bâzâia împotriva regulamentului, deschidea și închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citate cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, așezată la picioarele cru-



cifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămâna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele își spălau singure paharul de metal și tacâmurile, aruncând uneori câte un rest de zgârci sau de pește stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă”.

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba”. Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfârșit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mănăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decât „într-un singur exemplar” și a cărei citire era oprită. E regulamentul sfântului Benedict. O taină pe care niciun ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas, sen constitutiones nostras externis communi cabit*<sup>16</sup>.

Fetele din pension izbutiră într-o zi să șterpelească această carte și începură s-o citească cu nesaț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din

---

<sup>16</sup> Nimeni nu va divulga străinilor regulile și regulamentul nostru (lat.).

primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decât cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante” numai câteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, și unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de câțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă și cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, când vântul scutura copacii, să ridice de pe jos, pe furiș, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci și cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de... una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai:

*„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în așteptarea cinei, le vârâm sub pernă, iar seara le mâncăm în pat, și, când nu se poate altfel, la closet.”*

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mănăstire, una dintre eleve, domnișoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorenev, puse rămășag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atât de as-

pră. Fetele au ținut rămășagul, dar niciuna dintre ele nu credea în el. În sfârșit, sosi momentul când arhiepiscopul trecu prin fața elevelor. Domnișoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieși dintre rânduri și spuse: „Monsenior, o zi de vacanță”. Domnișoara Bouchard era înaltă și rumenă, cu cei mai drăguți obrăjiori de pe lume. Domnul de Guélen zâmbi și-i spuse: „Cum fata mea, o zi de vacanță? Trei zile, dacă doriți! Vă încuviințez trei zile.” Stareța nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărâse. Scandal în mănăstire și bucurie în pension. Puteți să vă închipuiți ce-a urmat!

Mănăstirea aceasta posomorâtă nu era totuși destul de bine zăvorâtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama și chiar romanul să nu poată pătrunde până la ea. Drept dovadă ne vom mărgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat și neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuși nicio legătură cu întâmplările pe care le istorisim. Îl amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mănăstirii.

În vremea aceea, trăia în mănăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriță și pe care toți o priveau cu mult respect: o chema „doamna Albertine”. Nu se știa nimic despre

ea, decât că era nebună și că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, și privea în gol cu ochi mari și negri. Vedea ceva? Ceilalți se îndoiau. Nu mergea, aluneca; nu vorbea niciodată; nimeni nu putea să spună cu siguranță dacă răsuflă. Nările îi erau subțiri și străvezii ca ale unui om care și-ar fi dat sufletul. Când îi atingeai mâna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzând-o trecând îi spuse alteia: „Unii cred că e moartă”. „Poate că și este”, răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de povești. Curiozitatea fetelor de pension e fără sfârșit. În capelă era o strană numită „ochiul bouului”. Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decât o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălțimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care sluja, ceea ce era interzis călugărițelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tânăr, ducele de Rohan, pair

al Franței, ofițer de mușchetari în 1815, pe când se numea principe de Léon, și mort după 1830, ca arhiepiscop de Besançon și cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima dată la mănăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici și la slujbe cufundată într-o liniște adâncă și într-o totală nemișcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate și spuse tare, în liniștea capelei: „Uite! Auguste!” Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemișcarea ei. Pe fața aceea stinsă și înghețată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese și nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mănăstire. Câte se cuprindeau în acel „Uite! Auguste!” Câte destăinuiri! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nicio îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoștea pe domnul de Rohan; și era ea însăși o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atât de familiar despre un aristocrat, și că între ea și el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță

foarte strânsă, pentru că îi ştia numele de botez.

Două ducese, nespuse de grave, doamnele de Choiseul şi de Sérent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulţumită privilegiului *Magnates mulieres*<sup>17</sup>, şi înspăimântau tot pensionul. Când treceau cele două doamne bătrâne, toate fetele tremurau şi plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să ştie, obiectul atenţiei fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în aşteptarea episcopatului. Obişnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugăriţelor de la Petit-Picpus. Niciuna dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pânză, dar auzeau vocea lui blândă, cam subţire, pe care ajunseră să o recunoască şi să o deosebească. Fusese muşchetar, şi se spunea despre el că e foarte elegant; că îşi piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, şi rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginaţiei acestor fete de şaisprezece ani.

---

<sup>17</sup> Doamne nobile.

Niciun zgomot din afară nu pătrundea în mănăstire. Numai o dată s-a auzit, totuși, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, și fetele care erau atunci în pension și-l mai amintesc încă. Un flaut cânta în vecinătate. Cânta totdeauna aceeași arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpâna inimii mele...* repetând-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele își petreceau ore întregi ascultând-o, maicile din sfat erau tulburate, gândurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cântat câteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tânărul” care cânta atât de fermecător din flaut și care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi. Câteva se furișară pe o ușă dosnică și se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercând să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers până acolo încât și-a trecut brațul deasupra capului, printre gratii, și a fluturat o batistă albă. Alte două fură și mai îndrăznețe. Găsiră un mij-

loc să se cațäre până pe un acoperiș, cutezara și izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tânărul” acela. Era un bătrân nobil emigrant, orb și sărăcit, care cânta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urât.

## VI – Schitul

În curtea mănăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite: mănăstirea cea mare, unde trăiau călugărițele, internatul, unde locuiau elevele, și, în sfârșit, așa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugărite bătrâne din diferite ordine, supraviețuitoare ale mănăstirilor distruse de revoluție; o îmbinare pestriță de veșminte negre, albe și cenușii, din toate tagmele religioase și din toate ramurile posibile: ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mănăstire peticită, ca haina unei paiațe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzlețe și fără rost, pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugărițele de la Petit-Picpus le primise-



ră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreație, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique și a maicii Jacob.

Una din aceste refugiate se simțea La Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriță de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supraviețuia. Fosta mănăstire de călugărițe Sainte-Aure stăpânea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locașul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiașă ca să poată purta falnicul veșmânt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular<sup>18</sup> stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, și pe care, după moarte, l-a lăsat mănăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriță. Astăzi n-a mai rămas decât o păpușă.

În afară de aceste vrednice maici, câteva femei bătrâne din lumea mare, cum era

---

<sup>18</sup> Pătrățul *sau romb* de postav purtat pe umăr de unele ordine călugărești catolice.

doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul și doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mănăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea când își sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis<sup>19</sup>, care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții, intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mănăstirea Petit-Picpus.

Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul, fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăși că se leapădă de ele; și de-altminteri intrase în faza cucernicieii celei mai adânci. Cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul prințului, fu primită. Peste șase sau opt luni plecă, susținând că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încântate. Cu toate că era foarte bătrână, mai cânta la harpă, și încă destul de

---

<sup>19</sup> Romancieră de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, educatoarea viitorului rege Ludovic-Filip.

bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă și latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum câțiva ani se mai puteau vedea lipite de partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde își ținea banii și giuvaierele, aceste cinci versuri latinești, scrise de mâna ei cu cerneală roșie pe o bucată de hârtie galbenă, și care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimânta pe hoți:

*Imparibus meritis pendent tria corpora ramis:*

*Dismas et Gesmas, media est divina potestas;*

*Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.*

*Nos et res nostras conservet summa potestas.*

*Hos versus dicas, ne fu furto tuoa perdas.*<sup>20</sup>

Versurile acestea scrise în latineasca veacu-

---

<sup>20</sup> Trei trupuri cu merite neegale atârnă pe cruci: / Dismas și Gesmas, dar la mijloc divinul stăpân; / Dismas se avântă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos / Cel-de-Sus să ne aibă în pază pe noi și avuția noastră. / Repetă versurile acestea, să nu ți se fure lucrurile tale.

lui al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tâlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobște, Dimas și Gestas sau Dismas și Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretențiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tâlhar.

De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credință a tuturor călugărițelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mănăstirii, construită în așa fel, încât să despartă, ca un adevărat zăgaz, mănăstirea cea mare de internat, era firește aceeași pentru internat, pentru mănăstirea cea mare, și pentru schit. Putea intra și publicul printr-un fel de ușă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orânduit, încât niciuna dintre locuitoarele mănăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiți-vă o biserică în care spațiul destinat corului ar fi fost apucat de o mână uriașă și sucit astfel încât să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obișnuite, ci un fel de sală sau de peșteră întunecoasă în dreapta preotului care slujește; închipuiți-vă această încăpere închisă cu perdeaua de șapte picioare înălțime, despre care am mai vorbit; înghesuți

în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugărițele din cor la stânga, și pe eleve la dreapta, pe maici și pe novice în fund, și veți putea să vă faceți o idee despre călugărițele de la Petit-Picpus care iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mănăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Când călugărițele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona liniște, lumea din biserică nu-și dădea seama de prezența lor, decât după zgomotul pe care-l făceau așezându-se în strane.

## VII – Câteva siluete din umbră

În timpul celor șase ani dintre 1819 și 1825, stareță la Petit-Picpus era domnișoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieții sfinților din Ordinul sfântului Benedict*. Fusesse aleasă stareță a doua oară. Era o femeie de vreo șaizeci de ani, scurtă, îndesată, „cântând ca o oală spartă”, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mănăstire și, de aceea, iubită de toți.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintașei sale, Marguerite, o adevărată Dacier<sup>21</sup> a ordinului. Era cultă, învățată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decât cu o benedictină.

Locuitoria stareței era o bătrână călugăriță spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau: maica Sainte-Honorine, casierița; maica Sainte-Gertrude, prima maestră a noviceilor; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră; maica Anonciation, paraclisera; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mănăstirea, apoi maica Sainte-Mechtilde (domnișoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu și la cealaltă mănăstire, du Trésor, care se află între Gisors și Magny; maica Saint-Joseph (domnișoara de Cogolludo); maica Sainte-Adelaide (domnișoara d'Auverney); maica Miséricorde (domnișoara de Cifuentes, care n-a putut să rezis-

---

<sup>21</sup> *Ana Dacier* (1651–1720); o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaștere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

te la asprimile vieții mănăstirești); maica Compassion (domnișoara de la Miltière, foarte bogată, primită la șaiszeci de ani, împotriva regulamentului); maica Providence (domnișoara de Laudinière); maica Présentation (domnișoara de Siguenza) care a fost stareță în 1847; în sfârșit, maica Saint-Céline (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnișoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încântătoare, de douăzeci și trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborâtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnișoara Roze, iar aici i se spunea maica Assumption.

Maica Sainte-Mechtilde care avea în seama ei cântările și corul se folosea bucuroasă de eleve. Își alegea de obicei o întreagă gamă, adică șapte eleve între zece și șaisprezece ani, potrivite în glas și la statură, pe care le puneă să cânte în picioare aliniat una lângă alta după vârstă, de la cea mai mică până la cea mai mare. Se înfățișau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan<sup>22</sup> alcătuit din îngeri.

---

<sup>22</sup> Personaj mitologic: zeitate pastorală, înfățișată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, erau sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, și sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să râdă.

Toate femeile astea erau blânde cu copiii. Călugărițele nu erau aspre decât cu ele însele. Nu se făcea foc decât la internat, iar mâncarea, față de cea din mănăstire, era aici mai aleasă. Afară de asta, o mulțime de îngrijiri. Numai că, atunci când vreo elevă trecea pe lângă o călugăriță și încerca să-i vorbească, călugărița nu-i răspundea niciodată.

Această regulă a tăcerii făcuse ca, în toată mănăstirea, vorba să nu fie îngăduită fapturilor omenești și să fie trecută lucrurilor neînsufleteite. Se auzea când glasul clopotului bisericii, când clopoțelul grădinarului.

Un clopot foarte sonor, așezat la chilia de lângă poartă și care se auzea în toată casa, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieții materiale ce urmau a fi îndeplinite și chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană și fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareță se suna o dată și încă o dată;



pentru locțiitoarea stareței se suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunța prin șase lovituri urmate de alte cinci, încât elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg la șase-cinci. Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Era auzit foarte des. „Dracu-n patru!” spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit: deschiderea porții mănăstirii, înfricoșătoarea tăblie de fier, acoperită de zăvoare, care nu se clintea din balamale decât în fața arhiepiscopului.

Afară de el și de grădinar, precum am spus, niciun alt bărbat nu intra în mănăstire. Elevele mai vedeau doi: unul era duhovnicul, abatele Banès, bătrân și urât, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus câteva rânduri îl numește domnul Anciot și-l califică „un bătrân îngrozitor și cocoșat”.

Se vede, așadar, că toți bărbații erau aleși cu socoteală.

Așa era casa asta ciudată.

### VIII – *Post corda, lapides*<sup>23</sup>

După ce i-am schițat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în câteva cuvinte și configurația materială. Cititorul și-a făcut o idee.

Mănăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape cu totul marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, strada Picpus și fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais. Aceste patru străzi înconjurau trapezul ăsta ca șanțul unei cetăți. Mănăstirea se compunea din câteva clădiri și o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcții hibride, care, văzute de sus, deseneau destul de exact o spânzurătoare culcată pe pământ. Brațul cel mare al furcii ocupa întreaga porțiune a străzii Droit-Mur dintre stradela Picpus și strada Polonceau; brațul cel mic era alcătuit dintr-o fațadă zăbreliată, înaltă, cenușie și severă, care dădea spre stradela Picpus; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braț. Cam la mijlocul acestei fațade, praful și cenușa acopereau o poartă veche, joasă și boltită, unde păianjenii își țeseau pânza și care nu se deschidea decât

---

<sup>23</sup> După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (în original în limba latină).

un ceas sau două duminica și în rarele prilejuri când sicriul vreunei călugărițe era scos din mănăstire. Aceasta era ușa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu și pe care călugărițele o numeau „cămara”. În brațul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum și noviciatul. În brațul cel mic – bucătăriile, trapezăria, înconjurată de galeria mănăstirii, și biserica. Între poarta numărul 62 și colțul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu putea fi văzut de afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mult mai joasă decât nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile să fie mult mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina, puțin bombată, avea în mijlocul ei, pe vârful unui dâmb, un brad frumos, ascuțit și conic, de la care porneau – ca niște sulițe așezate în cerc pe un scut – patru alei mari și, grupate două câte două, la încrucișarea celor mari, opt alei mici, așa încât, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce așezată peste o roată. Aleile, sfârșindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufișuri de coacăze.

În fund, un drum mărginit cu plopî înalți ducea de la ruinele vechii mănăstiri, care era în colțul străzii Droit-Mur, până la clădirea schitului, care se afla în colțul ulicioarei Aumarais. În fața schitului se afla așa-zisa grădiniță. Adăugați la acestea o curte unde se întâlneau unghiurile clădirilor interioare, ca niște ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăți sau perspective, linia lungă și neagră a acoperișurilor, care marginea cealaltă parte a străzii Polonceau – și veți putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci și cinci de ani așezământul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfânt așezământ a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume”<sup>24</sup>, faimos prin secolul al XIV-lea până în al XVI-lea și căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci”.

Toate aceste străzi, de altminteri, erau dintre cele mai vechi ale Parisului. Nume ca Droit-Mur și Aumarais sunt foarte vechi; străzile care le poartă sunt și mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit stra-

---

<sup>24</sup> Loc anume pentru un joc cu mingea și cu o rachetă scurtă.

da des Églantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zâmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra<sup>25</sup>.

## IX – Un secol sub val de călugărie

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mănăstirea Petit-Picpus și întrucât am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut așezământ, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărți, dar caracteristică și folositoare pentru a ne da seama că și mănăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mănăstirea Fontevrault<sup>26</sup>. Înainte de revoluție făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiție sub Ludovic al XVI-lea, și despre soția președintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea și mândria ei

---

<sup>25</sup> *Droit-Mur*, în franceză, „zidul drept”, construit din piatră; *églantier* înseamnă „măcieș”.

<sup>26</sup> Celebră mănăstire de călugărie, fondată în secolul al XI-lea în localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.

să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunății despre mănăstirea Fontevrault, care era cât un oraș și avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Își înnoia în fiecare an jurământul solemn de supunere și neprihănire și, în clipa când trebuia să facă legământul îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredințat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredințat monseniorului Saint-Eusèbe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredințat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ți-l încredințez ție, părinte”. Și elevele râdeau pe înfundate sub văluri; încântătoare râsuri scurte și înăbușite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprâncene.

Alteori centenara spunea povești. Sustinea că „în tinerețea ei bernardinii nu erau mai prejos decât mușchetarii”. Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne și din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluție, de câte ori vreun mare personaj, un mareșal al Franței, un prinț, un duce și pair trecea printr-un oraș din Bourgogne sau din Champagne, notabilitățile orașului veneau

să-l salute și să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripție: *Vinul maimuței*; pe cel de-al doilea: *Vinul leului*; pe cel de-al treilea: *Vinul berbecului*; iar pe cel de-al patrulea: *Vinul porcului*. Cele patru inscripții arătau cele patru trepte pe care le coboară bețivul: prima beție, cea care înveselește; a doua, care întărește; a treia, care năucește; cea din urmă, în sfârșit, care îndobitocește.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ținea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia – ceea ce regulamentul îi da voie – și se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblând pe coridor, închidea cât putea de repede dulapul la loc, cu mâinile ei bătrâne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cât era de vorbăreață, tăcea. Chiar și cele mai curioase se dădură bătute în fața tăcerii ei, ca și cele mai stăruitoare în fața încăpățânării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mânăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atât de prețios și secret, comoara centenarei? Fără îndoială, vreo carte sfântă? Niște mătânii

rare? Niște moaște sfinte? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bieteii bătrâne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decât s-ar fi convenit, și-l descuiră. Găsiră obiectul învelit în trei rânduri de cârpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfățișând niște amorași care zburau urmăriți de niște tineri spițeri înarmați cu seringi uriașe. Urmărirea era plină de giumbușlucuri și de atitudini hazlii. Unul dintre încântătorii amorași a și fost tras în țeapă; se zbate, dă din aripioare și încearcă să-și ia din nou zborul, dar măscăriciul râde cu o figură drăcească. Morala: durerile de burtă au biruit amorul! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă și care a avut poate cinstea să-l inspire pe Molière, mai exista în septembrie 1845; se afla de vânzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrână cumsecade nu voia să primească nicio vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist”.

## **X – Obârșia Veșnicei-Închinări**

Vorbitorul acesta atât de asemănător cu un mormânt, pe care am căutat să vi-l descriem,



e cu totul unic și severitatea lui nu se mai întâlnește în nici o altă mănăstire.

La mănăstirea din strada du Temple, care de drept aparținea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, și pe ai cărei pereți se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu fața descoperită, flori pictate și chiar capul unui turc.

În grădina mănăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos și cel mai mare din toată Franța și care avea printre bunii cetățeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat”.

Am spus că mănăstirea Temple era a benedictinelor Veșnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Veșnicei-Închinări, nu era prea vechi și nu are o existență mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pângărite, la interval de câteva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice și la Saint-Jean en Grève, sacrilegiu înfricoșător și cu totul neobișnuit, care a făcut să se înfioare tot orașul. Părintele sta-

reț, mare vicar la Saint-Germain des Près, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuși nunțiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, și contesa de Châteaueux nu se mulțumiră cu această ispășire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar”, deși trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice și ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decât printr-o „închinare veșnică” într-o mănăstire de călugărițe. Amândouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfântului Potir, călugăriță benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mănăstire a Ordinului sfântului Benedict; cea dintâi încuviințare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiția ca nicio fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de șase mii de franci”. După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patentă cuvenită, iar în 1654 atât cartea abațială cât și patentă regelui fură ratificate de curtea de conturi și de parlament.

Aceasta e originea și consacrarea legală a

așezământului benedictinelor Veșnici-Închinări a sfântului Potir din Paris. Prima lor mănăstire fu „clădită din temelii” pe strada Cassette, din obolul doamnelor de Boucs și de Châteaueux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era același cu al benedictinelor din Cîteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, așa cum călugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariștilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaș vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviințat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veșnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

## **XI – Sfârșitul mănăstirii Petit-Picpus**

Chiar din primii ani ai restaurației, mănăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariției întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, pierde ca toate ordinele religioase.

Așezământul din Petit-Picpus se destrăma

repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrânele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*<sup>27</sup>.

Canonul închinării veşnice e de-o rigiditate care înspăimântă; legămintele sunt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, câteva maici slujitoare; dar călugăriţe pentru cor, deloc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugăriţe; acum cincisprezece ani nu mai rămăseseră decât două zeci şi opt. Câte-or mai fi astăzi? În 1847 stareţa era tânără, dovedă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, ostenele cresc; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă; se prevedea mai demult ziua când nu vor mai fi decât o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi pentru a duce mai departe povara canoanelor sfântului Benedict. Povara e neînduplecată şi rămâne aceeaşi, fie că sunt puţine, fie că sunt multe. Era apăsătoare altădată; astăzi striveşte. Călugăriţele pier cu zile. Pe vremea când autorul cărţii de faţă locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci

---

<sup>27</sup> Şi-au luat zborul (lat.).

de ani, cealaltă douăzeci și trei. Aceasta din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula<sup>28</sup>: „*Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*”<sup>29</sup>. Din pricina decăderii în care ajunsese, mânăstirea a renunțat de a mai face educația fetelor.

N-am putut trece prin fața acestei clădiri neobișnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm și fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărășesc și ne ascultă istorisind – poate spre folosul câtorva – trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuși noi. E grădina zăvorâtă. *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunțime, dar cu respect, cel puțin atât cât respectul și amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ținem la aceeași distanță de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca și de râsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greșeală de logică din partea lui Voltaire

---

<sup>28</sup> *Julia Alpinula*, a cărei piatră de mormânt poartă inscripția *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*, a fost o tânără din aristocrația română.

<sup>29</sup> Sunt îngropată aici. Am trăit douăzeci și trei de ani (lat.).

– în treacăt fie zis; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus așa cum l-a apărat pe Calas<sup>30</sup>; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomenești, ce reprezintă crucea?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvăță de anumite credințe și fac binele având grijă ca, dezvățându-se de un lucru, să învețe altul. În inima omului nu rămâne niciun gol. Se fac dărâmări, și e bine că se fac, dar cu condiția să fie urmate de reclădiri.

Până una-alta, să cercetăm pe cele care nu mai sunt. E nevoie să le cunoaștem, chiar dacă n-ar fi decât pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobândesc nume false și se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obișnuiește să-și falsifice pașaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o față: superstiția; și o mască: ipocrizia. Să-i arătăm adevărata față și să-i smulgem masca.

---

<sup>30</sup> Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovățit pe nedrept că și-a ucis fiul trecut la catolicism și executat în 1762. Voltaire i-a luat apărarea și a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrânului. Mulțumită campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

Cât despre mănăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizației care le condamnă; o problemă a libertății care le ocrotește.



# CARTEA A ȘAPTEA

## O PARANTEZA



### I – Mânăstirea, idee abstractă

Cartea de față e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Așadar, întâlnind în drumul nostru o mânăstire, am fost nevoiți s-o cercetăm. De ce? Pentru că mânăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca și în Occident, în mahomedanism ca și în creștinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei; cu toate astea, păstrând absolut toate rezervele, limitele și indignările, trebuie să mărturisim că, ori de câte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înțeles, ne sim-



țim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*<sup>1</sup>, ceva respingător pe care-l urâm. Și ceva sublim pe care-l adorăm. Câtă contemplare a gândirii și ce vis fără temei: umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire!

## II – Mănăstirea, fapt istoric

Din punctul de vedere al istoriei, al rațiunii și al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sunt prea numeroase, mănăstirile sunt piedici în sânul unei națiuni, așezăminte care stânjenesc: locuri de trândăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă. Comunitățile călugărești sunt, față de marea comunitate socială, ceea ce e vâscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea și înflorirea lor înseamnă sărăcirea țării. Regimul monahal nu face decât să sleiască bărbăția popoarelor.

A trecut vremea călugăriei. Mănăstirile au împiedicat creșterea civilizației moderne și sunt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituție și ca mijloc de formare a omului, mănăstirile sunt de nesuferit în secolul al

---

<sup>1</sup> Colibă a pieilor roșii din America de Nord.

XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape până la os două admirabile națiuni: Italia și Spania – una lumina, cealaltă splendoarea Europei – timp de secole; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulțumită sănătoasei și viguroasei igiene a lui 1789.

Mănăstirea, mai cu seamă vechea mănăstire de femei, așa cum se înfățișa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămâne una din cele mai întunecate realități ale evului mediu. Mănăstirea, mănăstirea aceasta, se află la răspântia tuturor grozăviilor. Mănăstirea catolică în întregime ea e plină de razele întunecate ale morții.

Mănăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalță în întuneric, sub bolți înnegurate, sub cupole nedeslușite în umbră, altare grele, înalte ca niște catedrale; acolo atârnă de lanțuri, în beznă, imense crucifixe albe; acolo hristoși de fildeș, mari și goi, se întind pe abanos, mai mult decât însângerați, sângerânzi, respingători și măreți, cu coatele colțuroase, cu rotulele lăsând să se vadă țesătura osului, cu rănilor carne vie, încununăți cu spini de argint, ținuiți în cuie de aur, având pe frunte sânge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele

și rubinele par umede și fac să plângă, jos, în umbră, niște făpturi în văluri, cu coapsele învinețite de cămășile de păr de capră și de bicele cu șfichi de alice, cu sânii zdrobiți de rogojini, cu genunchii jupuiți de rugăciune; femei ce se cred soții ale lui Hristos; stafii care-și închipuie că sunt îngeri. Femeile astea gândesc? Nu. Au voință? Nu. Iubesc? Nu. Trăiesc? Nu. Nervii lor s-au osificat; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e țesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respirație a morții. Stareța, un vierme! Le sfînțește și le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Așa sunt vechile mănăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei feroase; hrube cu fecioare; lăcașuri de groază.

Spania catolică era mai romană decât însăși Roma. Mănăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simțea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar – agă al cerului – zăvora și spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugărița era odaliscă<sup>2</sup>; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis și-l posedau pe Hristos. Peste

---

<sup>2</sup> La mahomedani, femeie de harem, din care i se interzicea să iasă.

noapte, tânărul acela frumos și gol cobora de pe cruce și devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. În mormântarea de viu ținea locul unui sac de piele. Ceea ce în răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Și într-o parte și într-alta erau femei care își frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte cele înecate, de alta cele înmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi, susținătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile aces-tea, se mulțumesc să zâmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios și ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stântenesc și toate întunecimile. „Prilej pentru declamare”, spun cei isteți. „Vorbe goale!” repetă neghiobii. Jean-Jacques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, când vorbește de Calas, Labarre și Sirven<sup>3</sup>, decla-

---

<sup>3</sup> *Labarre și Sirven* - victime ale fanatismului religios din secolul al XVIII-lea, apărate și reabilitate de Voltaire. (Pentru Calas, vezi nota de mai sus.).

mator; nu mai știu cine a constatat de curând că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă și că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern<sup>4</sup>”.

Cu toate acestea e anevoie să închizi gura faptelor; ele sunt îndărătnice. Autorul cărții de față a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemâna orîcui: la mănăstirea din Villers se află groapa temnițelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mănăstirii, și pe malul râului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pământ, jumătate sub apă. Erau așa-numitele: *pace*<sup>5</sup>. Fiecare celulă mai păstrează o rămășiță de ușă de fier, o latrină și o ferestruică zăbreliată, care afară e la două picioare deasupra râului, iar înăuntru, la șase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, râul curge de-a lungul zidului. Pământul e totdeauna umed. Cel care locuia în acest *in-pace* avea drept pat pământul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanț prinsă în perete; într-alta, un

---

<sup>4</sup> General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita, spre a-și răzbuna poporul asuprit.

<sup>5</sup> Celule subterane pentru osândiții pe viață.

fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strâmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O ființă omenească era vârâtă acolo, iar pe deasupra i se puneă o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*, aceste balamale de fier; aceste lanțuri; această feres-truică înaltă, la nivelul căreia curge râul; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormânt, cu singura deosebire că mortul era viu; pământul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereții plini de igrasie – toate acestea sunt „vorbe goale”?...

### III – În ce condiții putem respecta trecutul

Pentru civilizație, monahismul, așa cum exista în Spania și cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează nașterile. Claustrare; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrângerile cu care se siluia conștiința, ființele închise în mănăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mănăstire, dreptul primului născut revărsând în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice

*in-pace*, gurile amuțite, mințile zăvorâte, atâtea minți nefericite azvârlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormântarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, și, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei și-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe și în anumite locuri, în ciuda filozofiei și în disprețul progresului, mentalitatea călugărească dăinuiește în plin secol al XIX-lea și o ciudată reînviere a ascetismului stârnește în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpățânarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca și cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mâncăm pește stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca și cum noi, cei în viață, ne-am lăsa îmbrățișați cu duioșie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veșmântul, v-am ocrotit pe vreme rea; de ce nu mă mai vreți?” „Vin din largul mării, spune peștele”. „Am fost un trandafir”, spune parfumul. „V-am iubit”, spune cadavrul, „V-am civilizat”, spune mânăstirea.

La toate astea, un singur răspuns: a fost

odată!

A dori prelungirea fără sfârșit a lucrurilor moarte și cârmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mănăstirilor, a sfinți din nou moaștele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăși fanatismul, a pune mânere noi sfeșnicelor și săbiilor, a reînvia monahismul și militarismul, a crede în mântuirea lumii prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul – ni se pare straniu. S-au găsit totuși teoreticieni și pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăștia, oameni deștepți altminteri, au un procedeu foarte simplu: pun peste trecut o spoială pe care o numesc orânduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoșilor, legi vechi, tradiție sfântă, drepturi legitime, religie; și merg strigând: „Luați, sunt ale voastre, oameni buni!” E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoții romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră și spuneau: „E albă”. *Bos cretatus*<sup>6</sup>.

---

<sup>6</sup> Boul vopsit în alb cu creta (lat.), expresie împrumutată de la Iuvenal (Satira X).



În ceea ce ne privește, respectăm pe alocuri trecutul și suntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiția să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm și ne străduim să-l răpunem.

Superstițiile, bigotismul, fățarniciile preoțești, prejudecățile, viermii aceștia, așa viermi cum sunt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinți și gheare de fum și trebuie să te lupți cu ei piept la piept, să le declari război și să-l duci fără o clipă de răgaz; pentru că destinul l-a osândit pe om să poarte o veșnică luptă cu stafiile. E greu să ieși de gât năluca și s-o dobori.

O mănăstire din Franța în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufnițe înfruntând lumina. O mănăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 și de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obișnuite, ca să desființezi un anacronism și ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în față calendarul. Dar suntem în vremuri neobișnuite.

Să luptăm!

Să luptăm, dar să știm să deosebim. Însușirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze? Sunt

unele lucruri care trebuie nimicite și altele care se cer numai luminate și cercetate. Câtă putere e într-o cercetare binevoitoare și serioasă! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ținând seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, suntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atât în Asia cât și în Europa, în India ca și în Turcia. Cine spune mănăstiri, spune mlaștină. Putregaiul lor e vădit; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăvește popoarele și le ofilește; înmulțirea lor a ajuns o plagă a Egiptului... Nu putem să ne gândim fără spaimă la țările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuții, talapoinii și dervișii<sup>7</sup> mișună într-un furnicar de păduchi.

Așadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

---

<sup>7</sup> Pustnici, călugări și preoți ai altor religii decât cea creștină. *Fachiri*: asceți musulmani din Pakistan și India; *bonzi*: preoți budiști la chinezi; *santoni*, *derviși*: călugări musulmani; *marabuți*: pustnici musulmani din Africa de Nord (Magreb); *talapoini*: preoți budiști din Siam (Tailanda).

## IV – Mânăstirea din punct de vedere al principiilor

Un număr de oameni se strâng la un loc și locuiesc împreună. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de asociație.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide și închide ușa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca și de a se întoarce, care cuprinde și dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în șoaptă; lasă ochii în jos. Se lea-padă de lume, de viața orașului, de plăcerile simțurilor și de alte bucurii, de deșertăciuni, de trufii și de câștig. Se îmbracă în lână groasă, ori în pânză aspră. Niciunul nu e stăpân pe vreun lucru oricât de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are, dăruiește tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom și senior, e deopotrivă cu cel ce fusese țăran. Chilia e la fel pentru toți. Toți se supun tunderii părului în creștet, toți poartă aceeași haină călugărească, mănâncă aceeași pâine neagră, se culcă pe aceleași paie, mor în aceeași cenușă. Același sac în spinare, aceeași

funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculț, merg desculți. Poate fi printre ei un prinț; prințul e tot o umbră ca și ceilalți. Nu există titlu. Până și numele de familie au pierit. Nu mai au decât prenume. Toți se înclină sub egalitatea numelui de bottez. S-au desfăcut de familia trupească și și-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sunt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Își spun între ei „frate”.

Mă opriți și îmi strigați: „Dar iată mănăstirea ideală!”

E de ajuns ca mănăstirea să existe pentru a fi nevoit să țin seama de ea.

Așa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mănăstire pe un ton respectuos. Lăsând deoparte evul mediu, lăsând deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică și de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii și numai cu condiția ca mănăstirea să fie cu totul de bunăvoie și să nu cuprindă decât consimțăminte – voi privi totdeauna comunitatea mănăstirească cu serioasă luare aminte și, în unele privințe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există comuna; acolo unde există

comuna, există și dreptul. Mănăstirea este un rod al lozincii: Egalitate, Fraternitate! O, ce mare e libertatea! Și ce transfigurare minunată! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mănăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceștia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereți, se îmbracă în haină de dimie, sunt egali și se numesc frați; e frumos; dar mai fac și altceva?

Da.

Ce?

Privesc întunericul, cad în genunchi și-și împreună mâinile.

Ce înseamnă aceasta?

## V – Rugăciuni

Sunt oameni care se roagă.

Cui?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu?

Mai există și un infinit în afară de noi? Iar acest infinit e oare unic, immanent, permanent, neapărat substanțial. Fiindcă e infinit și dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini? E neapărat inteligent pentru că e infinit și dacă i-ar lipsi inteligența ar avea un sfârșit? Acest

infini<sup>t</sup> trezește în noi ideea de esență, în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existență? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ suntem noi?

Dar dacă există un infini<sup>t</sup> în afară de noi, nu există un infini<sup>t</sup> și în noi? Aceste două infinituri (ce plural înfricoșător!) nu se suprapun? Cel de-al doilea infini<sup>t</sup> nu este el oare oglinda, răsfrângerea, eco<sup>u</sup>l, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis? Acest al doilea infini<sup>t</sup> are și el putere de înțelegere? C<sup>u</sup>-getă? Iubește? Are voință? Dacă cele două infinituri au amândouă putere de înțelegere, fiecare dintre ele are o voință proprie; există un eu în infini<sup>t</sup>ul de sus, după cum există un eu în infini<sup>t</sup>ul de jos. Eul de jos e sufletul; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gândire, infini<sup>t</sup>ul de jos în atingere cu infini<sup>t</sup>ul de sus – înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc; a-l î<sup>mpu</sup>țina e o greșeală. Trebuie transformat. Anumite însușiri ale minții omenesci sunt îndreptate spre Necunoscut: gândirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conștiința? Este busola drumului în Necunoscut. Gândirea, visarea, rugăciunea sunt mari radieri misterioase. Să le

respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului? În umbră; prin urmare spre lumină.

Măreția democrației este de a nu nega și de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puțin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism și respectul adânc față de infinit, iată ce urmărește legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creației, contemplând uriașele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie: să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînțeleșul și să respingem absurdul, să nu recunoaștem din ceea ce nu se poate explica decât ceea ce e necesar, să însănătoșim credința, să îndepărtăm superstițiile din calea religiei, să-l curățăm de omizi pe Dumnezeu.

## **VI – Bunătatea desăvârșită a rugăciunii**

Cât despre felul rugăciunii, toate sunt bune, numai să fie sincere. Întoarceți înapoi filele cărții voastre și veți fi în infinit.

Știm că există o filozofie care tăgăduiește infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, și care tăgăduiește

existența soarelui. Filozofia aceasta se numește: orbire.

A face dintr-un simț pe care nu-l avem izvorul de cunoaștere al adevărului este o frumoasă cutezanță de orb.

Sunt ciudate aerele trufașe, de superioritate și de compătimire, pe care și le ia această filozofie care bâjbâie față de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cântiță care strigă: „Mi-e milă de voi când vă aud vorbind despre soarele vostru!”

Știm că există oameni străluciți și puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceștia, la drept vorbind, aduși din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sunt nici ei prea siguri că sunt necredincioși; în realitate nu-i altceva decât o chestiune de definiție și, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuși că sunt minți luminate dovedește existența lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osândim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atât e de admirat ușurința cu care unii se mulțumesc cu vorbe. O școală metafizică din nord<sup>8</sup>, învăluită puțin în ceață, și-a închi-

---

<sup>8</sup> Aluzie la școala filozofului idealist german Ar-



puit că revoluționează înțelegerea omenească punând în locul cuvântului Putere cuvântul Voință.

În loc de „planta crește” se zice „planta vrea”; am fi într-adevăr mai câștigați dacă am adăuga: „Universul vrea!” De ce? Pentru că de aici ar reieși că planta are voință, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cât despre noi, care, totuși, spre deosebire de această școală, nu tăgăduim nimic *a priori*<sup>9</sup>, a recunoaște o voință în plantă, cum susțin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decât a recunoaște în univers voința pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voința infinitului, adică existența lui Dumnezeu, nu e cu puțință decât tăgăduind infinitul însuși. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la

---

thur Schopenhauer (1788—1860), care în lucrarea sa principală *Lumea ca voință și reprezentare* consideră că esența lumii este voința universală, concepută ca o voință oarbă, irațională, absurdă.

<sup>9</sup> Înainte de experiență, înainte de practică. Afirmatia apriorică este o afirmație bazată numai pe speculațiile abstracte ale rațiunii „pure” și care nu se sprijină pe experiență și practică.

nihilism. Toate se reduc la o „creație a spiritului”.

Cu nihilismul nu e cu putință nicio discuție, deoarece nihilismul logic se îndoiește de existența semenului său, după cum nu-i sigur nici de existența sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuși decât „o creație a spiritului său”.

Nu-și dă seama că tot ceea ce a tăgăduit, admite el însuși în întregime, rostind doar acest cuvânt: spirit.

Într-un cuvânt, nicio cale nu rămâne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba: Nu.

Acestui „Nu”, n-avem de dat decât un singur răspuns: Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrănește cu afirmații mai mult decât cu pâine.

A vedea și a dovedi – nici atâta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie; silința și știința ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam

și să dea naștere lui Marc-Aureliu<sup>10</sup>; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înțelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul<sup>11</sup> lui Aristotel. Știința trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea? Ce preocupare tristă și ce râvnă searbădă! Să cugeți, iată adevărata biruință a sufletului. Pe oamenii însetați să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoașterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrățească într-înșii conștiința cu știința, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate. Morala este un seceriș de adevăruri. Fapta izvorăște din cugetare. Absolutul, trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător și hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică: „Luați, mâncați, acesta e trupul meu; luați și beți, acesta e sângele meu!” Înțelepciunea este o împărtășanie sfântă. Numai cu această condiție ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru știință, spre a deveni mijlocul unic și cel mai înalt al apropierii dintre oa-

---

<sup>10</sup> Împărat roman și filozof stoic (secolul al II-lea).

<sup>11</sup> Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) își aduna discipolii.

meni, iar filozofia a fost înălțată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poți privi în voie, fără alt rezultat decât acela de a-ți satisface curiozitatea.

În ceea ce ne privește, amânând dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulțumim a spune că nu înțelegem nici ca omul să fie punct de plecare și nici ca progresul să fie țelul fără cele două forțe care pun în mișcare lumea: credința și iubirea.

Progresul e ținta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul? E Dumnezeu!

Ideal, absolut, desăvârșire, infinit – cuvinte într-un totu la fel.

## VII – Să fim prevăzători în muștrare

Istoria și filozofia au aceleași veșnice îndatoriri, care totodată sunt și simple: să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon<sup>12</sup> împărțitor de dreptate, pe Trimalcion<sup>13</sup> legislator, pe Tiberiu împărat; e

---

<sup>12</sup> Legislator atenian din antichitate. Legile sale erau de o severitate excesivă.

<sup>13</sup> Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului

lămurit, just și limpede, și nu dă loc la nicio neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile și abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat și îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci când vorbim de mănăstiri – unde sunt atâtea erori, dar și nevinovăție; atâta rătăcire, dar și atâta bunăvoință; atâta neștiință, dar și atât devotament; atât chin, dar și atâta mucenicie – trebuie, aproape totdeauna, să spunem și da și nu.

O mănăstire este o contrazicere. Are ca scop mântuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mănăstirea este cel mai mare egoism, sfârșind în cea mai desăvârșită uitare de sine.

A abdica pentru a domni – aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mănăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pământească în nădejdea dobândirii luminii cerești. În mănăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moștenire asupra paradisiului.

---

latin Petroniu: bogătaș care dă un banchet fastuos, om cinic și corupt.

Cine îmbracă vălul și rasa de călugărie săvârșește o sinucidere a cărei răsplată e veșnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sunt serioase: binele ca și răul.

Omul drept încruntă din sprâncene, dar nu râde disprețuitor. Mânia o înțelegem, răutatea nu.

## VIII – Credință, lege

Încă ceva.

Osândim biserica atunci când e plină de intrigi; disprețuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumești, dar cinstim pretutindeni pe omul care gândește.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunchă și se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trândăvi. Există o muncă văzută de toți și una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna; a gândi înseamnă a făptui. Brațele încrucișate muncesc; mâinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

Thales<sup>14</sup> a stat patru ani nemișcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sunt niște trândăvi, sihaștrii nu sunt niște leneși.

A-ți îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o neconținută cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul și filozoful sunt de aceeași părere. Va trebui să *murim*. Starețul trapiștilor<sup>15</sup> e gând în gând cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormântului e legea înțeleptului și legea pustnicului. În această privință, pustnicul și înțeleptul se întâlnesc.

Există o bunăstare materială, pe care o dorim. Există și o măreție morală, la care ținem.

Capetele nechibzuite și pripite spun: „La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în

---

<sup>14</sup> Filozof materialist din Grecia antică (secolele VII-VI î.e.n.).

<sup>15</sup> Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța, întemeiat în secolul al XVII-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morții.

fața misterului? La ce slujesc? Ce fac?”

Vai! Față de întunericul ce ne înconjoară și ne așteaptă, fără să știm ce se va alege din noi în împrăștierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decât aceea pe care o fac aceste suflete. Și adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare.”

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să știm câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz<sup>16</sup> în rugăciune e ceva măreț! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*<sup>17</sup>.

Noi suntem pentru religie împotriva religiilor.

Suntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor și în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, și care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta când

---

<sup>16</sup> Filozof idealist german (1646—1716), care s-a străduit să împace biserica catolică și protestantă.

<sup>17</sup> Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).



atâția oameni stau cu fruntea plecată și su-  
fletul prea puțin înălțat, printre atâtea alte  
ființe a căror morală e plăcerea și a căror  
preocupare sunt lucrurile vremelnice și urâ-  
te ale materiei, oricine se surghiunește ni se  
pare vrednic de respect. Mănăstirea e o re-  
nunțare. Sacrificiul fără rost e totuși un sa-  
crificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpă-  
cată eroare e o faptă care-și are măreția ei.

Privită în sine și în chip ideal, pentru a ră-  
mâne în fața adevărului până la cercetarea  
nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mănăsti-  
rea, mănăstirea de maici mai cu seamă –  
pentru că în societatea noastră femeia suferă  
cel mai mult și acest surghiun al schitului  
conține în ideea ei o protestare – mănăstirea  
de maici are fără îndoială oarecare măreție.

Această trăire în mănăstire, atât de severă  
și de posomorâtă, cum am înfățișat-o în câte-  
va trăsături, nu e nici viață, fiindcă e lipsită  
de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e  
deplină; e locul straniu de unde se zărește, ca  
de pe creasta unui munte înalt, de o parte  
prăpastia în care suntem, de cealaltă, pră-  
pastia în care vom fi; e un hotar îngust și  
înnegurat care desparte două lumi, luminat  
și întunecat de amândouă deopotrivă, și un-  
de raza firavă a vieții se împletește cu raza

nedeslușită a morții; e penumbra mormântului.

Cât despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca și ele din credință, nu ne-am putut gândi niciodată fără un fel de teamă religioasă și plină de duioșie, fără un fel de milă plină de invidie, la aceste făpturi cucernice, îngrozite și încrezătoare, la aceste suflete umile și mărețe, care îndrăznesc a trăi lângă hotarul misterului, așteptând – între lumea care le e închisă și cerul care nu li s-a deschis – cu fața spre lumina ce nu se vede, având doar mângâierea de a crede că știu unde se află, năzuind spre prăpastie și spre necunoscut, cu privirea ațintită în bezna neclintită, îngenuncherate, pierdute, încremenite și înfiorate, pe jumătate înălțate de la pământ la anumite ceasuri de suflul venit din adâncurile veșniciei.



# CARTEA A OPTA

## CIMITIRELE PUN STĂPÂNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE



### I – Unde e vorba de felul în care se intră în mănăstire

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era – cum spusese Fauchelevent – „căzut ca din cer”.

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cântau utrenia; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-și făcea pocăința; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atât de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la

genunchiul bătrânului Fauchelevant.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean și Fauchelevant, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brânză și cu un sfert de vin, lângă un foc de vreascuri; pe urmă, întrucât singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe câte un mal-dăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise: „O să fiu nevoit să rămân aici!” Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevant.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit și cu Javert pe urma lui, Jean Valjean își dădea seama că el și Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraș. De vreme ce vântul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvârlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decât un singur gând: să rămână pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mănăstirea era în același timp locul cel mai primejdios și cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă niciunui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfânt lăcaș, și dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de ne-tăgăduit; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decât un pas de la mănăstire la închisoare; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să

fie primit și să rămână în mănăstire, cui i-ar fi venit în gând să-l caute aici? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevant, pe de altă parte, își frământa și el creierii. Ajunsese să-și spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare? Zidurile mănăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil? Nu se poate trece peste un zid atât de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta? De unde-or fi venind amândoi? De când era în mănăstire, Fauchelevant nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer și habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moș Madeleine avea o înfățișare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevant își spunea: „Cum o să pui întrebări unui om sfânt?” Domnul Madeleine își păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atât numai că, din câteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele și era urmărit de creditori; sau era pe semne amestecat în vreo chestiune politică, și se ascundea. Ca mulți dintre țara-

nii noștri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzându-se, domnul Madeleine își alesese ca adăpost mănăstirea, și dorința de a rămâne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, și lucrul la care Fauchelevent revenea mereu și-și bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo având și fetița cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea și nu-și credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcând diferite presupuneri și n-avea în minte decât un singur gând lămurit: „Domnul Madeleine mi-a salvat viața”. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns și-l făcu să ia o hotărâre. Își zise în sinea lui: „Acum e rândul meu. Și adăugă în cugetul său: Domnul Madeleine n-a stat atât de mult în cumpănă când a fost vorba să se vâre sub căruță ca să mă scoată de-acolo”. Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, își mai puse câteva întrebări și-și dădu singur răspuns: „Gândind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aș scăpa? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaș, l-aș scăpa? Sigur că da. Dar pentru că e un om sfânt, îl voi scăpa? Sigur că da”.

Ca să-l țină ascuns în mănăstire era însă o

problemă grea! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevant nu dădu înapoi; nefiind decât un biet țăran din Picardia și neavând alt îndreptar moral decât devotamentul, bunăvoința și puțin din acea bătrână viclenie țărănească, pusă de rândul acesta în slujba unui gând generos, se hotărî să treacă peste opreliștile mănăstirii și peste asprele reguli ale sfântului Benedict. Moș Fauchelevant era un bătrân care toată viața fusese un egoist și care, la sfârșitul zilelor sale, șchiop, beteag, nemaiavând niciun rost pe lume, își făcu o plăcere din a fi recunoscător și, văzând că poate săvârși o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată și pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de câțiva ani în mănăstire îi nimicise vechea personalitate și sfârșise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărârea de a rămâne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet țăran din Picardia”. Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de față, e necesar să vorbim puțin despre

moș Fauchelevant. Era țăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemânarea de a căuta chichițe, iar simplității sale, puterea de pătrundere. Nereușind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruțaș și salahor. Dar, cu toate înjurăturile și loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cât se pare, o rămășiță din notarul comunal. Avea oarecare inteligență naturală; nu spunea nici „e mulți”, nici „ei face”; știa să vorbească – lucru rar la țăară; ceilalți țărani ziceau despre el: „Vorbește mai-mai ca un domn cu pălărie”. Fauchelevant făcea într-adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic și ușuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mârlani”, și pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „o leacă țăranoi, o leacă târgoveți; sare și piper”. Fauchelevant, deși foarte încercat și istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrânit și prăpădit, era totuși foarte voi și binevoitor, însușiri prețioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile și viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafață; într-un cuvânt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrân n-avea pe frunte niciuna din acele



zbârcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Când se luminează de ziuă, după ce cugetase în fel și chip, moș Fauchelevant deschise ochii și-l văzu pe domnul Madeleine șezând pe grămada lui de paie și privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevant se ridică în capul oaselor și îi zise:

— Acum, fiindcă vă găsiți aici, spuneți-mi: cum veți face ca să rămâneți de-a binelea?

Vorbele acestea zugrăveau toată situația și-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrâni începură să se sfătuiască.

— Mai întâi, zise Fauchelevant, nu trebuie să puneți piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină și ne-am ars!

— Așa e!

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevant foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mănăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfântă. De fapt, toți cei de-aici sunt niște sfinți. Singura deosebire dintre ele și mine este că ele spun: „chilia noastră”, iar eu spun:

„bordeiul meu”, O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni; pentru ce va fi mâine nu mai răspund.

— Totuși, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vârată într-un întrând al zidului, ascunsă între ruine, înconjurată de copaci nu poate fi văzută din mânăstire.

— Și eu mai spun și altceva, că nicio călugăriță nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci?

Tonul întrebător al acestui „atunci” însemna: „Mi se pare că aş putea să rămân ascuns aici”. La această întrebare Fauchelevent răspunse:

— Mai sunt și cele mici.

— Care cele mici? întrebă Jean Valjean.

Pe când Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugărița, spuse el. Acesta-i semnalul!

Și-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vestește moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna așa la fiecare minut, timp de douăzeci și patru de ceasuri, până ce trupul va fi scos din biserică. Vedeți? Au ieșit să se joace. În timpul recrea-

țiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge până aici și, cu toate că n-au voie, caută și răscolesc peste tot. Sunt niște draci, îngerii ăștia!

— Care anume? întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecât. Ar striga: „Ia uitați-vă! Un bărbat!...” Dar azi nu-i nicio primejdie. N-o să li se dea recreație. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziți clopotul? Așa cum v-am spus: o lovitură la fiecare minut. Semnalul morții.

— Am înțeles, moș Fauchelevent. Va să zică e și un internat aici.

Și Jean Valjean își spuse pentru el: „Am găsit școala potrivită pentru Cosette”.

Fauchelevent izbucni:

— La naiba! Fetele sunt fete! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră! Cum ar mai lua-o la goană! A fi bărbat, în mânăstirea asta, e totuna cu a fi atins de ciumă! Vedeți bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleșit de gânduri. „Mânăstirea asta ne va salva”, șopti el. Apoi cu glas tare:

— Da, toată greutatea e să putem rămâne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să pu-teți ieși.

Jean Valjean simți că-i năvălește sângele în inimă.

— Să putem ieși?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteți intra aici din nou, trebuie mai întâi să ieșiți.

Și după ce lăsa să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă:

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-ați venit? Pentru mine ați căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugărițe e neapărată nevoie să intrați pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A! zise Fauchelevent, sunt chemate mamele din sfat. Se duc la adunare. Se ține totdeauna sfat când moare una din ele. Cea de azi a murit când se lumina de ziuă. Așa se moare aici de obicei: când se luminează de ziuă. N-ați putea să ieșiți pe unde-ați intrat? Mă rog, iertați-mă că vă întreb, pe unde ați intrat?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gândul de a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieși dintr-o pădure plină de tigri și, odată ajuns afară, să te pomenesci cu un prieten care te sfătuiește să te întorci înapoi! Jean Valjean își închipuia că toată poliția răscolește mahalaua, agenții

stau la pândă, peste tot santinele, brațe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colț la răspântie.

— Peste puțință! zise el. Moș Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu ade-vărat!

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneți. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mână ca să vă privească mai de-aproape și pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mănăstire de călugări și s-a înșelat. Hait, alt semnal! E pentru portar, să se ducă să înștiințeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalitățile morții. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vâlul de pe față, ba câteodată ridică și altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta! Ce poate fi? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră? Îi sunteți, cum s-ar zice, bunic?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat și portarul îmi deschide. Iau coșul meu în spate, cu mititica

înăuntru. Ies. Moș Fauchelevant pleacă cu coșul; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniștită. O să stea sub învelitoarea coșului. O s-o las, atât cât trebuie, la o prietenă bătrână, fructăreasă, în strada Chemin-Vert, care e surdă și unde se află și un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea și s-o țină până mâine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniți înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieșiți?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moș Fauchelevant. Asta-i problema. Găsește un mijloc să mă scoți ca pe Cosette, într-un coș și sub o țoală.

Fauchelevant își scărpină sfârcul urechii cu degetul mijlociu al mâinii stângi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevant. S-a uitat și a spus: „A murit! E-n regulă!” După ce medicul iscălește pașaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar.

Orice grădinar e și puțin gropar. Moarta e așezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă și în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre niciun bărbat. Pe ciocli și pe mine nu ne pun în rândul bărbaților. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia și... mână birjar!... Așa se pleacă în cer.

Aduc o ladă în care nu e nimic și o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormântare.

*De profundis.*<sup>1</sup>

O rază de soare mângâia fața Cosettei, care deschisese puțin gura în somn și părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-și mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrânul grădinar își urmă liniștit sporovăiala:

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaște regulamentul, n-are uniformă și o să fie scos

---

<sup>1</sup> Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenței: *De profundis clamavi...* (Strigat-am din adâncuri); psalmul exprimă căința și se cântă la catolici în cursul înmormântării.

la pensie. Păcat, că-i la îndemână! Am și eu un prieten acolo, pe moș Mestienne, groparul. Călugărițelor de-aici li se face un hatâr; sunt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanță a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întâmplări de ieri până azi! Sora Crucifixion a murit, iar moș Madeleine...

— E îngropat! zise Jean Valjean, zâmbind cu tristețe.

Fauchelevant îi întoarse vorba:

— La naiba! Dacă ai rămâne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormântare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevant luă repede din cui genuncherul cu clopoței și și-l potrivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareță. Bine, să strâng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mișcați de-aici și să așteptați! S-a mai întâmplat ceva. Dacă vă e foame, aveți acolo vin, pâine și brânză. Și ieși din bordei zicând: Vin! Vin îndată!

Jean Valjean îl văzu străbătând repede grădina, atât cât putea cu piciorul lui beteag, aruncându-și ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puțin de zece minute, moș Fauchelevant, al cărui clopoțel punea, în drumul lui,



călugărițele pe goană, bătea încetișor la o ușă și o voce blândă îi răspundea: „Pururea!” adică: „Intră!”

Era ușa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lângă sala unde se țineau ședințele sfatului. Maica stareță stătea pe singurul scaun din vorbitor și îl aștepta pe Fauchelevant.

## II – Fauchelevant în fața greutăților

A lua un aer preocupat și grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni și pentru unele profesii, și mai cu seamă pentru preoți și călugări. În clipa în care Fauchelevant intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareței, care era cea încântătoare și învățată domnișoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială și rămase în pragul chiliei. Stareța, care învărtea între degete mătăniile, ridică ochii și zise:

— A, dumneata ești, moș Fauvent!

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mănăstire.

Fauchelevant salută din nou.

— Moș Fauvent, te-am chemat.  
— Iată-mă, cuvioasă maică!  
— Am de vorbit cu dumneata.  
— Și eu de asemenea, zise Fauchelevant cu o îndrăzneală de care se înfricoșa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareța se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbește!

Unchiașul Fauchelevant, fostul notar comunal, era dintre țăranii aceia cărora nu le lipsește îndrăzneala. O oarecare neștiință mănuită cu îndemănare este o forță; nu te ferești de ea și te prinde. De peste doi ani de când locuia în mănăstire, Fauchelevant reușise să-și facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzându-și de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decât să știricească ce se întâmplă. Departate cum era de toate acele femei cu vâl care mergeau încoace și-ncolo, nu vedea înaintea lui decât o perindare de umbre. Tot cercetându-le și căutând să le înțeleagă izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome și, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezește și ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deose-

bească înțelesul fiecărui semnal și a reușit; astfel încât mănăstirea aceasta ciudată și tăcută n-avea nimic ascuns pentru el; sfînxul îi șoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevant, știind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mănăstirea îl credea tâmpit. Mare merit în credință! Maicile din sfat îl prețuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat și nu ieșea decât pentru nevoile vândute ale livezii și ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Și nu i-a fost ușor să facă pe doi oameni să flecărească: la mănăstire pe portar, cunoscând astfel multe amănunte de-ale vorbitorului; iar la cimitir pe gropar, aflând ciudățeniile înmormântării. În felul acesta avea despre călugărițe o îndoită cunoștință: una a vieții și alta a morții. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ținea la el. Bătrân, șchiop, nevăzând nimic, poate și puțin surd, ce de însușiri! Ar fi fost greu de înlocuit.

În fața cuvioasei starețe, unchiașul, cu siguranța unuia care se știe prețuit, începu o poliloghie ca la el, la țară, destul de lungă și de încurcată. Vorbi mult despre vârsta lui, despre, beteșugurile lui, despre povara anilor, numărând îndoit de aci-nainte pentru el,

despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopțile de veghe, ca ultima, spre exemplu, când a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii și sfârși prin a ajunge la următoarele: că avea un frate (stareța tresări) – un frate care nu mai e tânăr (stareța tresări din nou, dar tresări liniștitor) – că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute și să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mănăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decât ar mai putea aduce el – că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vârstă, simțindu-se neputincios și neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, și, care crescută aici în frica lui Dumnezeu poate – cine știe? – într-o bună zi s-ar călugări.

Când sfârși vorba, stareța se opri din frământarea mătăniilor între degete și-i spuse:

— Până diseară o să poți găsi un drug mare de fier?

— Pentru ce vă trebuie?

— Ca pârghie.

— Da, preacuvioasă maică, răspunse Fauchelevant. Stareța, fără să mai rostească

o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături, care era sala sfatului și unde de bună seamă toate maicile „cu glas” se aflau adunate.

Fauchelevant rămase singur.

### III – Maica Innocente

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareța se întoarce și se așază din nou pe scaun.

Atât stareța cât și grădinarul păreau îngândurați. Vom reda cât mai exact convorbirea dintre ei.

— Moș Fauvent?

— Preacucernică maică?

— Cunoști capela?

— Am acolo un colțișor al meu de unde ascult sfânta liturghie și rugăciunile.

— Dar în strănă n-ai stat niciodată, când ai avut de lucru?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea?

— Lespedea pardoselii de lângă altar.

— Piatra care acoperă cripta?

— Da.

— Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbați.

— Maica Ascension, care face cât un bărbat,

o să-ți ajute.

— O femeie nu poate face niciodată cât un bărbat.

— Nu-ți putem da decât o femeie ca să-ți ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l disprețuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decât trei sute șazeci și șapte de epistole de-ale sfântului Bernard, pe când dom Mabillon ne dă patru sute șaptesprezece.

— Nici eu.

— Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mănăstirea nu e un șantier.

— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om voinic.

— O să ți se dea și o pârghie.

— E singurul soi de cheie care se potrivește la astfel de porți.

— Piatra are un belciug.

— O să trec drugul prin el.

— Lespedea e așezată în așa fel încât poate fi întoarsă pe muchie.

— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.

— Cele patru maici din cor vor fi de față.

— Și după ce vom deschide cripta?

— Va trebui s-o acoperi din nou.

— Asta-i tot?

— Nu.

— Aștept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.

— Fauvent, avem încredere în dumneata.

— Sunt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.

— Și ca să nu vorbești nimic.

— Da, preacucernică maică.

— Așadar, după ce vei deschide cripta...

— O închid la loc.

— Dar mai înainte...

— Mai înainte ce, preacucernică maică?

— Va trebui să cobori... ceva înăuntru.

Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareței părea să arate nehotărâre. Apoi stareța spuse:

— Moș Fauvent!

— Preacucernică maică?

— Știi că azi-dimineață a murit o maică.

— Nu.

— Cum. N-ai auzit clopotul?

— Nu s-aude până în fundul grădinii.

— Adevărat?

— Abia dacă bag de seamă când mă sunați pe mine.

— A murit când se lumina de ziuă.

— Și pe urmă, azi-dimineață vântul nu bătea înspre grădină.

— Maica Crucifixion, o preafericită.

Stareța tăcu, buzele i se mișcă câteva clipe, ca și cum s-ar fi rugat în gând, apoi urmă:

— Acum trei ani, o jansenistă<sup>2</sup>, doamna de Bethune, s-a convertit numai văzând-o pe maica Crucifixion cum se ruga.

— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.

— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.

— Știu.

— Afară de dumneata, niciun bărbat nu poate și nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă! Atât ar mai lipsi: să intre un bărbat în camera moartelor!

— Zău că da.

— Cum?

— Zău că da.

— Ce tot spui?

— Zic: zău că da.

— Zău că da – ce?

— Preacurată maică, eu nu zic: „Zău că da – ce”, eu zic: „Zău că da!”

— Nu te-nțeleg. De ce spui „zău că da”?

— Ca să zic ca dumneavoastră, prea-

---

<sup>2</sup> O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585—1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru și a predestinării.



cucernică maică.

— Dar eu n-am spus: „Zău că da”.

— N-ați spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.

În clipa aceea bătu ora nouă.

— În ceasul al nouălea al dimineții și în orice alt ceas, lăudate și slăvite fie preasfintele daruri ale altarului! zise stareța.

— Amin! zise Fauchelevant.

Ceasul bătuse la timp, retezându-l scurt pe „zău că da!”

Altminteri, poate că stareța și Fauchelevant n-ar mai fi ieșit niciodată din încurcătură.

Fauchelevant își șterse fruntea.

Stareța îngână iarăși ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.

— În viață, maica Crucifixion a convertit necredincioși; după moarte o să facă minuni.

— O să facă! răspunse Fauchelevant, potrivindu-și vorba după a stareței, ca să n-o mai scrântească din nou.

— Moș Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvântare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérule slujind sfânta liturghie și să-și dea sufletul rostind cuvintele: *Hanc*

*igitur oblationem*<sup>3</sup>. Dar, fără să aibă parte de atâta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvântată. Și-a păstrat cunoștința până în clipa cea din urmă. Vorbea când cu noi, când cu îngerii. Ne-a împărtășit ultimele ei dorințe. Dacă dumneata ai avea mai multă credință și dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ți-ar fi lecuit piciorul numai atingându-l. Zâmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfârșitul ei se simțea raiul.

Fauchelevant crezu că ascultă sfârșitul unei predici.

— Amin, zise el.

— Moș Fauvent, trebuie să împlinim voia morților.

Stareța înșiră câteva boabe pe firul mătaniilor. Fauchelevant tăcea. Apoi continuă:

— Am întrebat în privința aceasta mai multe fețe bisericești care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, și au deprinderea celor sfinte.

— Preacucernică maică, dangățul clopotului se aude mult mai bine de-aici decât din grădină.

— De altminteri, e mai mult decât o moartă: e o sfântă.

— Ca și dumneavoastră, preacucernică ma-

---

<sup>3</sup> *Iată darul* – cuvinte din messa catolică.

ică.

— De douăzeci de ani dormea în coșciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfântul nostru părinte Pius al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe împ... Buonaparte.

Pentru un om isteț ca Fauchelevant, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareța, cufundată în gândurile ei, nu-l auzi. Ea urmă:

— Moș Fauvent!

— Preacucernică maică?

— Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt: *acarus*, care înseamnă vierme. Așa s-a făcut. Este adevărat?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, starețul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Așa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfântul Terențiu, episcop de Port, oraș așezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorințele celor morți.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franța, lângă Roche-Abeille, a fost așezat, precum hotărâse el și împotriva voinței regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adevărat de Plantavit de la Fosse. Stareța mai numără câteva boabe de mătânii. Apoi spuse: Moș Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coșciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Așa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coșciugul acela?

— Da.

— Și vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre?

— Chiar așa.

— Sunt la ordinele preacucernicei comunități.

— Cele patru maici din cor te vor ajuta.

— Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.

— Nu. Să-l cobori.

- Unde?
- În criptă.
- Care criptă?
- Cripta de sub altar.
- Fauchelevant avu o tresărire.
- Cripta de sub altar?
- De sub altar.
- Dar...
- Ți se va da un drug de fier.
- Da, dar...
- Vei ridica lespedea trecând drugul prin belciug.
- Dar...
- Trebuie să împlinim voia morților. Cea din urmă dorință a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie așezată în pământ lumesc, ci să rămână și după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieții. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.
- Dar e un lucru oprit.
- Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.
- Dar dacă se află?
- Avem încredere în dumneata.
- O, eu sunt o piatră din zidul dumneavoastră!
- Sfatul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora

le-am cerut părerea și care continuă să delibereze, au hotărât ca maica Crucifixion să fie îngropată, așa cum a dorit, în coșciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ți și dumneata, moș Fauvent, dacă se vor săvârși aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.

— Preacucernică maică, dar dacă agenții serviciului de salubritate...

— Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat,<sup>4</sup> hotărându-și singur locul de înmormântare.

— Totuși comisarul de poliție...

— Chonodmaire, unul din cei șapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropați în biserică, sub altar.

— Dar inspectorul prefecturii...

— În fața crucii lumea nu mai înseamnă nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani<sup>5</sup>, a dat ordinului

---

<sup>4</sup> Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin – ambii în secolul al VI-lea.

<sup>5</sup> Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor, înființat la sfârșitul secolului al XI-lea în Burgundia franceză.

său următoarea lozincă: *Stat crux, dum volvitur orbis*<sup>6</sup>.

— Amin! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de câte ori auzea vorbindu-se latinește.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulțumește cu orice ascultători. În ziua când a ieșit din închisoare, copleșit de dilemele și de silogisme frământate acolo, Gymnastoras<sup>7</sup> s-a oprit în fața primului pom pe care-l întâlni în calea lui, îi ținu o cuvântare și-și dădu toată silința să-l convingă. Stareța, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gândurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun și lăsă să-i țâșnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis:

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stânga pe Bernard. Cine a fost Bernard? A fost cel dintâi stareț de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ținut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născându-se. Pe tatăl lui îl chema Técelin, iar pe maică-sa Alèthe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux; a fost hirotonisit stareț de către episcopul

---

<sup>6</sup> Crucea rămâne, în timp ce lumea trece (lat.).

<sup>7</sup> Retor grec din perioada alexandrină.

Guillaume de Champeaux din Châlons-sur-Saône; a avut șapte sute de ucenici și a întemeiat o sută șaizeci de mănăstiri; a înfrânt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, și pe Pierre de Bruys<sup>8</sup>, pe discipolul acestuia, Henry, și un alt soi de rătăciți cărora li se spunea „apostolici”; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia<sup>9</sup>, l-a răpus pe călugărul Raoul, omorâtor al evreilor; a ținut în frâu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osândit Gilbert de la Porée<sup>10</sup>, episcop de Poitiers, a făcut să fie osândit Eon de l'Etoile<sup>11</sup>, a pus, capăt neînțelegerilor dintre prinți; l-a îndrumat pe

---

<sup>8</sup> Provansal din secolele XI-XII, precursor al reformei religioase, predica reîntoarcerea la creștinismul primitiv, condamnând clericalismul și monarhismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.

<sup>9</sup> Reformator religios și politic italian din secolul al XII-lea. A provocat o revoltă la Roma împotriva papei, dar a fost înfrânt și ucis.

<sup>10</sup> Teolog scolastic francez din secolul al XII-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.

<sup>11</sup> Reformator religios breton din secolul al XII-lea. Învățătura sa, pronunțat anticlericală, a dus la condamnarea lui de către Conciliul din Reims.



rege Ludovic cel Tânăr<sup>12</sup>, l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orânduit Templul<sup>13</sup>, a predicat pentru cruciadă, a făcut în viața sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci și nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict? A fost patriarhul din Monte-Casino; cel de-al doilea ctitor al sfînteniei mănăstirești; Vasile al Apusului<sup>14</sup>; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie șase sute de arhiepiscopi, patru mii șase sute de episcopi, patru împărați, douăsprezece împărătese, patruzeci și șase de regi, patru-

---

<sup>12</sup> Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franței de la 1137 la 1180.

<sup>13</sup> E vorba de ordinul templierilor, înființat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi; era monahal și militar totodată. Misiunea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfârșitul secolului al XII-lea) s-a retras în Franța, unde poseda bogății imense.

<sup>14</sup> Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic, al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesaria (Asia Mică, secolul al IV-lea), în biserica creștină din răsărit, unde se numără printre fondatorii vieții monahale.

zeci și una de regine, trei mii șase sute de sfinți canonizați, și dăinuiește de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrității! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaiei! Statul, serviciul gunoaiei, pompele funebre, regulamentele, administrația, știm noi prea bine ce înseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzând cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim țărâna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluționară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliție – iată veacul nostru! Nici un cuvânt, Fauvent!

Sub dușul acesta, Fauchelevent nu prea se simțea bine. Stareța continuă:

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mânăstirii de a hotărî asupra înmormântărilor. Numai fanaticii și rătăciții sunt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu știm ceea ce trebuie să cunoaștem și cunoaștem ceea ce nu trebuie știut. Suntem josnici și fără credință. Sunt oameni în vremea noastră care nu fac nicio deosebire între marele sfânt Bernard și Bernard zis „al săracilor catolici”, un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin

veacul al XIII-lea. Alții păcătuiesc până-ntr-atât, încât pun eșafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu mai există nici drept nici nedrept. Cunoaștem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus<sup>15</sup>. Totuși Cesar de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord<sup>16</sup>, cel din urmă arhiepiscop, nu știa nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérulle. François Bourgoïn lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoïn și părințele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault<sup>17</sup>. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că

---

<sup>15</sup> Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viață agitată s-a călugărit. A înființat, în scopuri de propagandă catolică, ordinul „Fraților doctrinei creștine”.

<sup>16</sup> *Cardinalul de Périgord*, numit Alexandre de Talleyrand-Périgord, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhiepiscop al Parisului pe vremea restaurației.

<sup>17</sup> *Gondren, Bourgoïn, Sénault* etc. - superiori ai ordinului oratorienilor, din Franța (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Bérulle.

i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născocească o înjurătură<sup>18</sup>. Sfântul François de Sales<sup>19</sup> plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meșter în a măs-lui cărțile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoți păcătoși, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, și pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours<sup>20</sup> să fie sfânt și să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinții sunt prigoniți. Închidem ochii în fața adevărurilor. Ne-am obișnuit cu bez-na. Cele mai sălbatice animale sunt cele oar-

---

<sup>18</sup> *Pierre Coton*, iezuit francez (1564—1626), confesorul lui Henric al IV-lea și al lui Ludovic al XIII-lea. Se spune că, muștrându-l într-o zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de câte ori voia să înjure, exclama: „Jarnidieu!” (*Je renie Dieu*), îi propuse să înlocuiască această exclamație cu „Jarnicoton!” (*Je renie Coton*). Adică, în loc de: „Îl tăgăduiesc pe Dumnezeu!”, „Îl tăgăduiesc pe Coton!”. Varianta plăcu regelui și înjurătura ajunse la modă.

<sup>19</sup> Episcop francez din secolele XVI-XVII.

<sup>20</sup> Prelat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru actele sale de caritate.

be. Nimeni nu se gândește la osânda veșnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui”, înseamnă azi „în numele revoluției”. Nu mai știm ce datorăm nici celor vii, nici celor morți. E oprit să mori ca un sfânt. Înarmorântarea a ajuns o chestiune de administrație. E-ngrozitor! Sfântul Leon al II-lea<sup>21</sup> a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire și alta regelui vizigoților, pentru a combate și a înlătura autoritatea exarhului<sup>22</sup> și atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morți. Gautier, episcop de Châlons, i-a ținut piept în privința aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvântul nostru chiar în treburile lumești. Starețul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morții noștri. Însuși trupul sfântului Benedict nu se află oare în Franța, la mănăstirea din Fleury,

---

<sup>21</sup> Papă la sfârșitul secolului al VII-lea; exarhul (locțiitorul împăratului combătut) este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia: vizigoții, popor germanic, înființaseră un regat în Spania.

<sup>22</sup> Împuternicitul pentru Italia și Africa al împăraților din Bizanț.

căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sâmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareți, mi-e scârbă de eretici, dar aş disprețui și mai mult pe cel care ar susține că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Trithème, Maurolicus și pe părintele Luc d'Achery<sup>23</sup>.

Stareța răsuflă o dată, pe urmă se întoarce spre Fauchelevant:

— Ne-am înțeles, moș Fauvent?

— Ne-am înțeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata?

— Voi face tot ce-mi cereți.

— Prea bine.

— Sunt preasupusul servitor al mănăstirii.

— Așa rămâne. Dumneata o să închizi coșciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morților. Pe urmă ne vom întoarce în mănăstire. Între orele unsprezece și miezul nopții o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decât cele patru maici din cor,

---

<sup>23</sup> Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

maica Ascension și dumneata.

— Și sora de la stâlp.

— Ea n-o să ridice ochii.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce știe mănăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă: Scoate-ți clopoțelul!, N-are nici un rost ca sora de lângă stâlp să știe că ești în capelă.

— Preacucernică maică!

— Ce mai e, moș Fauvent?

— Medicul morților și-a făcut vizita?

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi niciun semnal?

— Nu aud decât cel care sună pentru mine.

— Așa și trebuie, moș Fauvent.

— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pârghie de cel puțin șase picioare.

— De unde s-o iei?

— Unde sunt gratii se găsesc și drugii de fier. Știu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.

— Nu uita: cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.

— Preacucernică maică...

— Ce mai e?

— Dacă o să mai aveți vreodată treburi gre-

le, să știți că am un frate voinic ca un turc!

— Să lucrezi cât mai iute cu putință!

— Eu nu prea pot merge iute. Sunt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sunt șchiop.

— A fi șchiop nu-i un neajuns; poate fi chiar o binecuvântare. Împăratul Henric al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore și l-a așezat din nou pe scaun pe Benedict al VII-lea, are două nume: cel sfânt și cel șchiop.

— E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.

— Cred, moș Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lângă sfântul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopții. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.

— Voi face totul ca să dovedesc comunității sânguința mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la cape-lă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi și maica Ascension. Doi bărbați ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face! O să aduc pârghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul și vom închide cripta la loc. După care n-o să rămâ-



nă nici o urmă. Autoritățile nu vor bănuî nimic. Preacucernică maică, e bine așa?

— Nu.

— Dar ce mai e?

— Mai e sicriul gol.

Urmară câteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gândea. Stareța se gândea.

— Ce ne facem cu sicriul, moș Fauvent?

— Să-l îngropăm.

— Gol?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mâna stângă un gest ca pentru a alunga un gând tulburător.

— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo; și-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

— Da, dar când îl vor așeza în dric și când îl vor coborî în groapă, cioclii au să-și dea seama că e gol.

— Ei, al dr...! exclamă Fauchelevent.

Stareța porni să-și facă semnul crucii și se uită țintă la grădinar: „...acului!” îi rămase acestuia în gât. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

— Preacucernică maică, o să pun pământ în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

— Ai dreptate. Pământ sau om e-același lucru. Prin urmare, o să ai grijă și de sicriul gol.

— Puteți să vă bizuiți pe mine.

Fața stareței, tulburată și întunecată până atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevant semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevant porni spre ușă. În clipa când era gata să iasă, stareța ridică ușor glasul:

— Sunt mulțumită de dumneata, moș Fauvent. Măine, după înmormântare, să mi-l aduci pe fratele dumitale și spune-i să vină și cu fata.

#### **IV – În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo<sup>24</sup>**

Pasul șchiopului e ca uitătura chiorului: nu ajunge prea repede la țintă. Nu numai atât, dar Fauchelevant se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o așezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevant,

---

<sup>24</sup> Călugăr spaniol, biograf al lui Carol Quintul (secolul al XVI-lea).

Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coșul de nuiele al grădinarului, și-i spunea:

— Ia seama la ce-ți spun, micuța mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi și o s-o ducem foarte bine. Moșneagul care locuiește aici o să te poarte în spate în coșul acela. O să mă aștepti la o cucoană. Am să vin să te iau. Și, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mâna pe tine, să fii cuminte și să nu scoți o vorbă!

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingând ușa, Jean Valjean se întoarce:

— E bine?

— E-n regulă și nu prea! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mănăstire; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e ușor.

— O iei cu dumneata?

— Dar o să tacă?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine? Și, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă: O să ieși, la urma urmei, pe unde ai intrat!

Jean Valjean se mulțumi să răspundă ca și întâia dată:

— Cu neputință!

Fauchelevant, vorbind mai mult pentru el însuși decât pentru Jean Valjean, îngăimă:

— Mai e ceva care mă frământă. Am spus c-o să pun pământ. Dar mă gândesc că pământ în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să meargă, o să alunece, o să se miște. Oamenii au să bage de seamă. Înțelegeți, domnule Madeleine, autoritățile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezând că aiurează.

Fauchelevant continuă:

— Cum dra... cum o să ieșiți de aici? Trebuie să ne grăbim, pentru că mâine vreau să vă aduc înapoi. Stareța vă așteaptă.

Fauchelevant îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduința pe care o obținuse era răsplata unui serviciu pe care-l făcea comunității; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormântări, că el bătea în cuie sicriele și-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugărița care murise de dimineață ceruse să fie așezată în sicriul care-i slujise drept culcuș și îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliției se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareța și maicile din sfat se socoteau dato-

re să împlinească dorința răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespede, și o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareța primea în mănăstire pe fratele lui ca grădinar, și pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareța îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormântarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mănăstire? Asta era prima încurcătură. Și pe urmă, mai era și altă încurcătură: sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administrației.

— Care sicriu, care administrație?

— Uite cum e: moare o călugăriță. Vine doctorul municipalității și spune: „A murit o călugăriță!” Cărmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric și ciocli care să ia sicriul și să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul și nu găsesc în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce?

— Un om viu.

— Pe cine?

— Pe mine! zise Jean Valjean.

Fauchelevant, care se așezase, sări în picioare ca și cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră?

— De ce nu?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zâmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ți-aduci aminte, Fauchelevant, că mi-ai spus: „A murit maica Crucifixion!” iar eu am adăugat: „Și a fost îngropat domnul Madeleine”. Așa o să se întâmple.

— Ei, asta-i bună! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici?

— Fără îndoială.

— Nu ți-am spus să găsești și pentru mine un coș și o învelitoare?

— Ei bine?

— Coșul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

— Mai întâi, că o să fie albă. Călugărițele sunt îngropate în alb.

— Fie și pânză albă.

— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sunteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstrușnice, născute de închipuirea sălbatică a unui fost ocnaș, desprinzând pe Fauchelevent din atmosfera pașnică în care trăia și răvășindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mănăstirii”, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strânsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă:

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar mai întâi, lămurește-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul?

— Cel gol?

— Da.

— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E așezat pe două capre de lemn și e învelit cu un giulgiu.

— Ce lungime are sicriul?

— Șase picioare.

— Cum e sala moartelor?

— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dând înspre grădină, și care se închide pe dinafară cu un oblon Sunt două uși: una care dă spre mănăstire, cealaltă spre

biserică.

— Care biserică?

— Biserica din stradă; biserică pentru lumea din afară.

— Ai cheile celor două uși?

— Nu. Am numai cheia ușii dinspre mănăstire; cheia ușii care dă spre biserică o ține portarul.

— Când va deschide portarul ușa aceasta?

— Numai când vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie ușa din nou.

— Cine bate în cuie sicriul?

— Eu.

— Cine-l înfășoară în giulgiu?

— Eu.

— Le faci pe toate singur?

— Niciun alt bărbat, afară de medicul poliției, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.

— La noapte, când toată mănăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea?

— Nu. Dar v-aș putea ascunde într-o odăiță întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat; odăița e în grija mea și cheia o țin eu.

— La ce oră va veni mâine dricul să ia sicriul?



— Cam pe la trei după-amiază. Însmormântarea se face în cimitirul Vaugirard, puțin înainte de căderea nopții. Nu mai curând.

— O să stau ascuns în odăița dumatăle cu uneltele toată noaptea și dimineața următoare. Dar ce fac cu mănăcarea? O să mi se facă foame.

— O să v-aduc eu cele trebuincioase.

— Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu?

Fauchelevnt se dădu înapoi, trosnindu-și degetele.

— Dar e cu neputință!

— Ei, asta-i! Să ieși un ciocan și să bați niște cuie într-o scândură?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevnt de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situații și mai grele. Cine a fost închis cunoaște meșteșugul de a se face atât de mic, cât îngăduie spațiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, așa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduiește sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece? Să se lase închis și dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcând economie de respira-

ție ceasuri întregi, să știe să se înăbușe fără să moară – toate acestea făceau parte din tristele îndemânări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaș, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită și de un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Quintul<sup>25</sup> ca s-o aducă pe doamna Plombes în mănăstirea Saint-Just și pe urmă s-o scoată, atunci când, după renunțarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevant, care-și mai venise în fire, zise:

— Dar cum ai să faci ca să răsufli?

— Am să răsufliu.

— În cutia aia? Numai când mă gândesc, mă înăbuș.

— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, iar cuiele o să le bați fără să apeși prea mult capacul.

— Bine dar dacă vă vine să tușiți sau să strănutați?

— Cine evadează nu tușește și nu strănută. Și Jean Valjean adăugă: N-am încotro, moș

---

<sup>25</sup> Rege al Spaniei și împărat al Germaniei (1500—1558).

Fauchelevant, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaște obiceiul pisicilor de a se opri și de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uși întredeschise. Cine nu i-a spus în gând, văzând-o că nu se poate hotărî: „Hai, intră o dată!” Sunt unii oameni care, puși deodată în fața unei întâmplări neașteptate, se arată șovăitori și nehotărâți, gata să fie striviți de soarta care le pecetluiește brusc sfârșitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, și tocmai pentru că sunt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decât cei cutezători. Fauchelevant avea firea aceasta șovăitoare. Dar sângele rece al lui Jean Valjean îl cucearea fără voia lui.

Îngăimă:

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă:

— O singură întrebare mă neliniștește: ce-o să se petreacă la cimitir?

— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevant. Dacă dumneavoastră sunteți sigur s-o să puteți ieși din sicriu, eu sunt tot atât de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un bețiv, prieten cu mine, moș

Mestienne. Un bătrân din alte vremi. Groparul îi vâră pe morți în groapă, iar eu îl vâr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă până la groapă. Eu am să fiu în urma lui; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă și un clește. Dricul se oprește, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră și vă coboară în groapă. Preotul își spune rugăciunile, se închină, stropește cu agheasmă și o ia din loc. Am să rămân singur cu moș Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două; ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun: „Hai, să-i tragem o dușcă, cât mai e deschis *la Gutuia veselă*”<sup>26</sup>. Îl iau cu mine, îl amețesc; lui moș Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbețe; e totdeauna cu chef; ți-l culc sub masă, îi șterpelesc legitimația cu care să pot pătrunde din nou în cimitir și mă întorc, singur. Nu mai aveți de-a face decât cu mine. Dacă e beat, îi spun: „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău!” Mestienne pleacă și eu

---

<sup>26</sup> *Au bon coing*: joc de cuvinte între *coin* (colț, colțișor) și *coing* (gutuie).

vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mâna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strângă cu o mișcătoare prietenie țărănească.

— Ne-am înțeles, moș Fauchelevent! Totul o să meargă strună!

„Numai să nu scârțâie struna, gândi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil!”

## **V – Nu-i de ajuns să fii bețiv ca să fii nemuritor**

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleți de pe bulevardul Maine se descopeau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucișate și cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla un sicriu acoperit cu o pânză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăși o moartă mai înaltă cu brațele atârând. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii și un copil din cor cu o tichie roșie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenușie, cu găietane negre, mergeau la dreapta și la stânga dricului. În urmă pășea șchiopătând un bătrân în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului șchiop se zărea ieșind coada unui ciocan, vârful unei dălți și cele două brațe ale unei perechi de clește.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Își ținea rânduielile lui deosebite, după cum avea două porți: una mare și una mijlocie, cărora bătrânii mahalalei, care țineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreților” și „poarta pedestrilor”. Călugărițele bernardine-benedictine dobândiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colț al lor, la un ceas al asfințitului, întrucât odinioară acest teren fusese al comunității. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, și unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuși unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porțile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, și, măsura fiind impusă de autoritățile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca și celelalte. Poarta călăreților și poarta pedestrilor, amândouă zăbrelite, se aflau una lângă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet și locuit de portarul cimitirului. Porțile zăbrelite se încuiau fără excepție de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gro-

par întârziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieși, legitimația eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul își arunca legitimația în cutie, portarul o auzea căzând, trăgea de funie, și poarta pedestrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimația la el, își spunea numele, iar portarul – câteodată culcat și adormit – se scula, se ducea să-l recunoască și descuia poarta cu cheia; groparul ieșea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudățeniile lui, care încălcau regulamentele, stânjenea bunul mers al administrației. După 1830 a fost desființat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis și cimitirul de răsărit, moștenind și faimoasa cârciumă care era zid în zid cu cimitirul și deasupra căreia atârna o gutuie zugrăvită pe-o scândură cu firma *La gutuia veselă*; zidul făcea un unghi având o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădiser mușgaiul, florile se ofileau. Burghezii nu țineau să fie îngropați la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Père-Lachaise, da! Să fii îngropat la

Père-Lachaise era ca și cum ai fi avut mobilă de mahon. Așa se cunoștea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franțuzească, alei drepte, merișori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrâne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespuse de triste. Cimitirul se înfășură în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa când dricul cu pânză albă și cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma șchiopătând nu era altul decât Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieșirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutate și fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mănăstirii era un lucru cu prisosință vrednic de iertare. Sunt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugărițele o săvârșiseră nu numai fără nicio tulburare, dar și cu toată încuviințarea conștiinței lor. În mănăstire, ceea ce se înțelege prin „cârmuire” nu-i altceva decât un ames-



tec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cât despre legile lumesti, rămâne de văzut. Oameni buni, faceți oricâte legi poftiți, dar păstrați-le pentru voi! Vama cuvenită stăpânirii nu e decât un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sunt mai puternice decât principii.

Fauchelevant șchiopăta foarte mulțumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugărițele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mănăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniștea hotărâtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpâniri de sine care cuceresc pe alții. Fauchelevant nu se mai îndoia de izbândă. Ceea ce mai rămânea de făcut era nimica toată, în doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moș Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voința și bunul său plac. Capul lui moș Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevant. Fauchelevant nu-și mai făcea nici o grijă...

În clipa când convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevant, încântat, se uită la dric și-și frecă mâinile butucănoase, zicându-și în șoaptă:

— Ce mai păcăleală!

Deodată, dricul se opri; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizația de înmormântare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei târguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lângă Fauchelevant. Era un fel de lucrător îmbrăcat într-o jiletcă cu buzunare mari și cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevant se uită la necunoscut.

— Cine ești dumneata? întrebă el.

Omul răspunse:

— Groparul.

Dacă ar putea supraviețui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care o făcut-o Fauchelevant.

— Groparul?

— Da.

— Dumneata?

— Eu.

— Groparul e moș Mestienne.

— A fost.

— Cum, a fost?

— A murit.

La orice s-ar fi așteptat Fauchelevant numai

la asta nu: că un gropar ar putea să moară. Și totuși e-adevărat: mor și groparii. Tot săpând groapa altuia, o pregătești și pe-a ta.

Fauchelevant rămase năuc. Abia dacă putu să bâiguie:

— Dar asta nu-i cu puțință.

— Ba da.

— Bine, zise el încetișor, dar gropar e moș Mestienne.

— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Țăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceara, Fauchelevant îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pământiu, cu o înfățișare funebră. Semăna cu un medic care și-a greșit cariera și s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevant îl pufni râsul.

— A, ce de pozne se mai pot întâmpla! A murit moș Mestienne! Trăiască taica Lenoir! Știi dumneata cine e taica Lenoir? E ulcica cu rubiniu de șase gologani la botul calului! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin! Suresne din cel adevărat, de lângă Paris. Și dumneata ești un băiat de viață, nu-i așa, prietene? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse:

— Eu am învățat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou și intrase pe alea principală a cimitirului.

Fauchelevant își încetinise pasul. Șchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteșug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevant mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care deși tineri, par bătrâni și, cu toate că par slabi, sunt foarte voinici.

— Prietene! strigă Fauchelevant.

Omul se întoarce.

— Sunt groparul mânăstirii.

— Suntem colegi, zise omul.

Fauchelevant, care nu știa carte, dar era foarte isteț, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi:

— Va să zică moș Mestienne a murit...

Omul răspunse:

— De-a binelea! Dumnezeu și-a cercetat castiful lui cu soroace. Venise rândul lui moș Mestienne. Și moș Mestienne a murit.

Fauchelevant spuse după el, fără voie:

— Dumnezeu...

— Dumnezeu, da! zise omul, autoritar. Pă-

rintele cel veșnic pentru filozofi; iar pentru iacobini, ființa supremă.

— Nu vrei să facem cunoștință? bolborosi Fauchelevant.

— Ne cunoaștem foarte bine: dumneata ești țăran, iar eu sunt parizian.

— Nu ne putem cunoaște până n-am băut împreună o jumătățică. Cine golește paharul, își ușurează inima. Hai, vino să bei cu mine! O asemenea invitație nu se refuză.

— Întâi să ne facem datoria.

Fauchelevant își spuse: „Sunt pierdut!”

Mai avea câțiva pași până la poteca ce ducea spre colțul călugărițelor.

Groparul mai spuse:

— Țărane, am acasă șapte plozi cărora trebuie să le dau de mâncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mânca. Și adăugă cu mulțumirea omului serios care ticluiește o cugetare: Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoși, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită și se înfunda-se într-un tufiș, ceea ce însemna că ajunsese-ră foarte aproape de groapă. Fauchelevant își încetinea pasul, dar nu putea să încetinească și mersul dricului. Din fericire, pă-mântul moale, udat de ploile de iarnă, îm-

potmolea roțile și îngreuia mersul.

Fauchelevant se apropie din nou de gropar:

— Știu eu un vinișor de Argenteuil, minunat... murmură el.

— Țărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée<sup>27</sup>. Mă destinase literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă și a pierdut. Am fost silit să renunț la meseria de autor.

— A, va să zică nu ești gropar? se grăbi să spună Fauchelevant, agățându-se de craca aceasta atât de șubredă.

— O ocupație n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchelevant nu pricepu cuvântul din urmă.

— Hai să bem! zise el.

E nevoie să facem o observație. Fauchelevant, oricât era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt: cine avea să plătească? De obicei, Fauchelevant propunea, iar moș Mestienne plătea. Situația schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invita-

---

<sup>27</sup> *Prytanée de la Flèche*, școală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

ție la băutură, și invitația trebuia s-o facă, dar bătrânul grădinar trecea dinadins sub tăcere – ca altădată Rabelais – chestiunea plății. Cât despre el, oricât de neliniștit era, Fauchelevent nici gând n-avea să plătească.

Groparul urmă, cu un zâmbet încrezut:

— Burta cere mâncare. Am primit să iau locul lui moș Mestienne. Când ți-ai terminat aproape toată învățătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca brațelor. Am dugheana mea de jălbar în piața din strada Sèvres. Știi? Piața Umbrelor. Toate bucătăreșele hanului *La Crucea Roșie* vin la mine. Le ticluiesc bilețele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineața scriu răvașe de dragoste, iar seara sap gropi. Așa e viața, măi țărane!

Dricul înainta. În culmea neliniștii, Fauchelevent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuși, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpâni; va trebui să aleg între cazma și condei. Cazmaua îmi strică mâinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pământ, în dreptul că-

reia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală!” repetă Fauchelevent buimăcit.

## VI – Între patru scânduri

Cine era în sicriu se știe: Jean Valjean.

Jean Valjean își luase toate măsurile ca să nu se înăbușe în sicriu, și cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniștea conștiinței îți dă și siguranța izbânzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca și Fauchelevent, el se bizuia pe moș Mestienne. N-avea nici o îndoială în privința sfârșitului. Nu se putea închipui în situație mai grea, nu se putea închipui o liniște mai desăvârșită.

Cele patru scânduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimântătoare. Părea că ceva din somnul morților se strecura în liniștea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, și urmărea încă, toată desfășurarea dramei înfricoșătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvisese de bătut cuiele în scândura care acoperea sicriul, Jean Valjean simți că e ridicat și purtat pe roate. Când zguduirile au devenit mai rare, înțelese



că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea dintâi oprire își dădu seama că intră în cimitir: la a doua oprire își spuse: „Aici e groapa”.

Deodată, simți că niște brațe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scânduri; înțelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse amețeala.

De bună seamă cioclii și groparul înclinaseră prea mult sicriul și-l coborâseră cu capul în jos. Își veni în fire, când se simți din nou orizontal și nemișcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simți cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece și solemn. Deosebi niște cuvinte latinești, pe care nu le înțelegea, dar se înșirau atât de încet, încât le putea prinde unul câte unul:

— *Qui dormiunt în terrae pulvere, evigilabunt; alii în vitam aeternam, et alii în opprobrium, ut vident semper.*<sup>28</sup>

---

<sup>28</sup> Cei ce dorm în țărâna pământului se vor deștepta; unii pentru viața veșnică, iar ceilalți pentru osânda veșnică; să se țină minte totdeauna (lat.).

Un glas de copil rosti:

— *De profundis.*

Glasul cel grav începu iar:

— *Requiem aeternam dona ei, domine.*<sup>29</sup>

Vocea de copil răspunse:

— *Et lux perpetua luceat ei.*<sup>30</sup>

Auzi ceva ca zgomotul ușor al unor picături de ploaie pe scândura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Își spuse: „Se sfârșește îndată. Încă puțină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevant o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevant o să se întoarcă singur și o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră”.

Glasul grav continuă:

— *Requiescat in pace.*<sup>31</sup>

Vocea de copil zise:

— *Amen.*

Jean Valjean, cu auzul ațintit, desluși ceva ca niște pași care se depărtau.

„Se duc, își spuse el. Am rămas singur”.

Deodată auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

---

<sup>29</sup> Pace veșnică dăruiește-i, Doamne (lat.).

<sup>30</sup> Și lumina veșnică să strălucească în ea (lat.).

<sup>31</sup> Să se odihnească în pace (lat.).

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sunt lucruri mai tari decât omul cel mai tare. Jean Valjean își pierdu cunoștința.

## **VII – Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte, are parte”**

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase și după ce preotul și copilul din cor, urcându-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecându-se și apucându-și lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

Fauchelevent luă atunci o hotărâre plină de curaj.

Se așeză între groapă și gropar, își încrucișa brațele și zise:

— Fac cinste!

Groparul îl privi mirat și răspunse:

— Ce spui, țărane?

Fauchelevant zise:

— Plătesc eu!

— Ce?

— Vinul.

— Care vin?

— De Argenteuil.

— Unde găsești Argenteuil?

— La *Gutuia veselă*.

— Du-te dracului! zise groparul.

Și zvârli o lopată de pământ peste sicriu.

Coșciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevant simți că-i vine amețeală și că e gata să cadă el însuși în groapă.

Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă:

— Prietene, să mergem până nu închide la *Gutuia veselă*.

Groparul mai luă o lopată de pământ. Fauchelevant continuă:

— Plătesc eu! Și-l apucă pe gropar de braț: Ascultă aici, prietene. Sunt groparul mânăstirii și-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută și mai la noapte. Hai întâi să bem un păhărel.

Și tot vorbind, tot agățându-se de stăruința asta deznădăjduită, se gândea cu spaimă: „Și dacă o să bea, o să se-mbete?”

— Târgovețule, zise groparul, dacă ții mor-

țiș, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă; în niciun caz înainte.

Și dădu să azvârle pământul din lopată. Fauchelevant îl opri.

— E un Argenteuil pe cinste.

— Ei, se vede că ești clopotar! zise groparul. Bing, bang, bing, bang! Atâta știi. Slăbește-mă!

Și azvârli a doua lopată.

Fauchelevant ajunsese să nu mai știe ce spune.

— Dar hai, omule, să bem! strigă el. Eu plătesc!

— Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul.

Aruncă a treia lopată.

Apoi înfipse lopata în pământ și adăugă:

— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig și moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsam neacoperită.

În clipa aceea, umplându-și lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puțin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevant se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfințise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui țăran din Picardia. Îi venise dintr-odată un gând.

Fără ca groparul, care-și vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vârî pe la spate mâna în buzunar și scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvârli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa când se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o liniște desăvârșită și-i spuse:

— Ia stai nițel, pușorule! Ai cărțulia la dumneata?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărțulie?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine; să-și pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei și ce-i cu asta?

— Ai cărțulia cu dumneata?

— A, cărțulia mea? zise groparul.

Și se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraș, îl întoarse pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimația la mine. Să știi că am uitat-o acasă.

— Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevant.

Groparul se făcu vânăt la față. Cei care din fire au fata pământie în loc să se îngâlbească, învinețesc.

— Doamne, Isuse Hristoase! Am făcut-o fiartă! strigă el. Cincisprezece franci amendă!

— Trei piese de câte cinci franci! zise Fauchelevant.

Groparul scăpă lopata din mână.

Îi venise rândul lui Fauchelevant.

— Lasă, bobocule, nu-ți pierde firea! zise Fauchelevant. Nu-i nevoie să te omori și să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sunt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plătești. Eu sunt vechi pe-aici; dumneata ești nou. Știu toate vicleșugurile, toate chichițele, toate sforăriile și toate șmecheriile. Am să-ți dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit, soarele apune, a coborât până deasupra turlei și peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Așa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adâncă al dracului, și n-o să poți să ieși și din cimitir înainte de a se în-

chide poarta.

— Așa e.

— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

— Cincisprezece franci!

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai?

— La doi pași de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard nr. 87.

— Dacă îți iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieși din cimitir.

— Așa e.

— Ieși pe poartă, dai fuga până acasă, îți iei cărțulia, te întorci, și portarul cimitirului îți dă drumul. Dacă ai legitimația la dumneata, nu mai plătești nimic. Și-ți îngropi mortul. Până atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

— Mi-ai scăpat viața, țărane!

— Șterge-o! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoștință, îi strânse mâna și o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiș, Fauchelevent ascultă până ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă și zise cu jumătate de glas:

— Domnule Madeleine!

Niciun răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi



spre capătul sicriului și strigă:

— Sunteți aici?

Niciun răspuns din sicriu.

Fauchelevant cu răsufierea tăiată de emoție puse mâna pe daltă și ciocan și desprinsese capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închiși, se ivi la lumina slabă a asfințitului.

Fauchelevant simți că i se face părul măciucă; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbușească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben și nemișcat.

Fauchelevant îngăimă cu un glas stins, ca o adiere:

— E mort?

Apoi, ridicându-se și încrucișându-și brațele atât de tare încât își izbi umerii cu pumnii strânși, strigă:

— Na, uite cum l-am salvat!

Bietul bătrânel se porni să plângă cu hohote, vorbind singur; e o greșeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frământările adânci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape așa, fără măcar să ne dea de veste?

Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moș Madeleine zace în sicriu! Ba e și îngropat! S-a sfârșit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Și cu fetița lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu puțință să moară așa, un om ca ăsta? Când mă gândesc cum s-a vârât sub căruța mea! Moș Madeleine! Moș Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbușe. N-au vrut să mă creadă! Uită-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atât de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuța lui? Nici nu mă mai întorc acasă, aici rămân. Am făcut-o fiartă! Ce folos că am albit amândoi, dacă am înnebunit la bătrânețe? Dar cum o fi făcut să pătrundă în mănăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moș Madeleine! Moș Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieși acum din încurcătură dacă poți.

Și începu să-și smulgă părul.

Un scârțâit ascuțit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevant se aplecă spre Jean Valjean și, deodată, făcu o săritură și se dădu înapoi,

atât cât era cu putință într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii și se uita la el.

Să vezi cum moare cineva e înfricoșător; să-l vezi cum învie e aproape același lucru. Tulburat de atâtea emoții, Fauchelevent rămase împietrit, galben la față, năuc, uitându-se la Jean Valjean care-l privea, și neștiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Și se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

— Doamne, maica domnului! Mi-ați tras o spaimă!

Pe urmă se ridică în picioare și zise:

— Mulțumesc, moș Madeleine.

Jean Valjean leșinase. Aerul de-afară l-a trezit.

Când spaima se risipește, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atât de mult ca să-și vină în fire ca și lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-ați murit! O, ce minte grozavă aveți! V-am strigat atât până v-ați trezit! Când v-am văzut cu ochii închiși mi-am spus: „Na! S-a înăbușit.” Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis Bicêtre. Ce mă făceam dacă mureați? Dar micuța dumneavoastră?

Fructăreasa n-ar fi înțeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în brațe, iar bunicul dă ortul popii! Ce întâmplare, Dumnezeuule sfinte, ce întâmplare! Bine că sunteți viu. Țsta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-și reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-și dea seama, aveau sufletul tulburat și simțeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ștergem de-aici! zise Fauchelevent.

Băgă mâna în buzunar și scoase o ploscă mică de care se îngrijise la plecare.

— Mai întâi să tragem o dușcă! zise el.

Plosca desăvârși ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghițitură de rachiu și-și reveni cu totul în simțire.

Ieși din sicriu și-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniștit. Nu se mai grăbea.

Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul” era la el acasă, ocupat cu căutarea legitima-

ției, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motiv că se afla în buzunarul lui Fauchelevant. Fără legitimație nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevant apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua și porniră amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevant îi spuse lui Jean Valjean:

— Acum s-o luăm din loc! Eu duc lopata, dumneavoastră luați cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se miște și să umble. Înțepenise în sicriul unde fusese cât pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morții între cele patru scânduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormântului.

— Vi-s picioarele amorțite, zise Fauchelevant. Păcat că ale mele sunt ologite! Am lua-o la goană.

— Las' pe mine! zise Jean Valjean. Patru pași îmi sunt de ajuns ca să-mi dezmoțesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungând în fața porții încuiate și a căsuței, portarului, Fauchelevant, care ținea în mână legitimația groparului, o aruncă în cutie; por-

tarul trase de funie, poarta se deschise și ieșiră.

— Ce minunat merg toate! zise Fauchelevent. Ce idee năstrușnică ați avut, moș Madeleine!

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată și-o cazma sunt ca două pașapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moș Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveți ochi mai buni decât mine. Să-mi spuneți, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Dați-mi cazmaua și așteptați-mă două minute!

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă până sub acoperiș, călăuzit de instinctul care mână totdeauna pe sărac la pod, și bătu pe întuneric la ușa unei mansarde.

— Intră!

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse ușa. Locuința groparului era ca toate locuințele sărmane, o chițimie fără mobile și totuși foarte încărcată. O ladă – poate un coșciug – ținea loc de

scrin; o cană ținea loc de cișmea; o saltea de paie ținea loc de pat; podeaua ținea locul scaunelor și-al mesei. Într-un colț, pe-o zdreanță, care fusese altă-dată o bucată de covor, stăteau îngrămădiți o puzderie de copii și o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pământ „local”. Cratițele erau azvârlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plânsă, copiii pesemne bătuți; erau urmele unei percheziții înverșunate și mânioase.

Se vedea bine că groparul își căutase cu disperare legitimația și-și vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvășită, de la ulcior până la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodământul întâmplării, ca să mai bage de seamă partea asta tristă a izbânzii sale. Intră și spuse:

— Ți-am adus cazmaua și lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata ești, țărane?

—Mâine dimineată să treci să-ți iei legitimația de la portarul cimitirului.

Și puse lopata și cazmaua pe podea.

— Ce va să zică asta? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimația îți căzuse din buzunar și am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ți dea înapoi cărțulia și că n-ai să plătești cei cincisprezece franci. Așa, nenișorule!

— Îți mulțumesc, țărane! spuse Gribier ametit. Data viitoare fac eu cinste.

### **VIII – Un interogatoriu trecut cu bine**

Peste un ceas, doi bărbați și un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din strada Picpus. Cel mai în vârstă dintre bărbați ridică ciocanul și bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean și Cosette.

Cei doi bătrâni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun.

Cosette petrecuse aceste douăzeci și patru de ore fără să priceapă nimic și tremurând fără să scoată o vorbă. Tremura atât de tare, încât nu mai putea nici să plângă. Nu mânca nimic și nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decât o privire



îndurerată, mereu aceeași. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise și văzuse de două zile încoace. Își dădea seama că se întâmpla ceva deosebit. Știa bine că trebuia „să fie cuminte”. Cunoaște fiecare din noi puterea copleșitoare a acestor cuvinte șoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat: „Să nu scoți o vorbă!” Frica te face mut. Și nimeni nu știe să păstreze mai bine un secret decât copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci și patru de ore, în clipa când dădu iarăși cu ochii de Jean Valjean, fetița scoase un țipăt atât de puternic de bucurie, încât orice minte înțelegătoare ar fi ghicit că e țipătul unei ființe salvate din adâncul unei prăpăstii.

Fauchelevant făcea parte din mânăstire și cunoștea parola. Toate porțile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita și înspăimântătoare problemă: a ieși din mânăstire și a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucțiuni, deschise porțița de serviciu ce dădea din curte în grădină, și care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curții, drept în fața porții celei mari. Toți trei au fost lăsați să intre și au pătruns în vorbitorul din interiorul mânăstirii,

unde Fauchelevant promise în ajun ordinele stareței.

Stareța, cu mătăniile în mână, îi aștepta. O maică din sfat, cu vălul pe față, stătea în picioare lângă ea.

O lumânare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareța îi cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecați sunt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările:

— Dumneata ești fratele?

— Da, preacucernica maică, răspunse Fauchelevant.

— Cum te cheamă?

Fauchelevant răspunse:

— Ultime Fauchelevant.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime și care murise.

— De unde ești?

Fauchelevant răspunse:

— Din Picquigny, aproape de Amiens.

— Câți ani ai?

Fauchelevant răspunse:

— Cincizeci.

— Ce meserie ai?

— Grădinar, răspunse Fauchelevant.

— Ești bun creștin?

Fauchelevant răspunse:

— În familia noastră toți suntem credincioși.

— Fetița e a dumitale?

Fauchelevant răspunse:

— Da, preacucernica maică.

— Ești tatăl ei?

Fauchelevant răspunse:

— Bunic.

Maica din sfat îi șopti stareței:

— Răspunde bine.

Jean Valjean nu scosese niciun cuvânt.

Stareța se uită cu băgare de seamă la Cosette și-i șopti mamei din sfat:

— O să se facă urâtă.

Cele două mame statură câteva minute de vorbă încet, într-un colț al vorbitorului, pe urmă stareța se întoarse și zise:

— Moș Fauvent, ai să mai primești un genuncher cu clopoțel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi, s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoței, iar călugărițele nu se puteau opri să nu privească pe sub vâl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpând unul alături de altul. Fauvent și încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugărițele rupseră tăcerea, spunându-și una alteia: „E-un ajutor

de grădinar”.

Maicile din sfat adăugau: „E un frate al lui moș Fauvent”.

Jean Valjean își luase într-adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele și clopoțel; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevant.

Ceea ce hotărâse, mai presus de toate, primirea lui, fusese observația stareței cu privire la Cosette: „O să se facă urâtă”.

Stareța după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie și o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cât se poate de firesc. Deși în mănăstire nu există oglindă, femeile își cunosc chipul lor; și nu-i deloc ușor să faci călugărițe din fete care se știu drăguțe; puterea credinței fiind adesea în raport invers cu frumusețea, biserica puneă speranțe mai mari în cele urâte decât în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.

Întâmplarea aceasta sporise autoritatea bătrânului Fauchelevant; avusese o întreită izbândă: pe Jean Valjean îl salvase și-i găsisse un adăpost; groparul Gribier spunea: „M-a scăpat de amendă!”; mănăstirea, mulțumită lui, păstrând sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpânirea, dar mulțumea

pe dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă.

Cât despre mănăstire, recunoștința față de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunsese cel mai vrednic dintre slujitori și cel mai prețuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, stareța istorisi înălțimii sale cele întâmplate, oarecum spovedindu-se, dar și lăudându-se. Întorcându-se de la mănăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacție și în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims și cardinal.

Admirația pentru Fauchelevent sporind mereu ajunsese până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca și el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rânduri: „*Se pare că într-o mănăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu*”.

Nimic din toată faima asta nu ajunsese însă

până la bordeiul lui Fauchelevent; el altoia, plivea și-și îngrijea pepenii, ca mai înainte, fără să aibă cunoștință de renumele și sfințenia sa. Nu-și dădea seama de celebritatea lui, așa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey<sup>32</sup> de apariția chipului său de *Illustrated London News*<sup>33</sup> cu mențiunea: „*Bou premiat la expoziția vitelor cornute*”.

## IX – În mănăstire

La mănăstire Cosette tăcea ca și mai-nainte. Cum era și firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neștiind nimic, nu putea spune nimic și, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că niciun dascăl nu-i învață mai bine pe copii să tacă decât nenorocirea. Cosette suferise atât de mult, încât se temea să vorbească și chiar să respire. De câte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvânt! Abia de când era cu Jean Valjean începuse să se mai liniștească. Se

---

<sup>32</sup> Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.

<sup>33</sup> Știri ilustrate din Londra, revistă engleză de reportaje și ilustrații.

obișnui destul de ușor cu viața de mănăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună.

Odată, totuși, i-a mărturisit lui Jean Valjean: „Tată, dacă aș fi știut, aș fi luat-o cu mine!”

Ca elevă a mănăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veșmintele de doliu pe care el însuși i le adusese când a părăsit cârciuma soților Thénardier. Nu erau prea mult purtate. Jean Valjean puse bine rochițele acestea – laolaltă cu ciorapii de lână și cu pantofii – presărând peste ele camfor și alte mirodenii din cele care se găsesc din belșug prin mănăstiri – într-un geamantanăș de care izbutise să-și facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lângă patul lui, și ținea totdeauna cheia la el.

— Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ții tu în cutia asta care miroase atât de frumos?

Moș Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit și de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună; mai întâi se simțea fericit că o săvârșise; în al doilea rând, avea mult mai puțin de lucru, treaba fiind acum împărțită la doi. În sfârșit, pentru că-i plăcea foarte mult să tra-

gă tabac pe nas, și, folosindu-se de prezența domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decât înainte și cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugărițele nu-și însușiră numele de Ultime și-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent”.

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de câte ori era de făcut vreun drum în oraș pentru întreținerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vârstă, beteagul cu picioarele strâmbe, și niciodată „celălalt”, dar, fie că ochii îndreptați mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pândească bine între ele, călugărițele nu dădură nicio atenție acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stând liniștit și rămânând pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de o lună.

Pentru Jean Valjean, mănăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-și păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.



Începu din nou o viață cât se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrânul Fauchelevant în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, și care mai exista pe la 1845, avea, cum se știe, din trei încăperi, toate goale, numai pereți. Pe cea mai mare, moș Fauchelevant i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care se atârnau genuncherul și coșul de nuiiele, era împodobit cu o hârtie-monetă regalistă din '93, prinsă, pe zid deasupra vetei, și pe care o reproducem aici întocmai.

---

Armata catolică.  
În numele Regelui

BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE

Pentru obiecte procurate armatei, rambursabil la încheierea păcii

Seria 3

Nr. 10390

Ss/ Stofflet  
și REGALĂ

---

Acest asiglat din Vandeea fusese prins în ținte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost șuan<sup>34</sup>, care murise în mănăstire și-al cărui loc îl luase Fauchelevant.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar și se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceți aminte că avea tot felul de rețete și de secrete cu privire la lucrarea pământului. Le puse în aplicare. Mai toți pomii din livadă erau pădureți; el îi altoi, făcându-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Și cum surorile erau triste, iar el bun, fetița vedea deosebirea și-l adora. La ora hotărâtă, da fuga spre bordei. Când intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea și simțea că bucuria lui sporește cu bucuria pe care, la rândul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micșora, ca tot ceea ce se răsfrânge, se întoarce spre noi și mai vie. În orele de recrea-

---

<sup>34</sup> Nume dat răzvrătiților contrarevoluționari din provinciile Vandeea și Bretania în 1793–1799.

ție, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă și cum zburdă și-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar și fața Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul e ca soarele: alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulțime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârșitul recreației, când Cosette se întorcea la lecție, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu își are căile sale; mănăstirea, ca și Cosette, ajutaseră să mențină și să desăvârșească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încapă îndoială că una din urmările virtuții e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avânta pe această punte, atunci când providența îl azvârlise în mănăstirea Petit-Picpus. Atâta vreme cât nu se comparase decât cu episcopul, se socotise nevrednic și rămăsese umil; dar de câtva

timp începuse să se compare cu oamenii, și trufia își făcea drum. Cine știe? Poate ar fi sfârșit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mănăstirea îl opri pe acest povârniș.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinerețea lui, care însemnase pentru el începutul vieții, ca și mai în urmă, până de curând, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimântător, ale cărui asprimi se păruseră totdeauna că sunt nedreptăți ale dreptății și fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mănăstire; și gândindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viața lui în ocnă, și că azi era un spectator al mănăstirii, le asemuia în mintea lui cu neliniște.

Uneori se oprea din săpat și aluneca încet pe cărările șerpuite ale visării.

Își aducea aminte de foștii lui tovarăși. Cât erau de nenorociți. Se sculau în zorii zilei și munceau până noaptea târziu; abia dacă erau lăsați să doarmă; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului; purtau bluze roșii, îngrozi-toare; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepțional, să poarte pantaloni

de pânză, iar când era ger, să îmbrace o vestă de lână; nu li se dădea vin și nici carne decât atunci când se duceau la „munci grele”. Trăiau fără să li se rostească numele, purtând niște simple numere și preschimbați oarecum în cifre, cu ochii plecați, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiți, rușinea lumii.

Gândul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau și ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins – nu rușinea lumii, ci batjocura ei; nu cu spatele învinețit de ciomag, ci cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalți oameni; aveau numai nume călugărești. Nu mâncau niciodată carne și nu beau niciodată vin; rămâneau adesea nemâncate până seara; nu purtau bluze roșii, ci un fel de giulgiu negru, de lână, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavând nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veșmânt de pânză sau cu o rochie de lână și purtând șase luni pe an cămăși de dimie în care se înfierbântau până la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată; nu se culcau pe

saltele de două degete, ci pe paie. În sfârșit, nu erau lăsate nici să doarmă; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci când se odihneau mai bine, în clipa când adormeau și începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat și să se ducă să se roage într-o capelă înghețată și întunecoasă, stând cu amândoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, când îi venea rândul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în șir, îngenucheată pe lespede sau prosternată cu fața la pământ și cu brațele în cruce.

Cei dintâi erau bărbați; acestea erau femeii.

Ce făcuseră bărbații aceia? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorâseră. Erau tâlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigași, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea? Nu făcuseră nimic.

De o parte tâlhăria, fraudă, înșelăciunea, violența, desfrâul, omuciderea, tot felul de pângăriri, toate ticăloșiile; de cealaltă parte, un singur lucru: nevinovăția.

Nevinovăția desăvârșită, avântată într-o tainică înălțare, legată încă de pământ prin virtute, dar făcând parte din cer prin sfințenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în

șoaptă; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Și ce crime! Și ce păcate!

De o parte miasma; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ținută sub amenințarea tunului și mistuindu-și încet ciumații; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeași văpaie. Acolo, beznă; aici, umbră; dar o umbră plină de lumini și lumini pline de străluciri.

Două locașuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putință, pe lângă care mai există și evadarea. În cel de-al doilea, veșnicia; și drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu ești legat decât în lanțuri; în celălalt te înlănțuie propria ta credință.

Ce se desprindea din cel dintâi? Un blestem uriaș, scrâșnetul dinților, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mânie împotriva societății omenești, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea? Binecuvântarea și iubirea.

Și-n aceste două locuri atât de asemănătoare și-atât de deosebite, două feluri de fapteuri atât de diferite se aflau pentru același lucru:

ispășirea.

Jean Valjean înțelegea ispășirea celor din-tâi: ispășirea propriilor păcate, ispășirea pentru sine însuși. Dar n-o înțelegea pe-a celorlalte, pe-a fapturilor acestora fără vină și fără pată, și se întreba cutremurându-se: „Ispășirea pentru ce? Ce fel de ispășire?”.

Un glas îi răspundea din adâncul cugetului său: „Ispășirea pentru altul, cea mai înălță-toare dintre mărinimiile omului”.

Ne ferim să ne spunem aici o părere perso-nală: nu suntem decât un povestitor; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean și tălmă-cim gândurile lui.

Avea în fața lui culmea cea mai înaltă a ui-tării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putință; nevinovăția care iartă oamenilor păcatele, ispășindu-le în locul lor; robia și cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de sufletele fără prihană, pentru a-i scuti de suferință pe cei ce-au căzut în păcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrându-se totuși întreagă și fierbinte; blânde fapteuri plăpânde, îndurând mizeriile celor pedepsiți și având pe buze zâmbetul celor ce se simt răsplătiți.

Și-și aducea aminte că el cutezase să se plângă.



În toiul nopții se scula adesea ca să asculte cântecele de recunoștință ale acestor făpturi nevinovate copleșite de asprimi, și-i îngheța sângele în vine, gândindu-se că aceia care erau pedepsiți pe drept nu ridicau glasul spre cer ca să blesteme, și că el, păcătosul, amenințase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adânc; un fel de prevestire pe care i-o șoptea însăși providența; se cățăraseră pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcușul anevoios și aspru, toate eforturile pe care le făcuse ca să iasă dintr-un loc de ispășire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său?

Casa aceasta era și ea tot o închisoare și semăna în chip tragic cu cea din care fugise – și totuși de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăși gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească – pe cine? Pe niște îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oițelor.

Era un locaș de ispășire, nu de pedeapsă, și cu toate astea era și mai aspru, și mai întunecat, și mai neînduplecat decât celălalt. Fecioarele acestea erau mai împovărate decât

ocnașii. Un vânt rece și tăios, vântul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbre-lită și ferecată a vulturilor; un crivăț mai aspru și mai dureros, sufla în colivia porumbi-țelor. De ce oare?

Gândindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbușea în fața unei taine pline de măreție.

Când se adâncea în gânduri, trufia lui se destrăma. Se frământa în fel și chip; se sim-țea slab și adesea îl podidea plânsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de șase luni încoace – Cosette, prin dragoste, și mănăstirea, prin umilință – îl întorceau spre îndemnurile sfin-te ale episcopului.

Câteodată, seara în amurg, când grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămânând cu ochii îndreptați spre locul unde își amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-și săvârșea ispășirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniștită, mi-reasma florilor, copiii veseli și gălăgioși, fe-meile grave și simple, mănăstirea tăcută, îl

pătrundeau pe nesimțite, și sufletul lui se întregea încet-încet, din tăcere ca și mânăstirea, din parfum ca și florile, din pace ca și grădina, din simplitate ca și maicile, din bucurie ca și copiii. Își spunea că două lăcașuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rând în cele două clipe mai grele ale vieții sale: cel dintâi, atunci când i se închideau toate ușile și când semenii săi îl alungau – cel de-al doilea, atunci când societatea îl urmărea din nou și când ocna își deschidea iarăși porțile în fața lui; fără cel dintâi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea la chin.

Își simțea sufletul copleșit de recunoștință și plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel câțiva ani. Cosette creștea.

### Sfârșitul părții a doua



## CUPRINSUL

CARTEA ÎNTÂI .....	5
I – Ce se poate vedea venind de la Nivelles.....	5
II – Hougomont.....	8
III – 18 iunie 1815 .....	21
IV – A .....	26
V – <i>Quid obscurum</i> al bătăliilor.....	29
VI – Orele patru după-amiază.....	36
VII – Napoleon bine dispus .....	41
VIII – Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste.....	52
IX – Neprevăzutul .....	57
X – Podișul Mont-Saint-Jean.....	63
XI – Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow.....	73
XII – Garda .....	76
XIII – Prăpădul.....	79
XIV – Cel din urmă careu .....	84
XV – Cambronne .....	86
XVI – <i>Quot libras in duce?</i> .....	90
XVII – E oare bine că a existat un Waterloo?.....	101

XVIII – O nouă răbufnire a dreptului divin .....	105
XIX – Câmpul de lupta în timpul nopții .....	111
CARTEA A DOUA .....	124
I – Numărul 24601 devine numărul 9430 .....	124
II – În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol .....	129
III – Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operație pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan .....	138
CARTEA A TREIA .....	155
I – Problema apei la Montfermeil.....	155
II – Două portrete completate .....	161
III – Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă .....	170
IV – O păpușă intră în scenă .....	174
V – Fetița singură .....	177
VI – În care se dovedește, poate, inteligența lui Boulatruelle .....	186
VII - Cosette și necunoscutul laolaltă, în umbră.....	195
VIII – Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat .....	199

IX – Thénardier la lucru .....	229
X – Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău.....	242
XI – Numărul 9430 apare iar, și Cosette îl câștigă la loterie.....	251
 CARTEA A PATRA .....	254
I – Maestrul Gorbeau.....	254
II – Un cuib pentru bufniță și pentru pitulice.....	266
III – Două nefericiri la un loc fac fericirea.....	268
IV – Ce-a băgat de seamă chiriașa principală.....	276
V – O monedă de cinci franci când cade face zgomot.....	279
 CARTEA A CINCEA.....	286
I – Cotiturile strategiei.....	286
II – Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruțe .....	292
III – Cercetați planul Parisului din 1727 .....	295
IV – Încercări de scăpare.....	301
V – Un lucru care n-ar fi cu putință la lumina gazului aerian.....	305
VI – Începutul unei enigme .....	312
VII – Urmarea enigmei .....	316

VIII – Enigma crește.....	319
IX – Omul cu clopoțelul .....	323
X – Capitol în care se explică cum Javert și-a pierdut vremea în zadar .....	329
 CARTEA A ȘASEA.....	 346
I – Ulița Picpus, Numărul 62.....	346
II – Ordinul călugăresc al lui Martin Verga .....	353
III – Asprimi .....	365
IV – Bucurii .....	368
V – Distracții.....	375
VI – Schitul .....	384
VII – Câteva siluete din umbră.....	389
VIII – <i>Post corda, lapides</i> .....	394
IX – Un secol sub val de călugăriță .....	397
X – Obârșia Veșnicei-Închinări .....	400
XI – Sfârșitul mănăstirii Petit-Picpus..	403
 CARTEA A ȘAPTEA .....	 408
I – Mănăstirea, idee abstractă.....	408
II – Mănăstirea, fapt istoric .....	409
III – În ce condiții putem respecta trecutul.....	414
IV – Mănăstirea din punct de vedere al principiilor.....	419
V – Rugăciuni .....	421
VI – Bunătatea desăvârșită a rugăciunii	

.....	423
VII – Să fim prevăzători în mustrare..	428
VIII – Credință, lege .....	430
CARTEA A OPTA .....	435
I – Unde e vorba de felul în care se intră în mănăstire.....	435
II – Fauchelevant în fața greutăților...	449
III – Maica Innocente.....	453
IV – În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo .....	474
V – Nu-i de ajuns să fii bețiv ca să fii nemuritor.....	485
VI – Între patru scânduri.....	496
VII – Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte, are parte” .....	499
VIII – Un interogatoriu trecut cu bine	512
IX – În mănăstire .....	518





**Victor Hugo**  
**1802 – 1885**

